

MARC BLOCH

A történész mestersége

Osiris Könyvtár

A modern francia történetírás, az Annales-iskola egyik alapító atyjának posztumusz munkája a történészi munka gyakorlatával, a történelem elméleti-módszertani kérdéseivel foglalkozik. Mi a történelem célja? Hol helyezkedik el a társadalomtudományok között? Hogyan dolgozik a történész? Marc Bloch munkája ezekre a kérdésekre keresi a választ. A XIX. századi „pozitivistá” történetírással szemben a problémaközpontú, kérdéseket felvető történetírás programját fogalmazza meg, amelyben az összehasonlítás és értelmezés fontos helyet kap. A kötetben először jelenik meg „a történelem védelmében” írott művének teljes szövege, valamint helyet kap benne két kisebb módszertani írás is. Az utószót Benda Gyula írta.

880 Ft

ISBN 963 379 103 0

9 789633 791035

Osiris Könyvtár

Történelem

Sorozatszerkesztő

Benda Gyula
Gyurgyák János
Komoróczy Géza

MARC BLOCH

A történész mestersége

MARC BLOCH

A történész mestersége

Történetelméleti írások

Osiris Kiadó • Budapest, 1996

A fordítás alapjául szolgáló művek
Marc Bloch: Apologie pour l'histoire ou métier d'historien
Armand Colin 1993
Marc Bloch: Mélanges historiques I–II. S.E.V.P.E.N. 1960

Fordította
BABARCZY ESZTER
KOSÁRY DOMOKOS
PATAKI PÁL

Utószó
BENDA GYULA

Megjelent a Francia Külügyminisztérium
és a Francia Nagykövetség Kulturális Osztályának
támogatásával,
a Kosztolányi Program keretében

© Osiris Kiadó, 1996
© Babarczy Eszter, Kosáry Domokos, Pataki Pál, 1974
Hungarian translation

TARTALOM

<i>A történelem védelmében avagy a történész mestersége</i>	9
BEVEZETÉS	11
ELSŐ FEJEZET	
TÖRTÉNELEM, EMBER ÉS IDŐ	22
1. A történész választása	22
2. Történelem és ember	23
3. A történeti idő	26
4. Az eredet bálványa	27
5. Múlt és „jelen”	32
MÁSODIK FEJEZET	
A TÖRTÉNETI MEGFIGYELÉS	41
1. A történeti megfigyelés általános jellemzői	41
2. A tanúbizonyságok	48
3. A tanúbizonyságok áthagyományozódása	54
HARMADIK FEJEZET	
A FORRÁSKRITIKA	61
1. A kritikai módszer történetének vázlata	61
2. A hazugság és a tévedés nyomában	68
3. A kritikai módszer logikájának vázlata	80
NEGYEDIK FEJEZET	
A TÖRTÉNETI ELEMZÉS	98
1. Megítélni vagy megérteni?	98
2. Az emberi tények különbözőségétől a tudat egységig	102
3. A terminológia	110

ÖTÖDIK FEJEZET	
NÉHÁNY JEGYZET MARCH BLOCH TOLLÁBÓL	137
FÜGGELEK	141
 <i>Mit várjunk a történelemtől?</i>	
(Fordította Pataki Pál)	151
 <i>Az európai társadalmak összehasonlító történelméről</i>	
(Fordította Pataki Pál)	169
 UTÓSZÓ	
(Benda Gyula)	201
NÉVMUTATÓ	218

Ha e könyv egy napon megjelenik, ha az, amitől ma egyszerű ellenméreg gyanánt a legszörnyűbb – személyes és közös – fájdalmak és félelmek közepette némi kis lelki békét várok, valódi könyvvé kerekedik, amelyet mások is olvasni fognak, akkor az első lapon egy másik név fog állni, nem az öné, drága barátom. Ön is érzi, hogy szükség van erre a névre ezen a helyen: ez az egyetlen emlékeztető, amelyet még megenged az a gyengeség, amely túlságosan is mély és szent ahhoz, hogy egyenesen ki-mondhassuk. De az ön neve – hogyan is nyugodhatnak bele abba, hogy az ön neve csak néhány elszórt jegyzetben szerepeljen? Hosszú ideig küzdöttünk együtt egy tágasabb, emberibb történelemért. A közös célra most, amikor írok, súlyos veszélyek leselkednek. Nem a mi hibánk. Időlegesen legyőzött egy igazságtalan sors. Eljön az idő, biztos vagyok ebben, amikor együttműködésünket újakezdhetjük: nyilvánosan, mint egykor, s ugyanolyan szabadon. Addig is én a magam részéről folytatom e vállalkozást ezeken a lapokon, amelyek mindegyike az ön jelenlétével van tele. Ez a jelenlét őrzi annak a mélységes egyetértésnek a ritmusát, amelynek a felszínét megelevenítették gyöngéd, de termékeny vitáink. Azon gondolatok közül, amelyeket szeretnék kifejtetni, nem egy bizonyosan közvetlenül öntől ered. Másokról nem is tudom eldönteni, öntől, tőlem vagy mindkettőnkől származnak-e. Azzal hízelgek magamnak, hogy sokszor bólogat majd e könyv olvasása közben. Néha viszont összeszid. S mindez csak újabb szállal fűz majd minket össze.

Fougères (Creuse) 1941. május 10.

A történelem védelmében avagy a történész mestersége

BEVEZETÉS

„Apa, mondd, mire jó a történelem?” Egy hozzám igen közel álló diák fiú faggatta így pár éve történész apját. E könyvben, amelyhez itt kezd az olvasó, erre a kérdésre szeretném választomat elmondani. Mert szerző számára képzelni sem tudok dicsérendőbb dolgot annál, mint ha egyformán tud tudósokhoz és iskolás gyermekekhez beszélni. Csak hát az ily magas szintű egyszerűség kevés kiválasztottnak sajátja. A gyermeki kérdést, amelynek tudásszomját akkor, azonnal, talán nem sikerült elég jól kielégítenem, szeretném mottónak használni itt. Bizonyára lesz, aki naivnak minősíti e formulát. Nekem, ellenkezőleg, teljes mértékben találónak tűnik.¹ A probléma, amelyet a könyörtelen gyermekkor zavarba ejtő egyenességével vet fel, nem kisebb, mint a történelem jogosultságáé, legitim voltáé.

A történésznek, íme, számot kell adnia. Ezt csak némi szorongással kockáztatja meg: melyik szakmájában megöregedett kézműves tudott valaha is szorongás nélkül azzal a kételkedő, belső kérdéssel szembenézni, hogy vajon jól használta-e fel életét? A vita azonban messze túlmutat a céhbeli morál kis lelkiismereti problémáin. Egész nyugati civilizációnkat érinti.

A mi kultúránk ugyanis – ellentétben más típusú kultúrákkal – mindig is sokat foglalkozott saját emlékezetével. Minden erre ösztönözte: a keresztény örökség éppúgy, mint az antikvitás öröksége. A görögök és a rómaiak, első mestereink, történetíró népek voltak. A kereszténység történészek vallása. Más vallási rendszerek hittételeiket és rítusaikat olyan mitológiára alapozták, amely lényegében kívül áll az emberi időn. A keresztények *Szent Könyvei* viszont történelemkönyvek, liturgiájuk pedig – egy Isten földi életének epizódjaival – megemlékezik az egyház és a szentek történetéről. A kereszténység egy másik, talán mélyebb értelemben is történeti: az emberiség sorsa a bűnbeesés és a végítélet között számára hosszú kalandnak tűnik, amelyet minden egyes sors, minden egyes egyéni „zarándoklat” vissza-

tükröz; a keresztény elmélkedés a Bűn és a Megváltás nagy drámáját mindig az időben, tehát a történelemben bontja ki. Művészetünk, irodalmunk telve van a múlt visszhangjaival; a közéleti emberek ajkán mindig ott vannak a múlt valódi vagy állítólagos tanulságai. Érdeemes talán jelezni a csoportpszichológiai árnyalatokat. Cournot már régen megfigyelte ezt: a franciák, akik mindig hajlanak rá, hogy a világot az ész iránymutatása szerint építsék fel, kollektív emlékeiket sokkal kevésbé intenzíven élik meg, mint például a németek.² Kétségtelen, a civilizációk megváltozhatnak. Az sem elképzelhetetlen, hogy egyszer a mienk is elszakad a történelemtől. A történészek jól teszik, ha ezen is elgondolkoznak. A félreértett történelem – ha nem vigyázunk – azzal a kockázattal járhat, hogy végül a jobban megértett történelmet is megfertőzi saját hiteltelenségével. De ha egyszer eljutunk idáig, ez csak azon az áron lesz lehetséges, hogy alapvetően szakítanunk kell legállandóbb szellemi hagyományainkkal.

Pillanatnyilag, e vonatkozásban, még csak a lelkiismeret-vizsgálatnál tartunk. Valahányszor meghatározott társadalmaink szüntelen növekedési válságaik közt kételkedni kezdenek magukban, nyilvánvalóan felvetik a kérdést: helyesen tették-e, hogy vallatóra fogták múltjukat, vagy hogy jól fogták-e vallatóra? Vegyük csak kezünkbe, amit a háború előtt írtak erről, és amit leírhatnának még ma is: a jelen szétfolyó nyugtalanságai közé vegyülve e nyugtalanság hangját is hallani fogjuk, szinte elmaradhatatlanul. Alkalmam volt ennek teljesen spontán megnyilatkozását egy drámai helyzet teljében megfigyelni. 1940 júniusában történt, ha jól emlékszem, éppen azon a napon, midőn a németek bevonultak Párizsba. Abban a normandiai kertben, ahol vezérkarunk, csapatok nélkül maradva, tétlenül, tehetetlenül töltötte idejét, a szerencsétlenség okain rágódtunk szüntelen. „Azt kell hát hinnünk, hogy megcsalt bennünket a történelem?” – szólalt meg egyikünk csöndesen. A felnőtt férfi szorongása, inkább keserűséggel telve már, így csatlakozott a diák fiú egyszerű kíváncsiságához. Felelnünk kell egyiknek is, másoknak is.

Azt is tudnunk kell azonban, mit jelent a „szolgálat” szó.

Persze a történelem, még ha minden egyébre alkalmatlan volna, még mindig érvként hozhatná fel maga mellett azt, hogy szórakoztató. Vagy pontosabban, mivel szórakozását mindenki tetszés szerint választhatja meg, legalábbis igen sokak számára az.³ Engem, személy szerint, amióta eszemet tudom, mindig

nagyon lekötött. Mint a történészeket mind – azt hiszem. Mert másként mi okból választották volna ezt a foglalkozást? Aki nem egészen ostoba, az mindegyik tudományt érdekesnek találja. De a tudós alighanem csak egy olyat talál, amelynek tényleges művelésében kedvét leli. Ha megtalálja, és neki szenteli életét, ezt szoktuk tulajdonképpen hivatásnak nevezni.

Így hát a történelem e tagadhatatlan vonzása már magában véve is figyelmet érdemel.

Szerepe előbb ösztönzőként, majd iránymutatóként igen jelentős volt és marad. Az ismeret vágyát a hozzá való kedv előzi meg; a tudomány működését, amely céljait már tudatosan kitűzi, a puszta ösztön, amely hozzá vezet. Értelmi magatartásunk fejlődése bőven mutat fel ilyen filiációkat. Alig van olyan tudományág, a fizikát is beleértve, amelynek első léptei ne köszönének sokat a régi kuriózumgyűjtésnek. Nemegyszer látjuk, hogy az antikvár érdeklődés apró örömei állnak oly kutatási irányok bölcsőjénél, amelyek utóbb, lassan, már komoly feladatokra is vállalkozni tudnak. Így bontakozott ki a régészet és hozzánk még közelebb a folklór. Talán Alexandre Dumas olvasói is potenciális történészek, csak egy hiányzik belőlük: képzettségük arra, hogy tisztább és nézetem szerint mélyebb örömet szerezhessenek maguknak: az igazi ábrázolását.

E vonzerő egyébként egyáltalán nem vész el, ha rendszeres vizsgálathoz fogunk, és az ahhoz szükséges, szigorú szabályokhoz alkalmazkodunk. Sőt, ellenkezőleg, ahogy minden valódi történész tanúsíthatja, még élőbbé és teljesebbé válik. Ebben még nincs olyan, ami valamiképpen ne állna bármilyen más szellemi munkára is. A történelemnek azonban, ebben nem kételkedhetünk, megvan a maga saját esztétikai öröme, amely egyik más tudományágéhoz sem hasonlít. Az emberi cselekvés látványa ugyanis – vagyis azé, ami a történelem sajátos tárgya – mindennél alkalmasabb arra, hogy az ember képzeletét megragadja. Főként akkor, ha időbeli vagy térbeli távolsága folytán az ismeretlen csábító színeiben mutatkozik előttünk. A nagy Leibniz maga bevallotta, hogy midőn a matematika vagy az Istenigazolás elvont spekulációi után a német császárkor régi okleveleit, régi krónikáit kezdte betűzgetni, hozzánk hasonlóan ő is érezte a „sajátos dolgok megismerésének e gyönyörét”. Óvakodjunk tudományunkat ettől a költőiségtől megfosztani. S főként ne jusson eszünkbe, mint egyeseknél az feltűnt nekem,

hogy szégyenkezzünk miatta. Nagy ostobaság volna azt hinni, hogy a történész, ha ilyen mértékben hatni tud érzelmeinkre, kevésbé képes értelmünknek is kielégítően megfelelni.

De a történelem, amelynek vonzását így szinte mindenki érzi, ha igazolását csak önmagában lelné, ha kedves időtöltésnél végül mégsem lenne több, úgy, mint a horgászat vagy a kártyajáték, akkor vajon megérné-e mindazt a fáradságot, amelyet arra fordítunk, hogy megírjuk? Mármint hogy tisztességesen, igazán, amennyire lehet, a rejtett problémákat is megközelítve írjuk meg, vagyis – éppen ezért – nehezen. A játékot – írta André Gide – ma már nem engedhetjük meg magunknak. Még az értelem játékait sem – tette hozzá. Ezt 1938-ban mondta így. Most, 1942-ben, midőn én e sorokat írom, mennyivel súlyosabb értelmű lett még e mondás! Egy oly világban, amely eljutott az atomfizikához, és kezdi már kifürkészni a világűr titkait, a mi szegény világunkban, amely ha tudományára joggal büszke is, mégsem tud önmagának egy kis boldogságot nyújtani, e világban a történelem tanulmánya, hosszadalmas aprómunkáival, amelyek nagyon is fel tudnak egy egész életet emészteni, bizonyára megérdemelne, hogy megbélyegezzük, mint értelmetlen, már-már bűnös erőpazarlást, ha csak annyit érhetne el, hogy kissé realisabb színt kölcsönözzön időtöltéseink egyikének. Vagy el kell tehát tanácsolnunk minden, máshol jobban felhasználható elmét a történelem művelésétől, vagy pedig a történelemnek mint tudásnak kell bizonyítania, hogy tiszta a lelkiismerete.

Itt azonban megint egy új kérdés merül fel: vajon mi szabja meg tulajdonképpen, hogy egy értelmi erőfeszítés mikor, mennyiben indokolt és jogos?

Ma már, úgy hiszem, senki sem merné a szigorúbb iskolához tartozó pozitivistákhoz hasonlóan azt állítani, hogy minden kutatás értékét mindenkor, minden vonalon az szabja meg, amivel a gyakorlati cselekvést tudja elősegíteni. A tapasztalat nem csak arra tanított meg bennünket, hogy lehetetlen előre eldönteni, minő, látszólag teljesen öncélú spekulációkról derül ki egy szép napon, hogy milyen bámulatos mértékben segítik a gyakorlatot. Az emberiség furcsa megcsonkítása volna, ha megfosztanánk attól a jogától, hogy ismeretéhségét a jólét közvetlen problémáitól teljesen függetlenül is kielégíthesse. Legyen bár a történelem örökké közömbös a *homo faber* vagy a *homo politicus* iránt, elég, ha – önvédelemből – bebizonyítja, hogy szükség van rá a *ho-*

mo sapiens teljes értékű kibontakozásához. A kérdést azonban még e korlátozott formájában sem lehet egy csapásra megoldani.

Az emberi értelem természete ugyanis olyan, hogy inkább megérteni, mint tudni akar. Ebből fakad, hogy egyedül azokat a tudományokat tekinti valódi tudománynak, amelyek meg tudják magyarázni a különféle jelenségeket. A többi tudomány – Malebranche kifejezésével – pusztán „polimátia”. Az enciklopédikus tudás lehet ugyan szórakoztató, vagy lehet megszállottság, de ma éppúgy nem sorolják az értelem nemes teljesítményei közé, mint Malebranche idejében. Függetlenül attól tehát, hogy néha hasznos tanulsággal szolgálhat-e az ember tetteihez, a történelemnek csak akkor van joga hozzá, hogy a szellemi erőfeszítésre valóban méltó tudományok közé sorolja magát, ha az összefüggéstelen, mintegy korlátlan egyszerű felsorolás helyett a dolgok racionális osztályozását és fokozatos megértését ígéri nekünk.

Mégsem tagadható azonban, hogy azt a tudományt, amelynek nem célja, hogy előbb vagy utóbb életünk jobbá tételét mozdítsa elő, mindig valamiképpen hiányosnak, nem egészen teljesnek fogjuk tekinteni. Hogyne éreznénk ezt igen határozottan különösen a történelemtől, amelynek annyival is inkább hivatása volna – gondolnánk –, hogy hasznára legyen az embernek, mivel tárgyát éppen az ember és az ő tettei alkotják. Alapjában véve egy feltehetően legalább ösztönértékkel rendelkező ősi hajlam az, amely arra indít, hogy a történelemtől várjunk segítséget saját cselekvéseink irányításához; majd pedig, hogy megharagudjunk rá, mint a fent említett, vesztes katona, ha esetleg ily segítség nyújtására képtelennek mutatkozik. A történelem hasznosságának problémája, a szó szűkebb, „pragmatikus” értelmében, nem azonos értelmi jogosultságának problémájával. Egyébként is csak utána, második helyen következhetik: mert hiszen ahhoz, hogy értelmesen cselekedni tudjunk, először meg kell értenünk a dolgot. De azért ezt a kérdést sem kerülhetjük meg, nehogy a józan ész legparancsolóbb sugallataira pusztán félig-meddig feleljünk.

Tanácsadóink – az igaziak vagy önjelöltek – közül néhányan már válaszoltak erre a kérdésre. Azért, hogy reményeinket romba döntsék. Az elnézőbbek megelégedtek annyival, hogy a történelemnek sem haszna, sem belső összefüggése nincs. Mások, akik szigorúbbak annál, semhogy félmegoldásokkal bajlódjanak, egyenesen károsnak minősítették. „Az értelem kémiajának

legveszélyesebb terméke ez” – mondta róla egyikük, a legnevesebbek közül. Ezek az elítélő szavak félelmetes hatásúak: eleve igazolják a tudatlanságot. Szerencséjére annak, ami nálunk még a szellem kíváncsiságából megmaradt, talán mégsem megfel-lebbezhetetlenek.

De ha a vitát újra kell kezdenünk, ennek biztosabb alapokon kell történnie.

A történelem szidalmazói ugyanis rendszerint látszólag megfélekeznek egy elővigyázatossági rendszabályról. Amit mondanak, abból nem hiányzik sem az ékesszólás, sem a szellem. Nagyrészt elmulasztották azonban, hogy előbb pontosan tájékozódjanak arról, amiről beszélnek. Az a kép, amelynek alapján rólunk, tanulmányainkról nyilatkoznak, nem a mi műhelyünkéről készült. Inkább valami katedráról valami akadémián, de semmiképpen sem munkaszobáról. Ez a kép főleg elavult. Annyira, hogy bizony lehet: a sok puskaport végül is csak egy fantazmagóriára lőtték el, hiába. Nekünk itt egész másra kell törekednünk. Azok a módszerek, amelyek megbízhatóságának fokát megpróbáljuk lemérni, valóban azok lesznek, amelyekkel kutatásunk tényleg él, technikai eljárásának minden szerény és finom kis részletéig. Problémáink is azok, amelyekkel a történelem, nap nap után, saját anyaga lepi meg. Egyszerűen azt szeretnénk mindenekelőtt elmondani, hogy miként végzi munkáját a történész és miért. Az olvasó dolga már azután eldönteni: vajon megérdemli-e ez a szakma, hogy foglalkozzanak vele.

De gondosan kell eljárunk. A feladat még ebben a korlátozott formájában is csak látszólag egyszerű. Egyszerű lenne talán, ha olyan mesterséggel állnánk szemben, amelyről számot adhatunk úgy is, ha egymás után felsoroljuk a hosszú tapasztalat szentesítette mesterfogásokat. A történelem azonban nem olyan, mint az órák vagy az asztalos mestersége. A történelem arra tesz kísérletet, hogy jobban megértse valamit – valamit, ami mozgásban van. Ha megelégszünk azzal, hogy abban a formában írjuk le a tudományt, amelyben ma találjuk, azzal egy kicsit el is áruljuk. Sokkal fontosabb, hogy megmondjuk, hogyan igyekezhetsz megközelíteni fokról fokra saját célját. Az elemző szempontjából az ilyen vállalkozás szükségképpen sok személyes választással jár. Voltaképpen minden tudományt,

minden fejlődési szakaszában, mindig eltérő tendenciák szönek át, s ezek vitájában csak a jövő valamiféle képe felől nézve dönthetünk. Nem szeretnék meghátrálni e szükségszerűség előtt. A szellemi dolgokban – csakúgy, mint minden más dologban – a felelősségtől való riadozás nem éppen ajánlatos magatartás. De a becsület azt kívánja, hogy figyelmeztessük az olvasót.

Azok a nehézségek, amelyekbe minden módszertani vizsgálódás elkerülhetetlenül beleütközik, jórészt attól függnek, milyen ponton áll egy adott diszciplína fejlődésének sosem egészen sima futású görbéjén. Ötven évvel ezelőtt, amikor még Newton volt az úr, talán – úgy képzelem – sokkal könnyebb volt a kellő szigorúsággal előadni a mechanikát, mint ma. A történelem azonban ma még olyan szakaszban van, amely sokkal jobban kedvez a biztos ismereteknek.

A történelem nemcsak olyan tudomány, amely mozgásban van, előre. Hanem olyan is, amely még gyermekkorát éli. Éppúgy, mint mindazon más tudományágak is, amelyek az emberi szellemre irányulnak, erre a későn érkezőre a racionális megismerés tárgyainak sorában. Vagy jobban mondva: a történelem igen régi az elbeszélés embrionális formájában, hosszú időn át fikciókkal borítva, még hosszabb időn át a legközvetlenebbül megragadható eseményekre korlátozottan. De mint elemző vállalkozás annál ifjabb. Most igyekszik végre a felületi tények alá hatolni, a legendák és a retorika csábításai után elvetni a tudóskodó rutin és a józan észnek álcázott empirizmus ma különösen veszélyes kábítószerét. Módszerének nem egy lényeges problémáját illetően még alig haladta túl az első tapogatózások időszakát. Nem tévedett hát sokat Fustel de Coulanges és már előtte Bayle, midőn azt állította, hogy a történelem „a legnehezebb minden tudomány közül”.

Illúzió volna mégis? Bármilyen bizonytalan is megannyi ponton az utunk, azt hiszem, jelenleg világosabban látunk, mint elődeink.

A miénket közvetlenül megelőző nemzedékeket – a 19. század utolsó évtizedeitől a 20. század első éveiiig – szinte megbővölte egy egészen szigorú kép, a fizikai világról szóló tudományok valóban comtiánus képe. Mivel e magas presztízsű sémát kiterjesztették a szellem minden teljesítményére, el sem tudtak képzelni olyan autentikus tudást, amely ne jutna el, kétségbevonhatatlan bizonyítások segítségével, olyan bizonyosságok-

hoz, amelyeket kényszerítő erejű egyetemes törvények formájában lehet megfogalmazni. Ez többé-kevésbé általános vélemény volt. Amikor azonban ezt a történeti tudományokra alkalmazták, abból – a kutatók vérmérséklete szerint – két ellentétes tendencia született.

Voltak, akik lehetségesnek gondolták az emberi fejlődés egy olyan tudományának megalkotását, amely megfelel ennek a pántudományos eszményképnek, s ennek létrehozásán dolgoztak, ahogy csak erejüktől telt. Készen álltak arra is, hogy végső soron kirekesszék ebből az embertudományból azokat a nagyon is emberi realitásokat, amelyek kétségbeejtően ellenálltak a racionális tudásnak. Ez a maradék volt az, amit ők – megvetéssel – eseménynek neveztek; ilyen volt a legbensőségesebben egyéni élet jelentős része is. Ez volt, tömören, a Durkheim által alapított szociológiai iskola álláspontja. Legalábbis ha nem vesszük számításba azokat a finomításokat, amelyeket azok az emberek fűztek az első merev alapelvekhez, akik túlságosan értelmesek voltak ahhoz, hogy – mintegy jobb belátásuk ellenére – ne engedjenek a dolgok nyomásának. Sokat köszönhet tudományunk ennek a nagy vállalkozásnak. Megtanított rá, hogy mélyebben kell elemeznünk, hogy jobban kell körülhatárolnunk a problémákat, hogy – ha szabad így mondanom – kevésbé olcsón gondolkodjunk. E tekintetben erről az iskoláról csakis a legnagyobb tisztelet és elismerés hangján beszélhetek. Ma meghaladottnak tűnik, de előbb-utóbb minden szellemi mozgalom ezt az árat fizeti termékenységeért.

Más kutatók ugyanakkor egészen másfajta álláspontra jutottak. Mivel nem sikerült beilleszteniük a történelmet a fizikai törvénytudományok rendjébe, s mivel neveltetésük folytán elsősorban – túlzottan is – a nehézségekkel, a kételyekkel, a forráskritika gyakori újrakezdéseivel voltak elfoglalva, e problémákban mindenekelőtt kijózanító, alázatra intő tanulságot láttak. A tudomány, amelynek tehetségüket szentelték, számukra úgy tűnt, a jelenben nem képes rá, hogy biztos következtetésekre jusson, a jövőben pedig nem vár rá fényes fejlődés. Nem annyira tudományos ismeretet, mint inkább esztétikai játékot láttak benne, a szellem egészségéhez szükséges higiénés gyakorlatot. Néha „historizáló történéseknek” nevezik őket: a gúnynév sértő a mi céhünkre, mivel úgy tűnik, mintha a történelem lényegét lehetőségeinek tagadásában látná. Ami engem

illet, szívesebben nevezném meg őket a francia gondolkodásnak azon szakasza nyomán, amelyhez ők is tartoztak, valamilyen kifejezőbb gyűjtőnévvel.

A szeretetre méltó és tűnékeny Bonnard Szilveszter, ha ahhoz tartjuk magunkat, amit a könyv mond működésének idejéről, merő anakronizmus: mint az antik szentek, akikről a középkor írói mesélnek, naivan, saját koruk színeibe öltöztetve őket. Bonnard Szilvesztert (ha egy pillanatra testi létezését tulajdoníthatunk e képzelt árnyalaknak), az „igazi” Bonnard Szilvesztert, aki az Első Császárság idején született, a nagy romantikus történészek nemzedéke még saját kortársának tekinthette: osztozik az ő meghatározó és termékeny lelkesedésükben, a történelem „filozófiájába” vetett kissé naiv hitben. De felejtjük el, mely korbba tette születési évét megalkotója, s adjuk őt annak a kornak, amely megírja képzeletbeli életét: megérdemelné, hogy egy egész csapat történész céhpatrónusaként, védőszentjeként jelenjék meg, akik életrajzírójának szellemi kortársai. Mélységesen becsületesen, de kissé rövid lélegzettel dolgozó emberek ezek, akikről néha azt hihetnék, hogy akár a gyerekek, akiknek apja túlságosan is nagy murikat csapott, ők is csontjaikban hordják a romantika nagy történelmi orgiáinak fáradságát, s hajlanak rá, hogy lekicsinyeljék magukat laboratóriumi kollégáikkal szemben – akik, röviden, inkább óvatosságra intik, mint lendületességre biztatják az embert. Túlzó rosszindulat-e, ha jelmondatukat abban a meglepő kijelentésben találom meg, amely kedves mesterem, az egyébként oly eleven okosságú Charles Seignobos száján csúszott ki: „Nagyon hasznos, ha kérdéseket tesz fel az ember, *de nagyon veszélyes, ha válaszol is rájuk*”? Ez aztán nem egy szájhős mottója. De ha a fizikusok nem vállalták volna a vakmerőséget hivatásukként, hol lenne ma a fizika?

A mi szellemi atmoszféránk már nem ilyen. A gázok kinetikus elmélete, az einsteini mechanika, a kvantumelmélet mélységesen átalakították a tudományról alkotott tegnapi elképzeléseinket. Nem fokozták le azokat, de finomabbá tették őket. A bizonyosság helyére sok ponton a végtelen valószínűséget állították, a szigorúan mérhetőt a mérce örök relativitásával cserélték fel. Hatásuk még azon számtalan szellemre is kiterjed – sajnos, magam is közéjük kell számítanom –, akiknek neveltetésük vagy okosságuk elégtelensége nem engedi meg, vagy csak

nagyon távolról, mintegy visszfényként, e nagy átalakulás nyomán követését. Mi tehát sokkal inkább készen állunk rá, hogy elismerjük, még az a tudás is igényt tarthat a tudomány névre, amely nem képes euklideszi levezetések vagy megváltoztathatatlanul ismétlődő törvényeket nyújtani. Sokkal könnyebben fogadjuk el, hogy a bizonyosság és az egyetemesség fokozati kérdés. Nem érezzük már kötelességünknek, hogy a tudás minden tárgyára egyetlen egységes szellemi modellt húzzunk rá, amelyet a természettudományoktól veszünk át; hiszen ez a minta még itt sem alkalmazható minden esetben. Nem tudjuk még eléggé, milyen formát öltenek majd egyszer a humán tudományok. Azt viszont tudjuk, hogy nincs arra szükség – bár, magától értetődően, továbbra is engedelmeskedniük kell az értelem alapvető szabályainak –, hogy saját létezésük fejében eredetiségüket megtagadják, vagy szégyenkezzenek miatta.

Szeretném, ha a hivatásos történészeknek, s főként a fiataloknak, szokásukká válnék, hogy elgondolkodnak ezeken az aggályokon, hivatásunk örök „bűnbánatán”. Így készülhetnek fel a leginkább arra, hogy szabad választásukból racionálisan irányítsák saját tevékenységüket. Elsősorban pedig azt remélem, hogy mind nagyobb számban csatlakoznak majd ehhez a kitágított és ugyanakkor elmélyített történelemhez, amelynek tervét többen – mi, akik napról napra többen leszünk – vázoltuk fel. Ha a könyvem segítségükre lehet ebben, akkor úgy fogom érezni, hogy nem volt teljesen haszontalan. Megvallom, részben program is.

De ezt a könyvet nem kizárólag s nem is főként a szakma belső használatára szánom. Úgy gondoltam, hogy az egyszerű kíváncsiskodók előtt sem szabad titkolnunk tudományunk bizonytalanságait. E bizonytalanságok a mi mentségeink. Vagy inkább: ezekből ered tanulmányaink frissessége. Nem csak ahhoz van jogunk, hogy – a történelem esetében is – elvárjuk másoktól azt a nagyvonalúságot, amely minden kezdetnek kijár. A még kialakulatlan dolog, ha örökösen arra törekszik, hogy meghaladja magát, minden akár kicsit is lelkes szellem számára olyan vonzerővel bír, amely felér a legtökéletesebb siker vonzásával. A jó földműves – mondja, nagyjából így, Péguy – éppúgy szereti a szántást, a vetést, mint az aratást.

Úgy illik, hogy e rövid bevezetés személyes vallomással záruljon. Az egyes tudományokban önmagukban mindig csak a tudás irányába való egyetemes mozgás egy töredéke lelhető fel.

Volt már alkalmam rá fentebb, hogy egy példát idézzek erre: hogy a kutatás eljárásait világosan értsük és értékeljük, látnunk kell összefüggéseiket azokkal a tendenciákkal, amelyek ugyan-
ebben az időben más diszciplínákon belül nyilvánulnak meg. A módszerek vizsgálata maga is sajátos tudományág, amelynek szakértői filozófusoknak nevezik magukat. E címre én nem pályázhatom. Alapvető iskolázottságom e hiánya miatt ez a tanulmány minden bizonnyal sokat veszít mind nyelvének precizitásában, mind látókörének tágasságában. Nem akarom másnak feltüntetni, mint ami valójában: egy mesterember feljegyzése, aki mindig szeretett elmélkedni napi feladatáról, egy céhbeli mesterlegény jegyzetfüzete, aki hosszú ideje forgatja már a mérőrudat és a szintezőt, de azért még nem képze-
li magát matematikusnak.⁴

TÖRTÉNELEM, EMBER ÉS IDŐ

1.

A történész választása

A „történelem” szó nagyon régi, olyan régi, hogy néha már rá is unnak. Az igaz, hogy nemigen mentek még el odáig, hogy a szótárból is egészen ki akarják törölni. Még a durkheimi iskola szociológusai is helyet szorítottak neki. De csak azért, hogy száműzzék a humán tudományok egy picinyke sarkába: afféle sülyesztőbe, ahová, fenntartva a szociológia számára mindent, amire kiterjeszthető a racionális elemzés, azokat az emberi tényeket vetették, amelyeket egyszerre nagyon felületesnek és nagyon esetlegesnek ítélték. Mi viszont itt megőrizzük lehető legtagabb értelmét. Ez a történelem nem zár ki jó előre semmiféle kutatási irányt, akár az egyénre, akár a társadalomra figyel elsősorban, akár a pillanatnyi válságokkal, akár a lehető legál-landóbb elemek leírásával foglalkozik; nem tartalmaz önmagában semmiféle krédót: nem foglalkozik mással, mint – eredeti etimológiájához híven – a „kutatással”. Láthatóan sokat változott a jelentése azóta, hogy több mint kétezer éve először elhangzott az emberek ajkáról. Ez a sorsa a nyelvben minden igazán eleven szónak. Ha a tudományoknak minden új meghódított terület után új nevet kellene adniuk maguknak, abból az akadémiai birodalomban keresztelők hada támadna – s micso-da időpocséklás! Ha békésen megőrzi dicsőséges hellén nevét, attól még a mi történelmünk nem lesz ugyanolyan, mint Milétoszi Hekatée, ahogy Lord Kelvin vagy Langevin fizikája sem Arisztotelész fizikája.

Hanem hát mi?

E könyv élén, amely a kutatás tényleges problémáival foglalkozik, nem lenne értelme egy hosszú és merev definíciónak. Van-e komoly kutató, aki ne bonyolódott volna bele már ilyen hittételekbe? A definíciók aprólékos precizitásából nem csak a szellemi lendület legnemesebb része marad ki: azaz a még mindig rosszul meghatározott tudás felé való buzgó igyekezet, a ter-

jeszkedés hatalma. A legnagyobb veszély az, hogy csak azért definiálják olyan pontosan, hogy ezzel jobban körülhatárolják a dolgot. „E tárgy – mondja a Terminus-istenek őre – vagy megközelítésének eme módja bizonyosan csábító. De vigyázz, ó ifjú: ez nem a Történelem.” Vajon a régi idők céhmesterei vagyunk, hogy meghatározzuk, milyen feladatoknak szentelhetik magukat a szakmabeliek? S hogy, ha már a lista teljes, a szakma művelését okleveles mestereink számára tartsuk fenn?⁵ A fizikusok és a kémikusok bölcsebbek ennél: ismereteim szerint sosem vitatkoztak még eddig a fizika, a kémia, a fizikai kémia vagy – ha e kifejezés létezik – a kémiai fizika jogairól.

De az is igaz, hogy a történésznek a hatalmas és konfúzus valóssággal szemben szükségképpen körül kell határolnia eszközeinek használati területét; majd pedig választania kell, s ez a választás nem lehet azonos a biológus választásával: ez a történész választása kell hogy legyen. Ez tényleges gyakorlati probléma, s e probléma mindvégig elkísér minket vizsgálódásunk során.

2.

Történelem és ember

Azt mondják néha: „a történelem a múlt tudománya.” Azt hiszem, nem jól mondják.

Először is abszurd az a gondolat, hogy a múlt önmagában egy tudomány tárgyát alkothatná. Hogyan is lehetne minden előzetes szűrés nélkül a racionális megismerés tárgyává tenni megannyi jelenséget, amelyekben semmi közös sincs azon kívül, hogy nem a mi időnkben játszódtak le? Elképzelhető-e ugyanígy egy totális tudomány a világegyetem mai állapotáról?

A történetírás kezdeteikor a régi évkönyvírók kétséggkívül nemigen foglalkoztak az ilyen aggályokkal. Egy halomba hányva elmeséltek minden eseményt, amelyek közt nem volt más kapocs, mint hogy nagyjából ugyanakkor történtek: a napfogyatkozást, a jégesőt, a csodás meteorok megjelenését éppúgy, mint a csatákat, az egyezményeket vagy a hősök és a királyok halálát. Az emberiség ezen első emlékeiben azonban, amelyek éppoly zavarosak, mint a kisgyermek elképzelései, a kitartó törekvés az elemzésre fokozatosan kialakította a szükséges selekciót. Igaz, a nyelv, amely alapvetően konzervatív, szívesen

fenntartja a történelem nevet minden olyan kutatás számára, amely az időben végbemenő változásokkal foglalkozik... E megszokásban nincs is semmi veszély, hiszen senkit sem téveszthet meg. Ebben az értelemben van története a naprendszernek is, hiszen az őt alkotó csillagok nem mindig voltak olyanok, amilyenek most látjuk őket. E történet a csillagászat területére tartozik. Van történetük a vulkanikus kitöréseknek is, amely, bizonyos vagyok benne, igen fontos bolygónk fizikájának szempontjából. De nem tartozik a történészek történelméhez.

Vagy csak annyiban tartozik hozzá, amennyiben e megfigyelések – valamilyen kerülő úton – összekapcsolódnak a mi sajátos érdeklődési területünkkel. Hogyan oszthatók meg tehát a gyakorlatban a feladatok? Egy példa többet segít ebben, mint bármilyen sok beszéd.

Az időszámításunk szerinti 10. században a flamand tengerpartba egy mély öböl ékelődött, a Zwin. Azután elhomokosodott. Melyik diszciplínához tartozik e jelenség kutatása? Először mindenki a geológiát nevezné meg. Az üledés mechanizmusa, a tengeri áramlatok szerepe, az óceán szintjének esetleges változása: talán nem éppen az ilyen jelenségek vizsgálatára jött létre? Kétségtelenül. De ha közelebbről megnézzük a dolgot, mégsem ilyen egyszerű ez.

Először is, nézzük a változás eredetét. Geológusunk máris kénytelen olyan kérdéseket is feltenni magának, amelyek szigorúan véve nem az ő területére tartoznak. Az iszaposodást ugyanis legalábbis elősegítette a védőgátak építése, a kikötői munkák és a vízelvezetés: az emberi cselekvés, amely kollektív szükségletek nyomán született, s amelyet csak egy bizonyos társadalmi struktúra tett lehetségessé.

A lánc másik végén egy újabb probléma áll: a következmények problémája. A öböltől nem messze egy város terült el – Bruges. Az öböllel egy rövid folyócska kötötte össze. A Zwin vízein át Bruges fogadta vagy indította az áruk többségét, ez pedig mutatis mutandis saját kora Londonává vagy New Yorkjává varázsolta. Az öböl feltöltődése napról napra láthatóan előrehaladt. Bruges hiába terjeszkedett mind messzebbre a torkolat felé: rakpartjai lassacskán elhaltak. Bizonyosan nem ez volt hanyatlásának egyedüli oka. Hatott-e valaha is a fizika közvetlenül a társadalomra, ha e hatást nem készíti elő valami, ha nem segítik vagy teszik lehetővé más tényezők, amelyek

már az embertől erednek? Abban azonban nem kételkedhetünk, hogy a kauzális hullámok sorában ez az ok legalábbis a legfontosabbak között volt.

A társadalom munkája ugyanis, amellyel saját szükségletei szerint átformálja a talajt, amelyen él – ezt mindenki ösztönösen érzi –, határozottan „történelmi” tény. Ugyanilyen tény egy hatalmas csereközpont viszontagsága is. A tudás topográfiájára ugyancsak jellemző módon itt olyan kereszteződési ponttal van dolgunk, ahol két diszciplína szövetsége nélkülözhetetlennek mutatkozik bármiféle magyarázatkísérlet során, másfelől pedig olyan átmeneti ponttal, ahol mihelyt leírtunk egy jelenséget, és csak annak hatásait mérlegeljük, a jelenség valamiképpen végérvényesen átkerül az egyik diszciplína hatásköréből a másikéba. Mi az, ami parancsoló módon kihívja a történelem beavatkozását? Az, hogy megjelenik az ember.

Hosszú ideje már, hogy nagy elődeink, egy Michelet vagy egy Fustel de Coulanges megértették velünk: a történelem tárgya természettől fogva az ember.⁶ Vagy inkább: az emberek. Az absztrakcióra csábító egyes szám helyett a sokféleség tudományához inkább a többes szám illik, a relativitás nyelvtani formája. A tájkép látható vonásai mögött, a szerszámok és a gépek mögött, a látszólag tökéletesen megfagyott írások, a létrehozóiktól látszólag teljesen elszakadt intézmények mögött a történelem az embereket akarja megragadni.⁷ Akinek ez nem sikerül, az legfeljebb a műveltség segédmunkása. A jó történész a legendák emberevő óriására hasonlít. Tudja, hogy ott a zsákmány, ahol emberhúst szagol.

A történelem az emberekről szóló tudomány, s ebből következik sajátos viszonya is a kifejezés problémájához. „Tudomány” a történelem vagy „művészet”? Űkapáink, 1800 körül, szívesen szenteltek e kérdésnek hosszú tanulmányokat. Később, az 1890-es években, a kissé túlságosan is leegyszerűsített pozitívizmus atmoszférájában, találkozhatunk a módszer olyan specialistáival, akik azon méltatlankodtak, hogy a történelmi munkákban a közönség szerintük túl nagy jelentőséget tulajdonít annak, amit ők „formának” neveztek. Művészet vagy tudomány, forma vagy mélység: megannyi vita, amelyet jobb, ha a skolasztikára hagyunk. Éppannyi szépség van egy pontos egyenletben, mint egy találó kifejezésben. De minden tudománynak megvan a maga nyelvi esztétikája. Az emberi tények

lényegüknél fogva igen kifinomult jelenségek, amelyeknek nagy része kibújik a matematikai mércék alól. Hogy le tudjuk fordítani, hogy át tudjuk látni őket (mert megérthetjük-e tökéletesen azt, amit nem tudunk elmondani?), kifinomult nyelvre, megfelelő színezetű szavakra van szükségünk. Ahol nem lehet kalkulálni, ott kénytelenek vagyunk sejtetni. A fizikai világ valóságának kifejezése és az emberi szellem valóságának kifejezése között épp olyan kontraszt áll fenn, mint a marós és a hegedűkészítő munkája között: mindketten milliméter pontossággal dolgoznak, de a marós precíz mechanikai eszközöket használ, míg a hegedűkészítőt elsősorban fülének és ujjainak érzékenysége irányítja. Nem lenne jó, ha a marós megelégednék a hegedűkészítő empirizmusával, de az sem, ha a hegedűkészítő a maróst próbálná majmolni. Ki tagadná, hogy a szavak éppúgy rátapinthatnak valamire, mint a kéz?

3.

A történeti idő

„Az emberek tudománya” – mondtuk fentebb. De ez még így túlságosan homályos. Hozzá kell tennünk: „az időben mozgó embereké.” A történelem nem egyszerűen az „emberire” gondol. Az az atmoszféra, amelyben gondolkodása természetesen tud lélegezni, az időtartam kategóriája.

Kétségtelen, nehezen tudjuk elképzelni, hogy bármiféle tudomány elvonatkoztatathatna az időtől. Ugyanakkor a tudományok nagy része számára – amelyek hagyományaik folytán mesterségesen egynemű töredékekre bontják – az idő puszta mérce. A történelem ideje viszont konkrét és eleven valóság, amelynek lendülete visszafordíthatatlan, plazma, melyben a jelenségek megfürdenek, s mintegy e jelenségek értelmezhetőségének helye. Az atomtudós számára alapvető adottság a másodpercek, évek vagy évszázadok száma, amely alatt egy radioaktív anyag más anyaggá bomlik. De hogy ez vagy az az átalakulás végbe is ment ezer évvel ezelőtt, tegnap vagy ma, vagy hogy holnap végbemehet, az minden bizonnyal elsősorban a geológust érdekli, hiszen a geológia a maga módján történeti diszciplína, s tökéletesen hidegen hagyja a fizikust. Egyetlen történész sem elégedhetne meg viszont azzal, hogy megállapítsa, Caesarnak nyolc évébe került, míg meghódította

Galliát, s tizenöt évbe telt, míg Luther ortodox erfurti papnövendékből wittenbergi reformátorrá lett. Fontosabb számára, hogy pontosan meghatározza Gallia meghódításának kronológiai helyét az európai társadalmak változékony történetében, s – egy pillanatilag sem tagadva, hogy Márton testvér lelki válságában van valami az örökkévalóságból – csak akkor vélheti, hogy megfelelő leírást adott róla, ha pontosan meghatározta ezen történés helyét annak az embernek az életútján, aki e történet hőse lett, s a civilizáció pályáján is, amely e történet közegeül szolgált.

Ez a valós idő természeténél fogva folytonos. S egyben örökös változás is. E két sajátosság ellentétéből erednek a történeti kutatás nagy problémái. Mindenekelőtt az a probléma, amely még munkánk értelmét is megkérdőjelezi. Vegyünk két egymást követő időszakot, melyeket kiragadtunk a korszakok megszakítatlan sorából. Vajon mennyiben fontosabb az a kapcsolat, amelyet a két korszak között a tartam áramlása teremt, mint az a különbség, amely éppen e tartamból született – szükséges-e vagy fölösleges ismernünk a legrégebbi dolgokat is ahhoz, hogy a legújabbakat megérthessük?

4.

Az eredet bálványa

Sosem tesszük rosszul, ha egy mea culpával kezdjük. A legfrissebb dolgokat a múlt hivatásos kutatói mindig szívesen magyarázzák a legrégebbekkel, olyannyira, hogy a mi tudományunkban néha szinte hipnotikus ereje van ennek a megközelítésnek. Legjellegzetesebb formájában ez az *idolum tribus* a történészek között mindig egy névre hallgat: ez az eredet kísértése. S a történeti gondolkodás fejlődése során ennek is megvolt a maga kivételezett pillanata.

Azt hiszem, Renan írta egyszer (emlékezetből idézem, attól tartok, pontatlanul) a következőt: „Minden emberi dolog közül az eredet a legméltóbb tárgya a kutatásnak.” Sainte-Beuve pedig még korábban: „Kíváncsian kilesem és lejegyzem, ami csak most kezdődik.” A gondolat nagyon is korukra vall. Az „eredet” szó szintén. A *kereszténység eredetére* nem sokkal később *A mai Franciaország eredete* válaszolt. Hogy az epigonokról ne is

szóljunk. De van ebben a szóban valami nyugtalanító, s ez kétértelműségéből fakad.

Egyszerűen „kezdetet” jelentene? Akkor világosabb a dolog. De meg kell jegyeznünk, hogy a történeti realitások esetében a kezdőpont fogalma is igen illékony. Kétségtelenül definíció dolga. De ennek a definíciónak megadásáról sajnos túlságosan is gyakran elfeledkeznek.

Vagy az okokat kell értenünk az eredeten? Akkor aztán ugyanazokba a nehézségekbe ütközünk, amelyek újra és újra (a humán tudományokban pedig még inkább) megjelennek a kauzális vizsgálódásokban.

A két jelentés azonban gyakran összeolvad, s ez annál is inkább félelemre adhat okot, mivel általában észre sem vesszük. Mai szóhasználatunk szerint az eredet olyan kezdetet jelent, amely egyben magyarázat is. Vagy ami még rosszabb: elégséges magyarázat. Ebben van a kétértelműség, s ebben van a veszély is.

Nagyon érdekes volna megvizsgálni ezt az embriogenezis iránti megszállottságot, amely oly jellemző az exegeták minden nemére. Ahogy igen gyakran megtörténik – bár nincs nehezebb mint a különböző rendű tudások között pontos egyidejűséget megállapítani –, a humán tudományok késéssel követték a természettudományokat. A természettudományokat már a 19. század közepén uralta a biológiai evolucionizmus, amelyik – éppen ellentétesen – az ősi formáktól való fokozott eltávolódást feltételezi, és minden szakaszban a pillanatnyi környezethez köthető életkörülményeket hozza fel magyarázatként. A francia történetfilozófia Victor Cousintól Renanig elsősorban a német romantikától kapta az eredet iránti szenvedélyes érdeklődését. Az viszont indulásánál a mienknél jóval korábbi fiziológiának volt kortársa: a prereformistáknak, akik hol a spermában, hol a tojásban vélték feltalálni a felnőtt kor rövidített változatát. Németország gondolkodói azonban, e téma örököseiként, mielőtt azt átadták volna a tanítványaiknak, a mi történészeinknek, maguk is számos új ideológiai csábítás nagy presztízsével vertették fel. Vajon milyen francia szó adhatná vissza valaha is a híres német Ur előtag erejét: Urmensch, Urdichtung? E nemzedékekben tehát minden azt erősítette, hogy az emberi dolgokban végletes fontosságot tulajdonítsanak a kezdet tényeinek.

Egy másik, igen eltérő jellegű elem is hatással volt erre. A valóstörténetben az eredet tanulmányozása spontán módon vált

egyeduralkodóvá, mivel úgy látszott, hogy a vallások értékének ismérveit adhatja. Nevezetesen a keresztény vallásának. Tudom jól, hogy egyes újkatolikusoknál, akik közül többen egyébként egyáltalán nem katolikusok, divat gúnyolódni ezen exegéta törekvéseken. „Nem értem a nyugtalanságát – mondta Barrès egy papnak, aki elvesztette a hitét. – Ugyan mi köze néhány tudós vitájának egypár héber szó körül az én személyes érzékenységemhez? Elég volt a templomok atmoszférájából.” Erre Maurras: „Ugyan mi közöm e négy obskúrus zsidó evangéliumához?” (Az „obskúrus” itt, gondolom, plebejust akar jelenteni; nehéz volna ugyanis Mátétól, Márktól, Lukácstól és Jánostól még az irodalmi ismertséget is elvitatni.) E szellemeskedések csak fel akarják ültetni az embert; Pascal vagy Bossuet bizonyosan nem mondtak volna ilyet. Kétségtelenül el tudunk képzelni olyan vallási tapasztalatot, amelynek semmi köze a történelemhez. A tiszta deista számára elég a belső megvilágosodás is az istenhithöz. De a keresztények Istenében nem lehet így hinni. A kereszténység ugyanis, mint már mondtam, lényegénél fogva történeti vallás: figyeljék meg, hogy az alapvető dogmák eseményeken nyugszanak. Olvassák csak el újra a hiszekegyet: „Hiszek Jézus Krisztusban... akit Poncius Pilátus idején megfeszítettek... s aki a harmadik napon feltámadott a halálból.” A hit kezdete itt egyben a hit alapja is.

Ezek az elképzelések, amelyeknek a vallási elemzés egy bizonyos típusában megvan a maguk létjogosultsága – kétségkívül elkerülhetetlenül –, kiterjednek más kutatási területekre is, ahol jogosultságuk sokkal vitathatóbb. A kezdet köré épített történetet itt is az értékelés szolgálatába állítják. Ugyan mit akart elérni Taine, amikor a korabeli Franciaország „eredetét” kutatta, ha nem azt, hogy bebizonyítsa: egy, az ember szerinte hamis filozófiájából eredő politika tévedés? Akár a germán hódításokról, akár Anglia normann hódításáról volt szó, a múltat nem annyira arra használták, hogy megmagyarázzák a jelent, mint inkább arra, hogy igazolják vagy hogy elutasítsák azt. Olyanformán, hogy az eredet démona talán csak másik formája a valódi történelem másik sátáni ellenségének: az ítélkezési mániának.

Térjünk most vissza a kereszténység kutatásához. Más dolog egy szabály, amely – a nyugtalan, önmagát kereső lelkiismeret számára – meghatározza, mi legyen a viszonya a katolikus val-

lášhoz, ahogy ez mai templomainkban naponta megjelenik, s más dolog a történész számára a jelen katolicizmusának mint megfigyelhető ténynek a magyarázata. A jelenlegi vallási jelenségek megmagyarázásához szükség van – ez magától értetődik – kezdeteik ismeretére, de ez még nem elegendő magyarázat. A probléma leegyszerűsítése végett hanyagoljuk el azt a kérdést, hogy a hit a változatlan név alatt mennyiben marad változatlan lényegét tekintve is. Bármilyen erősnek gondolunk is egy hagyományt, fennmaradásának okait mégis meg kell találnunk. Emberi okokat, természetesen; a gondviselés beavatkozásának hipotézise túlmegy a tudomány lehetőségein. A kérdés tehát nem az, hogy Jézust megfeszítették-e, s azután feltámadott-e. Azt kell megértenünk, miért hisz annyi ember köröttünk a Keresztrefeszítésben és a Feltámadásban. A hithez való hűség nyilvánvalóan csak egyik aspektusa azon csoport tágabb életének, akiknél ez a vonás megjelenik. Olyan csomópont, ahol sok széttartó vonás kapcsolódik egybe: a társadalmi szerkezet és a mentalitás sajátosságai. A tölgy a makkból lesz. De csak akkor lesz belőle tölgy, ha kedvező környezeti hatások érik, s ezek már nem az embriológiára tartoznak.

A vallástörténetet itt csak példaképpen idéztük. Bármilyen emberi tevékenységgel foglalkozzék is a kutatás, az eredet kutatói ugyanezt a hibát követik el: összekeverik a leszármazást a magyarázattal.

Ez volt már voltaképpen a régi etimológusok illúziója is, akik azt hitték, mindent megmondtak, amikor a jelenlegi jelentés mellé odaállították a legrégebbi ismert jelentést; amikor, felteszem, bebizonyították, hogy a „bureau” (iroda) szó eredetileg egy textilanyagot, a „timbre” (bélyeg) pedig dobót jelentett. Mintha a probléma nem éppen abban állna, hogyan és miért ment végbe ez a jelentésváltás. S főként, mintha egy szónak nem volna éppúgy rögzített helye a nyelvben a jelenlegi szóhasználat révén, amelyet viszont a pillanatnyi társadalmi feltételek határoznak meg. A „bureau” szó, a miniszteri „bureau” összetételben bürokráciát jelent. Ha a postán „bélyeget” kérek, ahhoz, hogy e szót így használhassam, szükség volt a postaszolgálat szervezetének fokozatos kialakulására és arra az emberi kommunikáció jövőjét alapvetően meghatározó technikai változásra, amely a pecsétnyomatot felcserélte egy felragasztott címkével. De ezek után is csak azért lehetséges a dolog, mert a

mesterségek szerinti specializálódás folytán a régi szó különféle jelentései oly mértékben elváltak egymástól, hogy egyáltalán nem áll fenn a veszély, hogy összekeverem azt a bélyeget, amelyet a borítékra ragasztok, azzal például, amellyel a kereskedő bizonyítja nekem, hogy hangszerei jó minőségűek.

„A feudális rendszer eredete” – mondják. De hol keressük ezt az eredetet? Van, aki azt mondja: „Rómában.” Mások azt mondják: „Germániában.” Nyilvánvaló e délibáb oka. Itt vagy ott voltak bizonyos szokások – kliensrendszer, fegyveres kíséret, a szolgálatok fejében kapott föld –, amelyek a későbbi nemzedékekben, a feudálisnak nevezett korszakok Európájában is tovább éltek. Persze sokat változtak is közben. Főként pedig mindkét helyen használtak bizonyos szavakat – a „beneficium” (beneficium) szót a latinoknál, a „fief” (hűbér) szót a germánoknál –, amelyekkel e későbbi nemzedékek is éltek, miközben fokozatosan, anélkül, hogy ez tudatos lett volna, szinte teljesen új tartalommal töltötték meg őket. A történészek kétségesbesésére ugyanis az emberek általában nem váltanak szó-kincset, valahányszor szokást váltanak. A fentebbiek bizonyára nagyon fontos megállapítások. De ne higgyük, hogy kimerítik az okok kérdését. Az európai feudalizmus a maga jellegzetes intézményeivel nem relikviák archaikus szövedékéből állt. Múltunk egy bizonyos szakaszában egy egész társadalmi közeg hozta létre.

Seignobos mondta valahol: „Azt hiszem, a 18. század forradalmi eszméi ... a 17. század angol eszméiből erednek.” Vajon azt akarta mondani ezzel, hogy a felvilágosodás korának francia publicistái, mivel olvastak bizonyos angol műveket az előző századból, vagy közvetve azok hatása alá kerültek, átvették ezek politikai elveit? Igazat adhatunk neki. Feltételezve, hogy az idegen megfogalmazásokhoz a mi filozófusaink nem tettek hozzá semmi igazán eredetit, sem tartalmilag, sem érzelmi színezetükben. De még ha – nem minden önkényesség nélkül – egy pusztá kölcsönzésre redukáljuk is e tényt, e szellemi mozgalom történetét akkor sem világítottuk meg ezzel teljes mértékben. Mindig ott van még ugyanis az a probléma, miért a jelzett időpontban ment végbe az átvétel, miért nem előbb vagy később. A fertőzéshez két dolog kell: bacilusnemzedékek és – a betegség kitörésének pillanatában – egy „táptalaj” is.

Röviden, egy történeti jelenséget sosem magyarázhatunk meg teljesen időbeli keretük nélkül. Ez a fejlődés minden szakaszára áll. A mi fejlődési fokunkra éppúgy, mint a többire. Egy arab közmondás ezt már régen megfogalmazta: „Az emberek inkább a korukra, mint az apjukra hasonlítanak.” A múlt kutatása néha elveszíti hitelét, mivel megfélemezik erről a keleti bölcsességről.

5.

Múlt és „jelen”

Az eredet keresőivel ellentétes póluson a közvetlen pillanat hívei állnak. Montesquieu egy fiatalkori munkájában beszél erről a „végtelen oksági láncról, amelyik megsokszorozódik és összeadódik évszázadról évszázadra”. Ha hihetünk egyes íróknak, akkor ez a lánc a hozzánk legközelebb eső pontján látszólag elvékonyodik. Ők ugyanis annak, amit jelennek neveznek, úgy képzelik el a megismerését, hogy az szinte teljesen elszakítható a múlttól. Ez az eszme eléggé elterjedt ahhoz, hogy megérdecelje az elemekre bontás kísérletét.

Először is fel kell figyelni arra, hogy szó szerint véve elgondolhatatlan.* Mi valójában a jelen? A tartam végtelenségében egy igen kis pont, amelyik szüntelenül eltűnik; pillanat, amelyik azonnal meghal, ahogy megszületett. Alighogy kimondtam valamit, alig csináltam valamit, szavaim vagy tetteim lesüllyednek az emlékezet birodalmába. A fiatal Goethe egyszerre banális és mélyértelmű szavai: nincs jelen, minden csak történés, *nichts gegenwartig, alles vorübergehend*. Egy állítólagos jelentudomány, amelyik arra íteltetett, hogy örökké átváltozozon, létezésének minden pillanatában a múlt tudományává változna át.

Tudom: azt kiáltják, ez szofizmus. A beszélt nyelvben a „jelen” a közelmúltat jelenti. Fogadjuk el mostantól habozás nélkül a szónak ezt a kicsit tág értelmét. Nem mintha ez nem támasztana maga is komoly nehézségeket. A közelség fogalma

* Lucien Febvre betoldása egy korábbi kéziratból: De attól még, hogy nem magyarázza meg teljes mértékben a jelent, vajon haszontalan lesz-e a múlt a jelen magyarázatakor? Az a furcsa, hogy ez a kérdés még egyáltalán felvetődik. Nem sokkal ezelőttig voltaképpen csaknem egyhangúlag megoldott kérdésnek tekintették.

nemcsak pontatlan – hány évet jelent? –, hanem a legműlékonyabb jelzővel hoz kapcsolatba minket. Amennyiben a szó szoros értelmében a jelen pillanat csak örök eltűnés, a jelen és múlt közötti határ is hasonló állandó mozgásban változik. A szilárd pénz és az aranyalap, amelyik tegnap még valamennyi közgazdasági kézikönyvben a jelenidejűség normája volt, ma még a jelenhez tartozik, vagy már egy kicsit dohos történelem? A népetimológiák mögött azonban könnyen felfedezhetjük kevésbé ingatag eszmék egy csokrát, amelynek legalábbis látszólagos egyszerűsége egyes elméket megszédített.

Az idő roppant folyamából, úgy hiszik, egy kisebb terjedelmű szakasz különválasztható. Kezdőpontja viszonylag nincs messze tőlünk, a vége pedig mai, jelen napjainkig ér. Sem a társadalmi vagy politikai állapot, sem az anyagi felszerelés, sem a művelődés általános jellege nem különbözteti meg lényegbevágón attól a világtól, amelyet megszoktunk magunk körül. Egy szóval, hozzánk való viszonyát tekintve, a „jelenkoriság” erős koeficiensét hordja magában. Ezért éri az a megtiszteltetés vagy szégyen, hogy nem fogják egybe a múlt többi részével. „1830 óta, ez már nem történelem, hanem politika” – szokta volt mondani egyik gimnáziumi tanárom, igen öreg, egészen ifjú koromban. Ma már nem 1830-at mondanak, hiszen ez a forradalom szintén megvénült azóta. S nem is „politikáról” beszélnek, hanem tisztelettudóbban „szociológiáról” vagy tapintatlanabbul „zsurnalisztikáról”. De ma is sokan, szívesen ismétlik el, hogy 1914 vagy 1940 óta, az már nem történelem. Anélkül azonban, hogy különösebben tisztáznák egymás között e kitagadás indokait.

Egyesek, azon hiszemben, hogy a tények, ha hozzánk közelebbiek, éppen emiatt semmiféle igazán elfogulatlan vizsgálat tárgyai nem lehetnek, pusztán meg szeretnék óvni a szűz Kliót a túl forró érintésektől. Öreg tanárom, úgy hiszem, így gondolkozott. Ez az álláspont ugyancsak lebecsüli azt a képességünket, hogy idegeinken uralkodni tudjunk. S arról is elfeledkezik, hogy ha érzelmi rezonanciák hatásáról van szó, az aktuális és nem aktuális közötti határvonal korántsem az időbeli távolság matematikai mértékéhez igazodik. Derék igazgatóm abban a languedoci középiskolában, ahol először kezdtem tanítani, talán nem is tévedett, midőn oktatók kapitányához illő, erős hangján így figyelmeztetett: „A 19. század itt nemigen veszé-

lyes. De legyen nagyon óvatos, midőn a vallásháborúkhöz ér.” Valóban: aki íróasztalához ülve nem tudja kivonni önmagát az adott pillanat mérgező hatása alól, az képes lesz e mérget felszívódni hagyni az *Iliász* vagy a *Rámájana* magyarázatába is.

Más tudósok, ellenkezőleg, az emberi jelent, joggal, tudományosan megismerhetőnek tekintik, de vizsgálatát olyan más tudományágak számára tartják fenn, amelyek nagymértékben különböznek a múlttal foglalkozó történelemtől. A jelen gazdasági viszonyokat például oly megfigyelések alapján elemzik, és képzelik megérthetőnek, amelyek időben mindössze néhány évtizedre korlátozódnak. Vagyis azt az időszakot, amelyben éppen élnek, az előzőektől oly éles ellentétekkel elválasztottnak hiszik, mintha önmagában rejtene saját magyarázatát. Úgy nézik a dolgot a pusztán kíváncsiak közül is sokan. A távolabbi korszakok amolyan ártalmatlan szellemi luxusként csábítják őket. Az egyik oldalon egy maroknyi régiséggyűjtő boncolgatja, gyászos kedvtelésül, a halott isteneket. A másikon szociológusok, közgazdászok, publicisták, közgazdászok kutatják, és csak ők, az élő jelent...

Érdekes, hogy e szakadás eszméje legújabbban merült fel. A régi görög történészek, Hérodotosz, Thuküdidész, hozzánk közelebb valódi tanítómestereink, az ősök, akik megérdemelnék, hogy nevük örökön a céh szentjei mellett fényeskedjék, nem mindig arról álmodoztak, hogy a délután magyarázatához legfeljebb a délelőtti ismerete szükséges. „Aki mindig csak a jelent, az aktuálist keresi, nem fogja azt megérteni” – írta a múlt században Michelet a „nép”-ről szóló szép könyvének elejére, amelyet át- meg átjár saját korának láza. S már Leibniz a történelem jótéteményei közé sorolta „a jelen dolgok eredetének megtalálását az elmúlt dolgokban; hiszen – teszi hozzá – a valóságot mindig okaiban ragadhatjuk meg a legjobban”.

De Leibniz s aztán Michelet óta nagy fordulat történt: a technikai forradalmak túlságosan megnövelték a nemzedékek közti pszichológiai szakadékot. Az elektromosság és a repülés korának embere, talán nem minden ok nélkül, nagyon messze érzi magát elődeitől. S szívesen vonja le azt a következtetést ebből – már kevésbé bölcsen –, hogy nem is ezek az elődök határozzák meg többé. Tegyük még ehhez hozzá a modernista hajlamot, amely minden mérnöki mentalitással együtt jár. Vajon egy dinamó üzembe helyezéséhez vagy megjavításához szükség van-

e arra, hogy behatóan ismerjük az öreg Volta elképzeléseit a galvanizmusról? Egy kissé sántító analógia alapján, amely mégis rögtön eszébe jut számos, a gép által elbűvölt gondolkodónak, még azt is gondolhatnánk, hogy a jelen nagy emberi problémáinak megértéséhez és megoldásához semmi szükség az előzmények elemezgetésére. Hogy is ne éreznék maguk a történészek is – hiszen őket is magával ragadja ez a modernista atmoszféra, még ha nem tudatosítják is ezt –, hogy saját területükön az újabb dolgokat a régiektől elválasztó határ ugyanígy elmozdul? A szilárd pénz és az aranyalap rendszere, amely tegnap még minden gazdaságpolitikai kézikönyvben az aktualitás normájaként jelent meg, a mai közgazdász számára vajon a jelenhez tartozik, vagy a történelemhez, amely máris penészszagú? – E paradoxonok mögött mégis könnyen feltárhatunk néhány kevésbé következtetlen gondolatot, amelyek egyszerűsége – legalábbis látszólagos egyszerűsége – nem egy szellemet magával ragadott.

Az önmagától érthetődőség e kiváltsága, amelyet a jelennek tulajdonítanak, közelebbről megnézve igen különös posztulátumokra támaszkodik.

Feltételezi először is azt, hogy az emberi viszonyok egy vagy két nemzedék alatt nem csak igen gyors, hanem teljesnek mondható változáson esnek át. Annyira, hogy egyetlen régebbi intézmény, egyetlen hagyományos viselkedési mód sem kerülheti el a laboratórium vagy az üzem átalakító hatását. Márpedig arról a tehetetlenségi erőről sem feledkezhetünk meg, amely annyi társadalmi alkotásnak sajátja. Az ember az idők folyamán mechanizmusokat épít ki, és ezeknek azután többé-kevésbé önkéntes rabja lesz. Kinek ne tűnt volna fel, ha északi vidékeinket figyelő szemmel bejárta, a földek és mezők különös felszínrajza? Mindannak ellenére, amit a földtulajdon forgandó sorsa, századokon keresztül, az eredeti alakon módosított, ezek az aránytalanul keskeny és hosszú parcellák, amelyek a szántóföldeket oly sok szalagra vágják, még ma is zavarba hozzák az agronómust. Aligha vitatható, hogy e megosztás erőpazarlást okoz, és akadályozza a termelést. De mivel magyarázható? A Polgári Törvénykönyvvel és elkerülhetetlen következményeivel – válaszolják, elsielve, a publicisták. S hozzáteszik: módosítsuk hát örökösödési törvényeinket, és akkor megszűnik e baj. Ha azonban jobban ismernék a múltat, ha jobban vallatóra fog-

nák azt a paraszti mentalitást, amelyet hosszú századok empirizmusa hozott létre, akkor az orvosszert kevésbé találnák egyszerűnek. A valóságban ugyanis e rendszer kezdetei oly messzire nyúlnak vissza, hogy mindeddig egyetlen tudósnek sem sikerült kielégítően tisztáznia őket. Létrehozásukban azoknak, akik az őskorban, a dolmenek időszakában, először törték fel a földeket, valószínűleg nagyobb szerep jutott, mint az Első Császárság Napóleon-kori törvényalkotóinak. Az okok téves magyarázata így, amint az szinte szükségszerűen történik ily esetben, helytelen gyógymódban leli folytatását. A múlt nem ismerése a jelenben nem csak a ma megismerésének árt, hanem magát a jelenbeli akciót is megghiúsítja.

De még tovább is mehetünk. Ahhoz, hogy egy társadalmat, bárminő legyen, teljesen az a pillanat határozzhasson meg, amely adott jelenét közvetlenül megelőzi, ennek a társadalomnak nem csak egy olyan, valósággal kicsontozott struktúrára volna szüksége, amely minden változáshoz tökéletesen alkalmazkodni tud, hanem még arra is, hogy a nemzedékek tapasztalatátadása, ha szabad így mondanom, csak libasorban történjék, úgy, hogy a gyermekek elődeikkel kizárólag apjukon át érintkezzenek.

Ez viszont, tudjuk, még oly esetben sem így megy, ha pusztán szóbeli az érintkezés. Gondoljunk például falvainkra. Itt a munka feltételei szinte egész napon át távol tartják az apát és az anyát kis gyermekeiktől, úgy, hogy ezeket leginkább nagyszüleik nevelik. Minden új szellemi formálás tehát olyan hátralépéssel jár együtt, amely a legfogékonyabb elméket a legkövültebbekkel kapcsolja össze, éppen a változásokat leginkább képviselő nemzedék feje fölött. Főleg innen származik, erről kétségünk sem lehet, sok paraszti társadalom sajátos tradicionalizmusa. Ez az eset különösen világos. De nem egyedülálló. Az életkori csoportok közti természetes antagonizmus elsősorban a szomszédos csoportok között jelenik meg: a fiatal csoportok jelentős része legalább annyit tanult az öregektől, mint a közepekorúaktól.

Az írás pedig még sokkal inkább megkönnyíti – olykor igen távoli nemzedékek között is – a gondolatok e továbbadását és átvételét, amely tulajdonképpen egy civilizáció folytonosságát alkotja. Luther, Kálvin, Loyola: kétségkívül régen élt emberek, a 16. század emberei, akiket a történésznek, aki megértésükre és

megértetésükre törekszik, először is el kell helyeznie saját környezetükben, hiszen saját koruk szellemi atmoszférájában mozogtak, s olyan lelkiismereti problémákkal néztek szembe, amelyek nem egészen olyanok, mint a mi problémáink. De ki merné azt állítani, hogy a jelen világ pontos megértéséhez a tőlünk több évszázadra lévő protestantizmus vagy az ellenreformáció megértése kevésbé fontos, mint azoknak a szellemi vagy érzelmi mozgalmak megértése, amelyek időben kétségtelenül közelebb esnek hozzánk, de sokkal tűnékenyebbek náluk?

Világos tehát, hol a hiba, s ha megfogalmazzuk, alighanem máris eltüntethető. Az emberi fejlődés pályáját rövid és mély zökkenők sorozataként képzeljük el, amelyek egyike sem tartott néhány emberöltőnél tovább. A vizsgálódás viszont azt bizonyítja, hogy e hatalmas folytonosságban a nagy megrázkódtatások nagyon is képesek rá, hogy a molekulákat mind a legközelebbieket, mind pedig a legtávolabbiakat szétszórják. Mit mondanánk egy olyan geofizikusról, aki, mivel csak a méter-ezreket számolgatja, arra a következtetésre jut, hogy a Holdnak nagyobb hatása van bolygónkra, mint a Napnak? Az időben éppúgy, akár az égben, egy erő hatását nem csak a távolsága befolyásolja.

S végezetül, vajon haszontalannak tarthatjuk e azokat a dolgokat a jelen világ megértéséhez, amelyek – mint a nyomtalanul eltűnt hitek, az elvetélt társadalmi formák, a holt technikák – látszólag nem befolyásolják már a jelent? Ha így gondoljuk, elfeledkezünk arról, hogy nincs igazi tudás bizonyos összehasonlítási skála nélkül. Persze csak ha az összehasonlítás különböző s mégis rokon realitásokra vonatkozik. De azt senki sem tagadhatja, hogy itt ez a helyzet.

Kétségtelen, hogy ma már nem gondoljuk azt, amit Machiavelli írt, vagy Hume és Bonald gondolt, hogy „van legalább egy változatlan dolog a történelemben: s ez az ember”. Tudjuk, hogy az ember maga is sokat változott: szellemileg is és minden bizonnyal testének finom mechanizmusában is. Szellemi légköre alapvetően megváltozott, higiéniája, élelmezése nem kevésbé. Mégis kell hogy létezzék az emberi természetben és az emberi társadalmakban valamiféle állandó alap. Enélkül az „ember” és a „társadalom” szó semmitmondóvá válna. Hogyan is érthetnénk meg tehát az embereket, ha csak bizonyos meghatározott körülményekre adott pillanatnyi reakcióikat vizsgáljuk? Még ha ezek a reakciók a jelen reakciói is, az így szerzett ta-

tapasztalat nem lehet elegendő. Számtalan potenciális erő bújhat meg az árnyékban, amelyek minden pillanatban feléledhetnek, az egyéni vagy a kollektív viselkedés számtalan többé-kevésbé öntudatlan mozgatórugója rejtőzhet így el a szemünk elől. Az egyedi tapasztalat sosem képes feltárni a mögötte meghúzódó valódi tényezőket, s ezért nem tudja helyesen értelmezni sem magát.

A korok e szolidaritása tehát olyan erős, hogy az értelmezés kapcsa köztük valóban kétirányú. A jelen meg nem értése a múlt nem ismeréséből származik. De ugyanígy hiábavaló dolog minden erőnket a múlt megértésére fordítani, ha a jelenről semmit sem tudunk. Másutt már elmondtam azt a történetet, amikor egyszer Henri Pirenne társaságában mentem Stockholmba. Ahogy megérkeztünk, Pirenne így szólt: „Mit nézzünk meg először? Úgy hallok, van egy újonnan épült városháza itt. Kezdjük azzal.” Majd, mintha meglepődésemnek akart volna elébe vágni, hozzátette: „Ha régiségbúvár volnék, csak a régi dolgokat nézegetném. De hát én történész vagyok. S ezért az életet szeretem.” Íme ez a képesség: az élet megragadni, ez a történész fő képessége. Ne hagyjuk, hogy félrevezessen bennünket olykor a stílus bizonyos hidegsége. A legnagyobbak közülünk mind birtokában voltak e képességnek. Fustel vagy Maitland a maguk szárazabb módján nem kevésbé, mint Michelet. Lehet, hogy ez, végső fokon, a tündérek ajándéka, amelyet senki nem képes megszerezni, ha nem volt övé már bölcsőjében is. De azért szüntelen gyakorlásra és fejlesztésre szorul. S hogyan, ha nem úgy, ahogy Pirenne mutatta rá a példát: szüntelen érintkezésben a mával?

Mert itt az emberi élet lüktetése, amelyet a régi szövegekből csak kemény erőfeszítés árán varázsol elénk újra a képzelet, érzékeink által közvetlenül észlelhető. Háborúk, csaták lefolyásáról sokat olvastam, és magam is sokat beszéltem. De tudtam-e igazán, a szó teljes értelmében azt, belülről, hogy mi a bekerítés egy sereg és a vereség egy nép számára, míg magam is át nem éltem ennek émelyítő keservét? Míg, 1918 nyarán és őszén, magam is be nem lélegeztem a győzelem mámorát – (s remélem, még egyszer teleshívhatom vele a tudóm: az illat azonban, sajnos, nem lesz többé ugyanaz) –, tudtam-e, mit jelent ez a gyönyörű szó? Igazában, végső fokon mindig saját mindennapi tapasztalatainkból vesszük, ha kell: új árnyalatokkal gazdagítva, azokat az elemeket, amelyek

segítségével a múltat rekonstruáljuk. Maguk az elnevezések, amelyeket rég letűnt mentalitások és társadalmi formák megjelölésére, jellemzésére alkalmazunk, azáltal nyerne számunkra értelmet, hogy előbb magunk is láttunk embereket élni. A tudatos és ellenőrzött megfigyelés természetesen százszor többet ér, mint ez az ösztönös átítatódás. Egy nagy matematikus, úgy hiszem, akkor is nagy marad, ha behunyt szemmel megy át a világban, amelyben él. De a múltnak az a kutatója, akiből hiányzik az igény arra, hogy körülnézzen, és észrevegye az embereket, dolgokat, eseményeket, legfeljebb – Pirenne szavával – a hasznos régiségbűvár nevet érdemli meg. S jobb teszi, ha lemond arról, hogy történésznek nevezze.

S nem mindig pusztán a történeti érzékenység fejlesztéséről van szó. Előfordulhat, hogy egy adott kérdésben a jelen ismerete még közvetlenebbül érinti a múlt megértését.

Súlyos hiba lenne, ha azt hinnénk, hogy a történészek szükségképpen az események rendjét követik vizsgálataikban. Noha mindig készen állnak rá, hogy helyreállítsák valódi mozgásirányát, gyakran profitálnak abból, ha a történelmet – mint Maitland mondta – „visszafelé” kezdik olvasni. Minden kutatás természetes eljárása ugyanis, hogy a jobban vagy kevésbé rosszul ismert dologtól halad a homályosabb kérdések felé. Persze egyáltalán nem mindig az a helyzet, hogy a dokumentumok annál világosabbak, minél tovább megyünk vissza az idő szálán. Sokkal, de sokkal kevesebbet tudunk a 10. századról, mint, mondjuk, Caesar vagy Augustus koráról. De az esetek többségében a hozzánk legközelebb eső korszakok egyben a viszonylag világosabbak is. Tegyük ehhez hozzá, hogy ha mechanikusan haladunk hátulról előre, azzal azt kockáztatjuk, hogy olyan jelenségek kezdeteinek vagy okainak a keresésével veszítjük az időnköt, amelyek talán nem is léteznek. Mivel nem tanulták meg bölcsen és a kellő helyen használni a regresszív módszert, a legkiválóbb történészek is elkövettek furcsa hibákat. Fustel de Coulanges buzgón tanulmányozta a feudális intézmények „eredetét”, amelyekről, attól tartok, elég zavaros képe volt, hasonlóan foglalkozott a jobbagyrendszer kezdeteivel, miközben arról másodkézből szerzett, rossz információk alapján összeállított, egészen hamis képe volt.

Gyakrabban megesik, mint gondolnánk, hogy egészen a jelenig kell követnünk valamit, ha világosan akarunk látni vele

kapcsolatban. Mezőgazdasági tájaink, alapvető vonásaik némelyikét tekintve, egészen távoli korokat tükröznek. Annak azonban, hogy értelmezni tudjuk azt a néhány dokumentumot, amely némi fényt vet erre a ködös genezisre, hogy helyesen fogalmazzuk meg a kérdéseket, hogy egyáltalán fogalmunk legyen róluk, van egy legelső feltétele: meg kell figyelünk, elemeznünk kell a mai tájat. Egyedül ebből nyerhetjük azt az összképet, amely nélkülözhetetlen az elinduláshoz. Nem azért, hogy ezt a képet kimerevítve ráerőltessük a múlt korszakaira, a kezdetektől mostanáig. A történész itt is a változást próbálja megragadni. De a filmből, amit néz, csak az utolsó tekercs sértetlen teljes egészében. Hogy a többit is helyreállítsa töredékeiből, kénytelen először visszafelé pörgetni a képeket.

Csak egyetlen tudomány van tehát, amely az emberekkel foglalkozik az időben, és amelynek mindenkor szüksége van arra, hogy a holtak tanulmányozását az élőkével egyesítse. Hogyan nevezzük ezt a tudományt? Már kifejtettem, hogy miért az antik „történelem” elnevezés tűnik előttem a legátfogóbbnak, a legkevésbé szűk körűnek. Olyannak is, amely a leginkább magán viseli egy többszázados erőfeszítés megindító emlékeit. Vagyis a legjobbnak. Ha a történelem körét, bizonyos előítéletekkel szemben, amelyek egyébként nála jóval fiatalabbak, így egészen a jelen megismeréséig óhajtjuk kiterjeszteni, ezzel – talán szükségtelen a vád ellen védekeznünk – nem valami testületi, céhbeli hódító igényt képviselünk. Az élet túl rövid, és az ismeretek megszerzése túl hosszú időt kíván ahhoz, hogy az emberiség teljes kitapasztalása lehető legyen akár a legnagyobb géniusz számára is. A jelen világnak mindig külön specialistái lesznek, akár a kőkorszaknak vagy az egyiptológiának. Ezekről, mint a többiektől is, pusztán csak annyit kívánunk, hogy ne felejtsek el: a történeti kutatások nem tűrik az autarkiát. Elszigetelten bármelyik is csak félig érthet meg bármit, még legsajátabb kutatási témáját is. Az igazi történelem, amelyet csak egymást segítve, együtt művelhetünk, az egyetemes történelem.

De egy tudományt nem csak a tárgya határoz meg. Határait éppilyen erősen megvonják az általa alkalmazott módszerek. Azt kell tehát még megvizsgálnunk, hogy a jelenhez közeledve, vagy attól távolodva, nem változnak-e meg teljesen a kutatás módszerei. Azaz a történeti megfigyelés kérdése vetődik fel.

A TÖRTÉNETI MEGFIGYELÉS

1.

A történeti megfigyelés általános jellemzői

Kezdetben induljunk ki egyértelműen a múlt kutatásából. A korlátozott és szokásos értelemben vett történeti információ legnyilvánvalóbb jellegzetességeit már sokszor leírták. A történész, mondják, olyan tényekkel foglalkozik, amelyeket maga egyáltalán nem képes megfigyelni. Egyetlen egyiptológus sem látta Ramszeszt. A napóleoni háborúk egyetlen specialistája sem hallotta az ágyúszót Austerlitznél. A mi időnket megelőző korokról tehát csak tanúk nyomán beszélhetünk. A tanúkat tekintve olyan helyzetben vagyunk, mint a vizsgálóbíró, aki megpróbál rekonstruálni egy olyan bűntényt, amelyet maga egyáltalán nem látott, mint a fizikus, akit ágyhoz szögezett a nátha, s a kísérletek eredményeiről csak laboratóriumi inasától értesült. Egyszóval a jelenről szerzett ismeretekkel ellentétben a múlt megismerése szükségképpen „közvetett”.

Senki sem akarja tagadni, hogy van ezekben a megjegyzésekben némi igazság. De szükséges, hogy erősen árnyaljuk őket.

Tegyük fel, egy hadvezér győzelmet aratott. Még a harcmezőn nekilát, hogy saját kezével megírja beszámolóját. Ő dolgozta ki az ütközet tervét. Ő irányította a menetét. A tér mérsékelt kiterjedésének köszönhetően (mert hogy minden adut kijátszhattunk, egy ókori csatát képzeltem el, amely kis területen zajlott le) szinte az egész összecsapás a szeme előtt játszódott le. Ennek ellenére biztosak lehetünk abban, hogy több lényeges epizóddal kapcsolatban kénytelen lesz alvezéreinek beszámolójára hagyatkozni. S ezzel voltaképpen nem tesz mást, mint hogy elbeszélőként is úgy viselkedik, mint néhány órával korábban cselekvőként. Amikor a csata fordulatai nyomán percről percre ki kell adnia rendelkezéseit csapatainak mozgását illetően, vajon mit tart megbízhatóbb információnak: azokat a többé-kevésbé homályos képeket-e, amelyek lornyonján át a szeme elé kerülnek, vagy azokat a beszámolókat, amelyeket lóhalálá-

ban hozzávágatva futárok vagy szárnysegédei hoznak neki? Ritkán fordul elő, hogy a vezető egyedül a saját megfigyeléseire támaszkodhat. Mi marad akkor – még egy ilyen előnyös feltételekkel megfogalmazott hipotézisben is – a híres közvetlen megfigyelésből, a jelen tanulmányozásának állítólagos kiváltságából?

Valójában szinte mindig hiú ábránd ez: legalábbis mihelyt kitágul egy kicsit a megfigyelő horizontja. A látottakról szóló beszámolók legalább az esetek felében mások által látott dolgokról szólnak. Ha közgazdászként valamely hónap vagy valamely hét forgalmát figyelem, azt csak olyan statisztikák segítségével tehetem, amelyeket nem magam készítettem. Ha az aktualitás legszélső pólusának tanulmányozójaként a közvélemény ítéletét próbálom kipuhatolni a jelen problémáiról, kérdéseket teszek fel, lejegyzem, összegyűjtöm és megszámlolom a válaszokat. Mi mást kapok ebből, mint azt – többé vagy kevésbé ügyetlenül megfogalmazva –, amit a kikérdezettek a saját véleményüknek tartanak, vagy azt, amit hajlandók nekem a saját gondolataikból bemutatni? Ők az én tapasztalatom tárgyai. De míg egy fiziológus, aki felboncol egy kísérleti állatot, a saját szemével látja a keresett sérülést vagy anomáliát, az „utca emberének” lelkiállapotát én csak azon a képen keresztül ismerhetem meg, amelyet ő maga akar nekem mutatni. Mivel az eseményeknek, gesztusoknak és szavaknak hatalmas szövedékéből, amelyekből egy embercsoport sorsa összeáll, az egyén mindig csak piciny töredéket figyelhet meg, s e töredéket szorosan lehatárolják saját érzékei és saját megfigyelőkéessége, továbbá mivel mindig csak saját tudatállapotáról lehet közvetlenül tudomása, ezért az emberiségről szerzett minden tudás, bárhol legyen az időben, nagyrészt mindig mások tanúbizonyságán alapszik. A jelent kutató sincs sokkal jobb helyzetben, mint a múlt történésze.

De ennél többről van szó. Vajon mindig ennyire „közvetett”-e a múlt megfigyelése, akár a nagyon távoli múlté is?

Nagyon is érthető, miért kísérti ilyen kitartóan a történelem teoretikusainak jelentős részét a tudás tárgyát és a kutatót elválasztó távolság képe. Azért, mert elsősorban események, illetve epizódok története lebeg a szemük előtt, vagyis – joggal vagy jogtalanul (e ponton még nem vizsgáljuk ezt meg) – óriási jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy pontosan meghatározzák néhány személy cselekedeteit, szavait vagy magatartását, olyan

személyekét, akik egy viszonylag rövid ideig tartó jelenetben tűnnek fel, amelyben – mint a klasszikus tragédiában – a pillanatnyi válság összes erői egybegyűlnek: ilyen a forradalom napja, a csata, a diplomáciai találkozó. Azt mesélik, hogy 1792. szeptember 2-án de Lamballe hercegnőt fejét egy lándzsa hegyén felmutatták a királyi család ablakainál. Igaz ez? Vagy nem? Pierre Caron, aki figyelemreméltóan megbízható könyvet írt a mézszárlásokról, nem mer semmi biztosat mondani. Ha maga is végignézhette volna a Temple egyik tornyából a szörnyű menetet, biztosan tudná, mihez tartsa magát. Legalábbis, ha – mint bizonynyal feltehetjük – e körülmények között is megőrzi a tudós hidegvérét, s joggal kételkedve saját emlékezőképességében, még a helyszínen gondosan lejegyzí megfigyeléseit. Hasonló esetben a történész egy jelenbeli tény egy jó szemtanújával szemben kétségtelenül kissé megalázó helyzetben van. Mintha egy sor legvégén állna, ahol a vélemények fokról fokra haladnak előről a vége felé. Nem a legjobb hely, ha az ember jól informált akar lenni. Egyszer hallottam egy éjszakai őrségváltáskor, hogyan ment végig a soron a kiáltás: „Figyelem! Bombatölcsér balra!” Az utolsó emberhez így jutott el: „Forduljon balra”; tett egy lépést ebbe az irányba, és lezuhant.

De van más eshetőség is. Bizonyos szíriai erődítmények falaiiban – e várakat Krisztus előtt évezredekkel emelték – az archeológusok napjainkban teljesen elzárt cserépedényeket találtak, amelyek tele voltak gyerekcsontvázakkal. Mivel nem feltételezhetjük, hogy ezek a csontok véletlenül kerültek oda, minden bizonynyal emberáldozatok maradványaival van dolgunk, amelyeket az építkezés idején s ezzel kapcsolatban végeztek. Ami az e rítusokban kifejeződő hitet illeti, kénytelenek leszünk a kor tanúbizonyosságaira támaszkodni, ha vannak ilyenek, vagy analogikus úton, más tanúbizonyosságok segítségével kell ezt kikövetkeztetnünk. Hogyan is ismerhetnénk meg másképp egy olyan hitet, amelyet magunk nem osztunk, mint mások elbeszélése alapján? Ismétlem, ez a helyzet minden tudati jelenséggel, ha azok nem a mi tudatunkban játszódnak le. Ami viszont az áldozat tényét illeti, egészen más helyzetben vagyunk. Igaz, nem abszolút közvetlenséggel ragadjuk meg – a geológus sem közvetlenül ragadja meg az ammonitot, amelynek kövületeit megtalálja. S a fizikus sem a molekulák mozgását, amelynek hatását a Brown-mozgásban felfedezi. De abban az igen egyszerű érve-

lésben, amely minden más lehetséges magyarázatot kizárva lehetővé teszi, hogy a ténylegesen megállapított dologból arra a tényre térjünk át, amelynek e dolog bizonyítékát adja – abban az alapvető értelmezésben tehát, amely mindent összevéve igen közel áll azokhoz az ösztönös szellemi műveletekhez, amelyek nélkül semmiféle érzékletből nem lehetne észlelés –, nincs semmi, ami szükségessé tenné, hogy közénk és a dolog közé egy további megfigyelőt állítsunk. A módszertan specialistái közvetett ismereten általában az olyan ismeretet értik, amely a történész elméjébe csak más emberi lények közvetítésével jut el. A kifejezés talán nem egészen találó: pusztán egy közvetítő jelenlétére utal, s nem derül ki belőle, miért szükségképpen emberi ez a láncszem. De ne vitatkozzunk a szavakon, fogadjuk el megszokott értelmüket. Ebben az értelemben az ókori Szíriában a falakba épített emberáldozatokról szerzett ismereteinkben bizonyosan nincs semmi közvetett.

A múlt más nyomaihoz is éppilyen egyszerűen hozzáférhetünk. Ez a helyzet a nem írott tanúbizonyságok óriási tömegével – szinte kivétel nélkül –, s még az írott tanúbizonyságoknak is jó részével. Ha a legismertebb módszertani teoretikusok nem mutattak volna a régészeti technikák iránt ilyen meglepő és fensőbbrendű közönyt, ha a dokumentumok közül nem az elbeszélő jellegű szöveg vált volna a mániajukká – ahogy a tények közül az esemény –, akkor bizonyosan kevésbé hajlanának rá, hogy mindörökké függő megfigyelésekre kárhoztassanak bennünket. A kaldeusok földjén, Ur királyi sírjaiban amazonitból készült gyöngysormaradványokat találtak. Mivel e kő legközelebbi lelőhelyei India szívében, illetve a Bajkál-tó körül vannak, elkerülhetetlennek tűnik a következtetés, hogy az Eufrátesz alsó folyásánál fekvő városok az időszámításunk előtti harmadik évezredben már igen távoli területekkel is cserekapcsolatban álltak. A következtetést tekinthetjük helyesnek vagy ingatagnak. De bármit gondolunk is róla, tagadhatatlan, hogy a legklasszikusabb következtetési típusok közé tartozik: egy ténymegállapításon alapul, s mások elbeszélése egyáltalán nem játszik benne szerepet. Az anyagi dokumentumok azonban még közel sem az egyedüli dokumentumok, amelyeknek megvan az a privilégiumuk, hogy első kézből megragadhatjuk őket. Egy nyelvi elem vagy egy jogszabály, amely ránk maradt valamilyen szövegben, egy rítus, amelyet valamilyen szertartáskönyv

rögzít, vagy amelyet egy sztéle megörökít, mind olyan realitások, amelyeket mi magunk ragadunk meg, amelyeket szigorúan személyes erőfeszítésünk révén értelmezünk, akárcsak a kőkorszaki kézműves által megmunkált kovakövet. Egyetlen másik emberi elmére sincs szükség közvetítőként. Egyáltalán nem igaz – hogy visszatérjünk az eredeti hasonlathoz –, hogy a történész szükségképpen csak valaki más beszámolóí alapján tudhatja meg, mi folyik saját laboratóriumában. Mindig csak a kísérlet végeztével érkezik oda. De – ha kedveznek a körülmények – a kísérlet olyan nyomokat hagy maga mögött, amelyeket az ember maga is megfigyelhet a saját szemével.

A történeti megfigyelés vitathatatlan sajátosságait tehát más, kevésbé bizonytalan és átfogóbb sajátosságok segítségével határozhatjuk meg.

Először is, a múlt bármely emberi tényének ismerete – s a jelen tényeinek többségéről szerzett tudás –, François Simiand szerencsés kifejezésével, nyomok révén szerzett ismeret. Akár befalazott csontokról van szó Szíria bástyaiban, akár egy szóról, amelynek formája vagy használata valamilyen szokásra utal, akár valamilyen régi vagy újabb jelenet szemtanújának beszámolójáról, mi mást értünk dokumentumon, ha nem „nyomot”, azaz valamilyen érzékszerveinkkel felfogható jelet, amit egy olyan jelenség hagyott maga után, melyet önmagában lehetetlen megragadni? Nem sokat számít, hogy az eredeti tárgy természeténél fogva hozzáférhetetlen-e az érzékelés számára, mint az atom, amelynek útját a Crookes-féle csővel teszik láthatóvá, vagy egyszerűen ilyenné lett az idő hatása következtében, mint az évezredekkel ezelőtt elporladt páfrány, amelynek lenyomata megmaradt egy széndarabban, vagy mint azok az ünnepek, amelyek megünneplésével már régen felhagytak, de a képeiket és a velük kapcsolatos szövegeket ma is láthatjuk az egyiptomi templomokban. A rekonstrukció folyamata mindkét esetben ugyanaz, s valamennyi tudományban számtalan példájával találkozhatunk. De abból még, hogy a legkülönbözőbb kategóriákba tartozó kutatók egyformán korlátozva vannak, abban az értelemben, hogy alapvető jelenségeket csak más, ezekből eredő jelenségeken keresztül tudnak megragadni, nem következik, hogy eszközeik is teljesen egyformák. Lehetséges, hogy – mint a fizikus – a kutató képes rá, hogy maga is kiprovokálja e nyomok megjelenését. S az is lehet, hogy kénytelen rá-

bíznia magát azon erők szeszélyére, amelyekre a legcsekélyebb befolyást sem képes gyakorolni. A két esetben helyzetük minden jel szerint egészen más lesz. Hol helyezkedik el az emberi tények megfigyelője? Az időpont kérdése e ponton megint fontos lesz.

Magától értetődőnek tűnik – egyébként visszatérünk még erre –, hogy a valamicskét is összetettebb emberi tények reprodukálhatatlanok, s nem idézhetők elő szándékosan. Kétségtelenül vannak pszichológiai kísérletek, az érzékelés legegyszerűbb méréseitől kezdve egészen az intelligencia vagy az érzelmvilág felmérésének kifinomult eszközeiig. Ezek a kísérletek azonban csak az egyénnel tudnak foglalkozni. A tömegpszichológia fellázad ellenük. Egyáltalán nem tudunk – de még ha tudnánk, sem mernénk – szándékosan előidézni egy pánikot vagy egy megszállott vallási mozgalmat. Ugyanakkor, mivel a tanulmányozott jelenségek a jelenben, legalábbis a közelmúltban játszódtak le, a megfigyelő – még ha képtelen is megismételteni őket, vagy tetszése szerint irányítani lefolyásukat – nem teljesen fegyvertelen nyomaikkal szemben. Szó szerint életre hívhatja egyik vagy másik nyomot. E nyomok a tanúk beszámolói.

1805. december 5-én az austerlitzi kísérlet éppúgy nem volt újrakezeshető, mint ma. De mit csinált ez vagy az ezred a csatában? Napóleon a fegyverropogás megszűnte után néhány órával közölhette volna ezt velünk, ha akarja – csak egy szavába került volna, s valamelyik tisztje máris elébe tette volna a jelentését. Létezett-e ilyen, szolgálati vagy magánjelentés valaha? Vajon elveszték-e a megírt beszámolók? Mi már hiába tesszük fel ugyanezt a kérdést, nagyon is valószínű, hogy mindörökre válasz nélkül marad, más, sokkal fontosabb kérdésekkel együtt. Ugyan melyik történész ne álmódozott volna arról, hogy – mint Odüsszeusz – meg-
eteti vérről az árnyakat, hogy kikérdezhesse őket? A Neküia csodái azonban nincsenek már divatban, nincs más gépezetünk, hogy visszaidézzük a múltat, csak elménk gépezete, s az elmúlt nemzedékek által ránk hagyományozott anyag.

Annyi biztos, hogy nem szabad a jelen tanulmányozásának kiváltságait sem eltúloznunk. Képzeljük csak el, hogy az összes tiszt, az ezred minden katonája elpusztult; vagy – hogy egyszerűbb legyen a dolog – hogy a túlélők között nem találunk már olyan tanút, aki emlékezetének, megfigyelőképességének hitelt adhatnánk. Napóleon sem lett volna jobb helyzetben, mint mi.

Aki valaha részt vett – még ha a legszerényebb szerepben is – egy nagy eseményben, tudja ezt jól; előfordulhat, hogy egy döntő jelentőségű epizódot alig néhány óra múltán már lehetetlen pontosan rekonstruálni. Tegyük ehhez hozzá, hogy a nyomok nem mind engedelmeskednek egyformán kezesen e késleltetett felhívásnak. Ha a vámtisztek elmulasztják, hogy 1942 novemberében minden nap feljegyezzék a belépő és a kilépő árukat, akkor decemberben már lényegében semmi módon sem tudom megbecsülni az előző hónap külkereskedelmét. Egyszóval, a legtávolabbi és a legközelebbi dolgok tanulmányozása között csak fokozati különbség van. E különbség nem érinti a módszerek lényegét. Ettől még nem kevésbé fontos, s jól is tesszük, ha levonjuk belőle a következtetéseket.

A múlt definíciójánál fogva olyan adottság, amelyen már semmi sem változtathat. A múlt ismerete azonban folyamat, amely folytonosan átalakul és tökéletesedik. Ha valaki kételkednék ebben, elég, ha arra gondol, mi minden ment végbe a szemünk előtt az elmúlt bő évszázadban. Az emberiség hatalmas síkjai bújtak elő a homályból. Egyiptom és Kaldea ledobta halotti leplét. Közép-Ázsia kihalt városai feltárták nyelvüket, amelyet senki sem beszél már, s régóta kihunyt vallásaikat. Az Indus partjainál egy egész ismeretlen civilizáció emelkedik ki a sírból. S ez még nem minden, a kutató találékonysága, amellyel még mélyebbre hatol a könyvtári anyagban, amellyel új árkokat nyit a régi talajban, nem az egyetlen, s talán nem is a leghatékonyabb módszer, amely a letűnt idők képét gazdagítani tudja. Mindeddig ismeretlen kutatási eljárások is megjelentek. Jobban tudjuk már elődeinknél, hogyan faggassuk ki a nyelvet az erkölcsökről, az eszközöket a munkásról. Főként pedig megtanultuk, hogyan mélyüljünk el a társadalmi tények analízisében. A hiedelmek és a népi rítusok tudománya még most van születőben. A gazdaságtörténet, amelyről Cournot még nem is álmodott, amikor felsorolta a történeti kutatás különféle aspektusait, csak mostanában kezd kiformalódni. Mindez kétségbevonhatatlan, s mindez óriási reményekre jogosítja fel a történészt. De nem korlátlan reményekre. A valóban korlátlan fejlődés érzése, amellyel olyan tudományok kecsegtetnek, mint például a kémia, a mi tudományunknak nem adatott meg.

Mert a múlt kutatói nem teljesen szabad emberek. Zsarnokuk a múlt. Nem engedi, hogy mást is megtudhassanak róla, mint amit ő maga tudatosan vagy öntudatlan rendelkezésükre bocsát. Sosem lesz árstatisztikánk a Meroving-korból, mivel egyetlen dokumentum sem rögzíti kellő számban a Meroving-kori árakat. Sosem fogjuk olyan közletről ismerni a 11. század európai emberének mentalitását, mint Pascal vagy Voltaire kortársaiét; nem maradtak ránk tőlük sem magánlevelek, sem vallo-mások; nem áll rendelkezésünkre más róluk, mint néhány kon-vencionális stílusban megírt, rossz életrajz. E hiány következtében történelmünk egy jelentős része, kissé vértelenül, egy egyének nél-küli világot mutat be. De ne panaszkodjunk túlságosan. Amikor meghajlunk a hajthatatlan sors előtt – mi, az ifjú humán tudomá-nyok sokszor kicsúfolt szegény diákjai –, a mi helyzetünk sem rosszabb, mint sok kollégánké, akik régebbi és magabiztosabb tu-dományoknak szentelik magukat. Minden olyan tudomány kö-zös sorsa ez, amelynek feladata letűnt jelenségek kutatása – az őś-történész, írott emlékek híján, nincs nagyobb bajban, ha a kőkör-szak liturgiáját akarja rekonstruálni, mint a paleontológus – gondolom –, amikor a csak csontváz formájában ránk maradt plezioszaurusz belső elválasztású mirigyeire kíváncsi. Sosem öröm azt mondani, hogy „nem tudom”, hogy „nem is tudha-tom”. Nem is szabad kimondani, csak egy energikus, kétség-beesett keresés után. De vannak olyan pillanatok, amikor a tu-dós legsürgetőbb feladata az, hogy – miután már mindent meg-próbált – elfogadja a tudatlanságot, és becsületesen be is vallja.

2.

A tanúbizonyságok

„Thuriói Hérodotosz teszi itt közzé kutatásait, hogy azok a dol-gok, amelyeket emberek tettek, ne menjenek feledésbe idővel, s hogy a görögök vagy a barbárok nagy és csodálatos tettei ne ve-szítsék el ragyogásukat.” Így kezdődik a legrégibb történelem-könyv, amely a nyugati világban teljes egészében ránk maradt. Ál-lítsuk melléje például valamelyik iránymutatást a túlvilágra veze-tő úthoz azok közül, amelyeket az egyiptomiak a fáraók idejében csúsztattak a sírokba. Az a két nagy típus áll így előttünk, amelyek között a múlt által a történészek rendelkezésére bocsátott doku-

mentumok rendkívül változatos tömege megoszlik. Az első csoport tanúbizonyoságtétele szándékos. A másodiké nem.

Amikor ismeretszerzés céljából Hérodotoszt vagy Froissart-t, Joffre marsall emlékiratait vagy azokat az egyébként egymással teljesen ellentétes beszámolókat olvassuk, amelyeket a német és a brit újságok adnak manapság egy-egy konvoj megtámadásáról a Földközi-tenger térségében, mi mást teszünk, mint pontosan azt, amit ezeknek az írásoknak a szerzői várnak tőlünk? A halotti papiruszok formuláit viszont arra szánták, hogy a veszélyben forgó lélek mondogassa őket, és csak az istenek hallják meg; a cölöpház lakója, aki konyhai hulladékát a közeli tóba dobta, ahonnan az archeológus ma kihalássza, csak a kunyhóját akarta tisztán tartani; a mentességet adó pápai bullát csak azért őrizték olyan gondosan a kolostor pénzesládájában, hogy adott esetben megglobogtathassák egy alkalmatlankodó püspök előtt. E cselekedetekben nem játszott szerepet az a törekvés, hogy akár a kortársak, akár a jövő történéseinek elképzeléseit befolyásolják. Ha a középkorász az Úr 1942. évében áttanulmányozza a luccai Cedame-ok kereskedelmi levelezését, olyan indiszkréciót követ el, amelyet napjaink Cedame-jai, ha az ő levélmásolataikkal kapcsolatban is megengedné ezt magának, erősen helytelenítenének.

A narratív források – hogy ezt a nyelvileg kissé barokkos, de elfogadott kifejezést használjuk –, azaz azok az elbeszélések, amelyeknek célja eleve az olvasók informálása volt, mindig is értékes segédeszközei maradnak a kutatónak. Más előnyeik mellett általában csak ezek adnak valamilyen kronologikus keretet, még ha aztán nem követik is. Mit nem adna az őstörténész – vagy az India-kutató – egy Hérodotoszért? Biztos, hogy a történeti kutatás fejlődése során eljutott oda, hogy inkább a bizonyosságok második kategóriájába, azaz a szándéka ellenére tanúbizonyoságként szolgáló dokumentumokba vesse a bizalmát. Hasonlítsuk csak össze Rollin vagy akár Niebuhr római történelmét bármilyen mai kézikönyvvel: az előbbiek inkább Titus Liviusból, Suetoniusból vagy Florusból merítenek, míg az utóbbi nagyrészt feliratokra, papiruszokra, pénzérmékre épít. A múlt egész darabjait csak így tudjuk rekonstruálni: az egész őstörténetet, szinte a teljes gazdaságtörténetet, a társadalmi szerkezet szinte teljes történetét. De még ma is ugyan ki az közöttünk, aki ne venne szívesebben kézbe az 1938-as vagy 1939-es

újságoknál néhány titkos kancelláriai iratot, néhány bizalmas katonai jelentést?

Nem mintha az ilyen dokumentumokban ritkább volna a tévedés vagy a hazugság. Hamis bullából is van épp elég, ahogy a nagykövetek jelentései vagy az üzleti levelek sem mindig az igazságot mondják. Az esetleges hamis információ azonban ezekbe legalább nem speciálisan az utókor megtévesztésére került bele. De az a leglényegesebb, hogy ezek a jelek, amelyeket a múlt minden előzetes meggondolás nélkül hullajt el a maga útján, nem csak azt teszik lehetővé, hogy kiegészítsük az elbeszélések hiányos pontjait, vagy ellenőrizzük őket, ha szavahihetőségük kétségbevonható. A tudatlanságnál vagy a pontatlanságnál is halálosabb veszedelmet hárítanak el tudományunk feje felől: a gyógyíthatatlan meszesedés veszélyét. Támogatásuk nélkül a történész, valahányszor eltűnt nemzedékek fölé hajol, olyan előítéletek, olyan hamis óvatosság vagy szűklátókörűség foglyává válik, amelyektől e nemzedékek maguk szenvedtek. A középkorász például csekély jelentőséget tulajdonítana a kommunális mozgalomnak, mivel a középkor írói nem szívesen traktálták ezzel közönségüket, vagy lebecsülné a vallási élet nagy fellángolásait, pusztán azon oknál fogva, hogy a korabeli elbeszélő irodalomban sokkal kisebb szerepet játszanak, mint a bárók háborúi. A történelem tehát – hogy Michelet egyik kedvenc szembeállítását idézzük – így nem a letűnt korok mind merészebb felfedezője, hanem „krónikáik” örökös és mozdulatlan famulusa lesz.

Még a leghatározottabban szándékos tanúbizonyságokban sem elsősorban azt keressük ma már, amit a szöveg kifejezetten állít. Sokkal nagyobb hévvel vetjük magunkat arra, amit sejtetni enged, anélkül, hogy ki akarná mondani. Mit találunk igazán tanulságosnak Saint-Simonnál? A királyság eseményeiről szóló, gyakran költött beszámolóit? Vagy azt, hogy az *Emlékiratok* egyedülálló betekintést nyújt egy főúr gondolkodásmódjába a Napkirály udvarában? Az érett középkor szentéletrajzainak legalább háromnegyed része semmi megbízhatót sem mond azon jámbor személyiségekről, akiknek sorsát állítólag bemutatják. De kérdezzük ki őket annak a kornak az életmódjáról és gondolkodásmódjáról, amelyben íródtak – csupa olyan dologról, amelyeket az életrajzíró egyáltalán nem akart kifejezetten tudomásunkra hozni –, s felbecsülhetetlen kincsnek bizonyulnak. Leg-

alább annyiban ki tudunk szabadulni elkerülhetetlen alárendelt szerepünkől a múlttal szemben, hogy noha mindig csak nyomokból ismerhetjük meg, e nyomokból mégis sokkal többet olvashatunk ki, mint amennyit ő maga hite szerint tudomásunkra hozott. Így vesz revánsot az értelem az adottságokon.

De mihelyt nem nyugszunk bele abba, hogy egyszerűen le kell jegyeznünk tanúink állításait, attól a pillanattól fogva, hogy szóra tudjuk bírni őket, akár akaratauk ellenére is – az eddigiek-nél is erősebben merül fel a kérdőív problémája. Valójában minden jól irányított történeti kutatásnak ez az alapja.

Sokan, sőt, úgy látszik, egyes kézikönyvszerzők is meglepően naiv képet rajzolnak a történeti kutatómunka menetéről. Kezdetben, mondogatják, vannak a dokumentumok. A történész összegyűjti, elolvassa őket, igyekszik megállapítani valódiságukat és szavahihetőségüket. Azután, de csakis ezután, megszólaltatja őket. Csak egy baj van ezzel: soha egyetlen történész sem így jár el. Még ha véletlenül ezt hinné magáról, akkor sem.

A szövegek vagy az archeológiai leletek ugyanis, még a látszólag legvilágosabbak és legenedelmesebbek is, csak akkor beszélnek, ha tudjuk, hogyan kérdezzük őket. Kovakövek bőven voltak a Somme iszapjában Boucher de Perthes előtt is, ahogy ma is vannak. De nem volt hozzájuk kérdező, s nem volt őstörténet sem. Öreg középkorásként, megvallom, nem ismerek csábítóbb olvasmányt egy cartulariumnál. Nagyjából tudom ugyanis, mit kérdezzek tőle. Egy római feliratgyűjtemény viszont nem sokat mond nekem. Épp hogy jól-rosszul elolvasom, de már kikérdezni nem tudom. Más szóval minden történeti kutatás a kezdet kezdetétől feltételezi, hogy a vizsgálódásnak már van valamiféle iránya. Kezdetben van a szellem. Soha, egyetlen tudományban sem volt termékeny a passzív megfigyelés. Ha egyáltalán lehetséges.

Ne essünk ugyanis tévedésbe. Előfordulhat, hogy a feltett kérdés teljesen ösztönös marad. De mégis ott van. Anélkül, hogy a kutató tudná, megállapításait azok a bizonyosságok és bizonytalankodások diktálják, amelyeket korábbi tapasztalatai homályosan belevéstek az agyába – a hagyományon vagy a józan észen keresztül, azaz túlságosan is gyakran mindennapi előítéletek formájában. Sosem vagyunk olyan nyitottak, mint hinni szeretnénk. Nem adhatunk annál rosszabb tanácsot egy kezdőnek annál, hogy – látszólag – alázatosan kövesse a doku-

mentum sugallatait. Nem egy jó szándékú kutatás fulladt kudarcba vagy vált jelentéktelenné ezáltal.

Természetesen a kérdések e megfontolt kiválasztásának nagyon rugalmasnak kell lennie, képesnek arra, hogy munka közben számtalan új tárggyal telítődjön, nyitva kell állnia minden meglepetés előtt – de közben kezdettől fogva mágnesként kell szolgáljon a dokumentum vasreszelékéhez. A kutató tudja jól, hogy nem fogja pontról pontra követni az előzetesen felállított útitervet. De ha nincs ilyen terve, azzal örökös bolyongásra kárhoztathatja magát.

A történeti tanúbizonyságok szinte végtelenül sokfélék. Minden, amit az ember kimond vagy leír, minden általa készített tárgy, minden, amihez hozzányúl, róla tanúskodhat, és tanúskodnia is kell. Különös, hogy a szakmákon kívüli emberek mennyire rosszul ítélik meg e lehetőségek hatókörét. Azért van ez, mert ragaszkodnak tudományunk elavult képéhez: azoknak az időknek a történelemképéhez, amikor csak a szándékos tanúbizonyságokat tudták elemezni. Paul Valéry, szemére hányva a „hagyományos történelemnek”, hogy „fontos jelenségeket” homályban hagy, amelyek „sokkal súlyosabb következményhez vezetnek, sokkal inkább meg tudják változtatni a mindennapi életet, mint a politikai események”, e jelenségek példájaként azt említi, ahogy az elektromosság „meghódította a földet”. Sajnos nagyon is igaz, hogy ezt a hatalmas témát még nem vizsgálta egyetlen komoly munka sem. De amikor Valéry túlzott szigorában végül arra ragadtatja magát, hogy igazolja az elítélt hibát, hozzáteszi, hogy ezek a jelenségek szükségképpen „elkerülnek” a történész figyelmét – mert, folytatja, „egyetlen dokumentum sem említi őket kifejezetten” –, ez a vád, amely már nem a tudósnak, hanem a tudománynak szól, célt téveszt. Ki hiheti, hogy a különféle elektromos műveknek nincsenek meg a maguk archívumai, fogyasztási felmérései, a hálózatuk térképei? A történészek – mondják önök – mindeddig nem foglalkoztak e dokumentumokkal. Nagyon rosszul tették; legalábbis ha a felelősség nem inkább e gazdag kincsestárak túlzottan féltékeny őrzőire hárul. De legyenek türelmesek. A történelem nem az még, aminek lennie kell. Nem kell a potenciálisan megírható történelem számlájára terhelnünk azokat a hibákat, amelyek csak a rosszul felfogott történelemhez tartoznak.

Anyagaink e csodálatos különbözőségéből ered azért egy nehézség, s ez a probléma elég súlyos ahhoz, hogy a történetész mesterségének három-négy nagy paradoxonja közé soroljuk.

Nagyon megcsalnánk magunkat, ha azt képzelnénk, hogy minden történeti problémának megfeleltethető valamely sajátos dokumentumtípus, amelyet pontosan erre a célra használhatunk. Éppen ellenkezőleg, minél inkább arra törekszik a kutatás, hogy mélyebb tényeket tárjon fel, annál kevésbé reménykedhet benne, hogy másképpen is fényt deríthet kérdéseire, mint igen különböző jellegű tanúbizonyságok egymást keresztező fénypázmái révén. Melyik vallástörténetész elégedhetne meg az-
zal, hogy áttanulmányozza a teológiai traktátusokat vagy a himnuszgyűjteményeket? Tudja jól, hogy a régi hitekről és érzékenységekről a festett képek vagy a szentélyek falába faragott szobrok, a sírok elhelyezkedése és berendezése legalább annyit mondhatnak, mint számtalan irat. A germán inváziókról szerzett tudásunk legalább annyit köszönhet a sírokat feltáró régészetnek és a helynévkutatásnak, mint a krónikák és az oklevelek alapos vizsgálatának. Ahogy közelebb érünk saját korunkhoz, ezek a követelmények persze megváltoznak. De nem kevésbé parancsolóak. Ki hinné, hogy elegendő, ha elmerülünk a parlamenti viták vagy a hivatali iratok tengerében, ha a mai társadalmakat szeretnénk megérteni? Nincs-e arra is szükség, hogy egy banki mérleget is értelmezni tudjunk – egy olyan szöveget, amely a laikus számára érthetlenebb, mint megannyi hieroglifa? Belenyugodhat-e abba egy olyan korszak történetésze, amelynek királya a gép, hogy nem tudja, miből állnak és hogyan változnak ezek a gépek?

Míg tehát szinte minden fontos emberi problémához szükség van arra, hogy különféle típusú tanúbizonyságokat kezeljünk, szükségképpen éppen a tanúbizonyság típusa szerint különböztethetők meg a tudós technikák. Mindegyikük hosszú inaséveket követel; teljes birtokbavételük pedig még hosszabb és állandó gyakorlást igényel. Nagyon kevés kutató dicsekedhet az-
zal, hogy egyformán felkészült, akár középkori okleveleket kell olvasnia és elemeznie, akár helyneveket (amelyek elsősorban nyelvi tények) kell értelmeznie, akár prehisztórikus, kelta, gall-római házak pontos datálásáról, akár egy rét, egy ugarföld vagy egy hangás puszta növényzetének elemzéséről van szó. Enélkül azonban hogyan is írhatnánk meg a talaj hasznosításának történetét? Azt hiszem, nem sok tudomány van, amely ilyen sok, egymás-

tól eltérő jellegű eszköz használatára kényszerül. Azért van ez, mert az emberi tények a legbonyolultabb tények közé tartoznak. Mert az ember a természet legszélső pontján áll.

Helyes, véleményem szerint egyenesen nélkülözhetetlen, ha a történésznek legalább sejtelve van szakmájának összes alapvető technikájáról. Még ha csak azért is, hogy jó előre felmérhesse az eszköz erejét és a kezelésével járó nehézségeket. Túlságosan is rövid azon „segédtudományok” listája, amelyek tanulmányozását javasoljuk diákjainknak. Micsoda alakoskodás az, hogy azoknak az embereknek, akik kutatásuk tárgyával legalább felerészben szavakon keresztül találkoznak – más hiányok mellett –, a nyelvészet alapjait sem kell elsajátítaniuk? Ugyanakkor bármilyen változatos ismeretcsomagot nyújtunk is a legfelkészültebb kutatóknak, ezek az ismeretek mindig, s többnyire nagyon gyorsan, határokba ütköznek. Nem marad más tehát, mint hogy egyetlen ember sokféle kompetenciáját felcseréljük a különböző tudósok által gyakorolt technikák szövetségével, amelyek mind egyetlen téma megvilágítását szolgálják. E módszer feltételezi, hogy elfogadjuk a csapatmunkát. Azt is szükségessé teszi, hogy előzetesen közös megegyezéssel definiáljuk a legfontosabb domináns problémákat. Ezekről az eredményektől még igen távol vagyunk. Mégis, biztosak lehetünk benne, hogy ezek jelentik tudományunk jövőjét.

3.

A tanúbizonyságok áthagyományozódása

A történész egyik legnehezebb feladata azoknak a dokumentumoknak az összegyűjtése, amelyeket szükségesnek ítél a kutatáshoz. Különféle segédeszközök: levéltári leltárak, könyvtári vagy múzeumi katalógusok és könyvészeti repertóriumok nélkül nem is lenne erre képes. Találkozik néha az ember nagyképzű tudálékosokkal, akik meglepődnek azon, mennyi időt áldoz néhány tudós ilyen művek létrehozására, s minden kutató megtalálásukra és kezelésük megtanulására. Mintha az ilyen fáradozásokkal töltött órák, amelyekből nem hiányzik ugyan némi rejtett vonzerő, de bizonyosan nem övezi őket romantikus dicsfény, végső soron nem a legrémesebb energiapocséklástól óvnának meg bennünket. Tegyük fel, hogy – joggal – érdekel a

szentkultusz története, de nem ismerem a bollandista atyák *Bibliotheca Hagiographica Latináját*: nehezen képzelhetik el, ha maguk is nem specialisták, micsoda ostobán haszontalan erőfeszítésekbe kerül felkészültségem e hiánya nekem. Nem azt kell sajnálnunk, hogy ma már hozzáférhető a könyvtárak polcain ezen eszközök egy jelentős része (e segédanyagok felsorolása speciális könyveket igényel). Inkább azon sajnálkozhatunk, hogy nincs még több belőlük, különösen a hozzánk közelebb eső évszázadokra nézvést, hogy létrehozásuk, főként Franciaországban, csak kivételesen követ valamilyen racionális tervet, s végül hogy felfrissített újabb kiadásuk túlságosan sokszor valamely egyén szeszélyén vagy néhány tájékozatlan kiadó fukarságán áll vagy bukik. A csodálatra méltó *Sources de l'Histoire de France* (Franciaország történetének forrásai) – melyet Émile Molinier-nek köszönhetünk – első kötete egyszer sem jelent meg újra az 1901-es első kiadás óta. Ez az egyszerű tény felér egy vádirattal. Az eszköz persze még nem maga a tudomány. De egy olyan társadalom, amely azt állítja magáról, hogy tiszteli a tudományt, nem maradhat közömbös a tudományok eszközei iránt. Kétségtelenül bölcs dolog volna, ha nem hagynánk ezt az akadémiкус testületekre, amelyeket a kiválasztás mechanizmusa, mely főként a magas kort és a hűséges tanítványokat becsüli, nem tesz éppen fogékonnyá a vállalkozó szellemű kezdeményezések iránt. Nem a mi Hadtudományi Akadémiánk és vezérkarunk az egyedüli, amelynek sikerült megőriznie a gépkocsi korában az ökrösszekér-mentalitást.

De legyenek bármilyen megbízhatóak s bármilyen számosak is ezen útjelző tábláink, nem sok támaszt nyújtanak egy olyan kutatónak, akinek nincs valami képe már előzetesen is arról a területről, amelyet fel akar deríteni. Annak ellenére, amit némely kezdő képzelni látszik, a dokumentumok nem Isten titokzatos parancsára szöknek elő a földből itt vagy ott. Meglétük vagy hiányuk ennek vagy annak az archívumnak a mélyén, ebben vagy abban a könyvtárban, ilyen vagy olyan talajban olyan emberi okokkal függ össze, amelyeket nagyon is lehetséges elemeznünk, s áthagyományozásuk problémája nem pusztán technikai kérdés, de a múlt legbensőbb életébe enged bepillantást, hiszen nem kisebb dologról van itt szó, mint az emlékek továbbadásáról nemzedékről nemzedékre. A komoly történeti munkák elején a szerző általában felsorolja, milyen levéltári

fondokat nézett át, és milyen forrásgyűjteményekre támaszkodott. Ez rendjén is van. De ez még nem minden. Minden történeti műben, amely méltó e névre, szerepelnie kellene egy olyan fejezetnek, vagy – ha így jobban tetszik – lenniük kellene olyan bekezdéseknek, amelyek e címet viselik: „Honnan tudom, amit el fogok mondani?” Meg vagyok győződve arról, hogy e vallo-mások olvasása még a nem szakmabeli olvasóknak is nagy szellemi gyönyörűséget okozna. A kutatás látványa a maga sikereivel és buktatóival ritkán unalmas. Csak a kész tények árasztanak magukból hűvös unalmat.

Előfordul, hogy kutató emberek látogatnak hozzám, akik meg szeretnék írni falujuk történetét. Általában a következő tanácsot adom nekik, csak némileg leegyszerűsítve, azaz elhagyva az ide nem illő tudós részleteket. „A paraszti közösségeknek csak ritkán és későn alakultak ki saját archívumaik. Az uradal-mak viszont, mivel viszonylag jól szervezett és folyamatos vál-lalkozások voltak, általában már a kezdetektől megőrizték ira-taikat. Az 1789-et megelőző időszakot, különösen a legrégebbi korokat illetően elsősorban tehát az uradalmi iratokra támasz-kodhatnak. Ebből ered, hogy a legelső kérdés, amelyre választ kell találniuk, s amitől minden függ, a következő: ki volt 1789-ben a falu földesura?” (Tulajdonképpen az sem elképzelhetet-len, hogy egy időben több földesura is volt, akik felosztották egymás között a falut, de a rövidség kedvéért eltekintek e felté-telezéstől.) „Három lehetőség van. A föld vagy az egyházé volt, vagy olyan világi személyé, aki a forradalom alatt emigrált, vagy olyan világi személyé, aki nem emigrált. Az első eset a leg-kezdvezőbb. Az iratokat valószínűleg régebb időtől fogva és ala-posabban vezették. Azután, 1790-et követően, bizonyosan kisa-játították őket, a földdel egy időben, a Constitution Civil du Clergé rendelkezése szerint. Mivel valamilyen közlevéltárba kerültek, nem oktalanság abban reménykednünk, hogy ma is ott vannak, nagyjából érintetlenül, s a kutatók rendelkezésére állnak. Az emigráns-hipotézisnek is még mindig elég jó jegyet adhatunk. Az irattárat ez esetben is valószínűleg lefoglalták és elszállították, noha az a kockázat, hogy egy szégyenletes rend-szer emlékeként szándékosan megsemmisítették, némileg na-gyobb. Marad még a harmadik lehetőség. Ez nagyon kellemetlen. A »ci-devant«-ok javai, ha nem hagyták el Franciaországot, s vala-mi oknál fogva nem csaptak le rá a Közjóléti Bizottság törvényei,

érintetlenül megmaradtak. Elvesztek ugyan földesúri jogaik, hiszen ezeket mindenütt eltörölték. Megőrizték viszont személyes tulajdonukat, azaz üzleti irataikat is. Mivel az állam sosem követelte őket magának, az általunk keresett papírokra a családi papírok közös sorsa várt a 19. és a 20. században. Feltéve, hogy nem vesztek el, nem ették meg őket a patkányok, és nem is szóródtak szét, vevők és örökösök kényére bízva, két-három vidéki kúria padlásterében, akkor sem kötelezi semmi arra jelenlegi tulajdonosukat, hogy az önök rendelkezésére bocsássa őket.”

Azért idéztem ezt, mivel véleményem szerint tipikus példáját adja azoknak a körülményeknek, amelyek gyakran meghatározzák és korlátozzák a dokumentálás lehetőségeit. A példa tanulságait érdemes közelebbről is szemügyre vennünk.

A forradalom alatti kisajátítások itt annak az istenségnek a szerepét játsszák, amely gyakran kedvez a kutatónak: a katasztrofáét. A számtalan római municipiumban, amelyek a minden napok során közönséges olasz kisvárosokká váltak, a régész alig-alig bukkanhat az antikvitás nyomaira; egyedül a Vezúv kitörése őrizte meg Pompejít.

Igaz, az emberiség nagy katasztrófái távolról sem mindig szolgálgák a történelem ügyét. A rengeteg irodalmi és történetírói kézirattal együtt a római császári bürokrácia felbecsülhetetlen értékű irattömegei is elpusztultak a népvándorlás viszontagságai között. A mi szemünkben a két világháború egy dicső földről emlékműveket és levéltárakat törölt el. Sosem olvasgathatjuk már Ypres régi kereskedőinek leveleit, s a visszavonulás során láttam, hogyan égnek el egy hadsereg napiparancsai.

Ugyanakkor a társadalmi élet békés, lázrohamok nélküli folyamatossága sokkal kevésbé kedvez az emlékek átörökítésének, mint hinné az ember. A forradalmak feszítik fel a páncélszekrény ajtait, s a forradalmak kényszerítik menekülésre a minisztereket, mielőtt még idejük lenne elégetni titkos jegyzeteiket. A régi bírósági levéltárakban a csődök fondjai olyan vállalkozások papírjait tartalmazzák, amelyek – ha megadatott volna nekik, hogy mindvégig gyümölcsöző és köztisztelőben álló tevékenységet folytassanak – végül biztosan zúzdába küldik iratszekrényeik tartalmát. A szerzetesi intézmények csodálatra méltó állandóságának köszönhetően a saint-denis-i apátság még 1789-ben is őrzött olyan okleveleket, amelyeket több mint

ezer évvel azelőtt a Meroving királyoktól kapott. De ma ezeket az Archives Nationales-ban olvashatja el az ember. Ha a saint-denis-i szerzetesi közösség túlélte volna a forradalmat, vajon megengedné-e ma nekünk, hogy beletekintsünk irataiba? Talán éppúgy nem volna erre hajlandó, ahogy a jezsuiták sem engedik, hogy kívülálló személy hozzáférjen a gyűjteményeikhez, amelyek ismerete nélkül a modern történelem számtalan problémája mindig kétségbeejtően homályos marad, vagy ahogy a Banque de France sem hívja meg az Első Császárság történész szakértőit, hogy nézzék át a könyveit, akár a legporosabbakat is, annyira szorosan hozzátartozik minden testülethez a beavatottság mentalitása. A kortörténész itt kerül hátrányba: szinte teljesen meg van fosztva az akaratlan bizalmas információktól. Kárpótlásképpen, igaz, rendelkezésére állnak azok az indiszkréciók, amelyeket barátai súgnak meg neki. Az információ, sajnos, ilyen esetben nehezen különböztethető meg a pletykától. Egy derék kataklizma sokszor jobban szolgálja az ügyünket.

Legalábbis így lesz mindaddig, amíg a társadalmak, amelyek nem akarják éppen saját tragédiáikra hagyni ezt a gondot, neki nem látnak végre, hogy racionálisan megszervezzék emlékeztüket s ezzel saját magukról való tudásukat. Ez nem sikerülhet másképp, csak ha válllvetve támadnak a feledés vagy a tudatlanság két fő forrása: a hanyagság ellen, amely elhányja a dokumentumokat, s – ami még veszélyesebb – a titkolózás szenvedélye ellen (diplomáciai titok, üzleti titok, családi titok), amely elrejtí vagy megsemmisíti őket. A közjegyzőnek természetesen kötelessége, hogy ne tárja fel ügyfelének ügyeit. De ha még a dédapja kliensei által kötött szerződéseket is áthatolhatatlan homályba burkolhatja – miközben semmi sem akadályozza meg komolyan abban, hogy hagyja őket elporladni –, e területen törvényeinket igencsak belepte a penész. Ami a nagyvállalatok indokait illeti, hogy visszautasítsák azon legalapvetőbb statisztikáik közzétételét is, amelyek teljesen nélkülözhetetlenek a nemzetgazdaság egészséges működéséhez, azok ritkán érdemlik meg, hogy tiszteletben tartsuk őket. Civilizációnk óriási lépést fog tenni a haladás útján, ha majd a módszerré, szinte polgári erénnyé emelt titkolózás átadja helyét a tájékoztatási kedvnek: azaz szükségképpen az információk cseréjének is.

Térjünk most vissza a fentebb említett faluhoz. Azok a körülmények, amelyek az adott esetben meghatározzák a tanúbi-

zonyságok elpusztulását vagy megőrzését, hozzáférhetőségét vagy hozzáférhetetlenségét, általános jellegű történeti erőkből veszik eredetüket. Nincs bennük semmi, ami ne volna tökéletesen érthető, mégsem állnak logikai kapcsolatban azon kutatás tárgyával, amely ugyanakkor ki van szolgáltatva nekik. Nem világos ugyanis, hogy egy kicsiny falusi közösség tanulmányozásának – például a középkorban – eredménye miért függ attól, hogy néhány évszázaddal később akkori ura úgy döntött, hogy gyarapítja a koblenzi emigrációs tábornak vagy sem. Az ilyen inkongruencia igen gyakori. Nem azért ismerjük ezerszer jobban a római kori Egyiptomot, mint a római Galliát, mintha az egyiptomiak jobban érdekelnének minket, mint a gall-rómaiak: a szárazság, a homok és a mumifikálás temetési szertartásai arafelé megőrizték azokat az iratokat, amelyeket a nyugati klíma és a nyugati szokások gyors pusztulásra ítélték. Azon okoknak, amelyek a dokumentumok kutatásának sikerét vagy kudarcát meghatározzák, és a dokumentumokat számunkra kíváncsiak tevő motívumoknak általában semmi közük egymáshoz: ez az a kiküszöbölhetetlen irracionális elem, amely kutatásainkra átvész valamit abból a tragikus színből, amely talán titkos oka a szellem megannyi művét sújtó pusztulásnak.

Másrészt a fentebb idézett példában az egyes falvak dokumentumainak sorsa, ha egyszer a lényeges tény már ismerjük, nagyjából előre látható. De nem mindig ez a helyzet. A végeredmény néha olyan sok, egymástól teljesen független oksági láncolat találkozási pontján jön létre, hogy lehetetlen előre látnunk. Tudom, hogy Saint-Benoît-sur-Loire ősi apátságának irattárát négy egymást követő tűzvész s aztán egy fosztogató banda pusztította. Honnan tudhatnám előre, mielőtt megnézném az iratokat, mely darabokat kímélnék meg általában az ilyen dűlások? Amit a kéziratok vándorútjának szoktak nevezni, a lehető legérdekesebb kutatási téma; egy írott mű útja a különféle könyvtárakba, a másolatok készítése, a könyvtárosok és a másolók gondossága vagy hanyagsága mind olyan dolog, amelyeken keresztül elevenen megnyilvánul a kultúra hanyattatása és nagy áramlatainak változatos játéka. De kijelenthette-e akár a legjobban tájékozott tudós is a tény felfedezése előtt, hogy Tacitus *Germániájának* egyetlen kézírata a 16. században a hersfeldi kolostorban kötött ki? Egyszerűen, szinte minden dokumentumkeresésben van valami ellenőrizhetetlen elem, azaz kockázat is. Egy kutató, akit történetesen igen jól ismerek, elme-

sélte, hogy – miközben Dunkerque-nél arra várt a bombázások közepette, a türelmetlenségnek különösebb jele nélkül, hogy esetleg hajóra szállhasson – az egyik bajtársa csodálkozva így szólt hozzá: „igazán különös, ön nem úgy néz ki, mint aki megveti a kalandot!” Barátom azt felelhetné volna erre, hogy az elterjedt előítéletekkel szemben a kutatási gyakorlat valójában hajlamossá teszi az embert arra, hogy elég könnyen elfogadja a sors kihívását.

Azt kérdeztük az imént, eltérnek-e a kutatási technikák az emberi múlt és a jelen megismerésében. Megadtuk a választ. Az aktuális kutatója és a távoli korok tudósa kétségtelenül más-más módon forgatják a szerszámaikat. Hol az egyik, hol a másik van előnyösebb helyzetben. Az előbbi közvetlenebbül érzékelhető módon találkozik az élettel, az utóbbinak mélyfúrásai-ban olyan eszközök is rendelkezésére állnak, amelyekről az előbbi gyakran meg van fosztva. A holttest felboncolása, amely a biológus számára sok olyan titkot is feltár, amelyet az élők tanulmányozása homályban hagy, sok más olyan tényről viszont hallgat, amelyeket csak az eleven testek tárhatnak fel. De bármilyen korával foglalkozzék is a kutató az emberiségnek, a megfigyelés módszerei, amelyek szinte mindig nyomokra hagyatkoznak, alapvetően azonosak. Mint látni fogjuk, hasonlóak a forráskritikai szabályok is, amelyek előtt a megfigyelésnek meg kell hajolnia ahhoz, hogy termékeny eredményekre vezethessen.

HARMADIK FEJEZET

A FORRÁSKRITIKA

1.

A kritikai módszer történetének vázlata

A legnaivabb rendőr is tudja, hogy nem szabad a tanúvallomásokat szó szerint venni. Ráadásul kész arra is, hogy e teoretikus ismeretből mindig a szükséges hasznot húzza. Hasonlóan régóta tudjuk, hogy nem szabad vakon elfogadni valamilyen történelmi tanúbizonyságot. Az emberiséggel majdnem egyidős tapasztalat tanított meg minket erre: nem egy szöveg adja ki magát egy másik korból vagy egy másik helyről valónak, mint ahonnan valójában származik; nem minden elbeszélés hűséges, és még a tárgyi nyomokat is lehet hamisítani. A középkorban a hamisítások valóságos bősége miatt a kételkedés gyakran természetes önvédelmi reflex volt. „Tintával bárki bármit írhat” – kiáltott fel a 11. században egy lotaringiai kisnemes a szerzetesekkel folytatott perében, akik írott bizonyítékokkal fegyverkeztek fel ellene. Konstantin adománylevelét – egy 8. századi római klerikus megdöböntő irományát, amely az első keresztény császár neve alatt futott – három évszázaddal később már kétségbe vonták az igen kegyes III. Ottó császár környezetében. A hamis ereklyéket azóta üldözik, amióta egyáltalán vannak ereklyék.

Az elvi szkepticizmus ugyanakkor nem magasabb rendű s nem is termékenyebb szellemi magatartás, mint a hiszékenység, amellyel egyébként gyakran együtt is jár az egyszerűbb lelkekben. Az előző háborúban ismertem egy derék állatorvost, aki – nem minden alap nélkül – szisztematikusan megtagadta, hogy bármit elhiggyen az újságoknak. De ha egy alkalmi ismerőse a legvadabb zagyvaságot súgta a fülébe, azt boldogan elhitte.

De az egyszerű józan ésszel, amely sokáig egyetlen kritikai eszközünk volt, s amelyet ma is csábítónak találnak bizonyos emberek, szintén nem jutunk messzire. Mert valójában a legtöbb esetben mi ez az állítólagos józan ész? Nem más, mint érvekkel alá nem támasztott posztulátumok és elsietve általánosí-

tott tapasztalatok vegyülete. Vegyük a fizikai világot. A józan ész tagadta például az antipódusok létezését. Tagadja az einsteini világegyetemet. Mesének tekintette Hérodotosz elbeszélését, amely szerint az Afrikát megkerülő hajósok megpillanthatják azt a pontot, ahonnan nézve a nap jobbról balra jár az égen. Vagy vegyük az emberi cselekedeteket. Az a legnagyobb baj, hogy az ily módon örökkévalóvá emelt megfigyelések nagyrészt egy igencsak rövid pillanatot: a mi időnk termékei. Ez a Voltaire-féle s egyébként oly éleslátó kritika legnagyobb hibája. Nem csak arról van szó, hogy egyéni furcsaságokra minden korban bukkanhatunk: nem egy lelkiállapot, amely egykor közönségesnek számított, a mi szemünkben bizarrnak tűnik, mivel mi magunk nem osztozunk benne. A „józan ész” látszólag tiltja elfogadnunk, hogy I. Ottó olyan képtelen területi engedményeket tett a pápáknak, amelyek ellentmondtak korábbi cselekedeteinek, s amelyekkel későbbi cselekedeteiben egyáltalán nem számolt. Arra a következtetésre kell jutnunk, hogy gondolkodása nem egészen úgy működött, mint a miénk – pontosabban az ő idejében az írás és a cselekedet között számunkra meglepő távolság volt –, hiszen a privilégium bizonyosan hiteles.

Akkor léptünk igazán előre, amikor a kételkedés – mint Volney mondta – „vizsgálódó” kétellyé lett, más szóval amikor fokozatosan kidolgozták azokat az objektív szabályokat, amelyek lehetővé tették, hogy szétválasszuk az igazat és a hamist. A jezsuita Papebroeck, akiben a *Szentek életének* olvasgatása ellenállhatatlan gyanakvást keltett az érett középkor egész örökségével szemben, hamisnak vélte a kolostorokban megőrzött Meroving-okleveleket. Nem, felelte erre Mabillon, bizonyosan vannak hamis oklevelek, oklevelek, amelyeket átírtak, vagy amelyekbe beleírtak. De vannak hitelesek is, és így és így lehet megkülönböztetni ezeket egymástól. Abban az évben – 1681-ben, a *De Re Diplomatica* megjelenésének évében, amely fontos dátum az emberi szellem történetében – a levéltári okmányok kritikájának alapjait végleg megvetették.

Ez volt egyébként a kritikai módszer történetének döntő pillanata. Az előző korszak humanizmusában megvolt az ügybuzgalom, és voltak jó megérzései. Ennél messzebbre nem jutott. Mi sem jellemzőbb erre, mint az *Esszék* egyik bekezdése. Montaigne itt Tacitust akarja igazolni, amiért az csodákról is beszámol. A teológusok és a filozófusok dolga, hogy az „elterjedt

hiedelmeket" vitassák. A történész feladata az, hogy „elbeszélje” őket, úgy, ahogy forrásaiban találkozik velük. A történészek „inkább aszerint számolnak be a történelemről, amit másoktól tanulnak, s nem aszerint, amit maguk gondolnak”. Más szóval tökéletesen jogos a természetes vagy isteni rend bizonyos elképzeléseire támaszkodó filozófiai kritika; azt is láthatjuk egyébként, hogy Montaigne maga nem hisz jobban Vespasianus csodáiban, mint a csodák többségében. Azt azonban nem tudja elképzelni, hogyan működne a tanúbizonyosság sajátosan történeti szempontú vizsgálata. A kutatás tudománya csak a 17. század folyamán bontakozott ki, abban a században, amelyben nem mindig ott keresik az igazi nagyságot, ahol kellene, tudniillik a második felében.

E korszak emberei maguk tudatában voltak ennek. 1680 és 1690 között közhelynek számított pillanatnyi divatként elítélni a „történelmi phürronizmust”. „Azt mondják – írja Michel Levassor e terminussal kapcsolatban –, hogy a szellem derekasága abban áll, hogy nem hiszékeny, s képes gyakran kételkedni.” A „kritika” szó, amely mindaddig csak ízlésítéletet jelentett, ekkor veszi fel a szavahihetőség bizonyításának jelentését. Még csak szabadkozva merik használni. Hiszen „nem igazán elegáns szóhasználat”: azaz még technikai mellékíze van. De egyre inkább teret nyer. Bossuet óvatosan távolságot tart. Amikor „kritikus szerzőinkről” beszél, szinte érezzük a vállrándítást. De Richard Simon már szinte minden művének címébe beleveszi a szót. A legkörültekintőbbek egyébként már nem értik félre. E szó egy szinte egyetemes érvényű módszer felfedezését harangozza be. Ellies du Pin szerint a kritika „e láng, amely megvilágítja és irányítja lépteinket az antikvitás homályos útjain, megmutatva, hogyan tegyünk különbséget igaz és hamis között”. Vagy Bayle, még világosabban: „Simon úr ezen új Válaszába több kritikai szabályt is felvett, amelyek nem csak az Írás értelmezésében segítenek minket, de más művek olvasásában is gyümölcözőnek bizonyulhatnak.”

Lássunk néhány születési dátumot: Papebroeck (akinek, még ha tévedett is az oklevelekkel kapcsolatban, mégis az első sorban a helye a történetírás kritikai módszerének megalapítói között), 1628; Mabillon, 1632; Richard Simon (akinek művei vezető szerepet játszottak a bibliai exegézis kezdeteiben), 1638. Tegyük még ehhez hozzá a szigorúan vett tudósok csapatán kívül

Spinozát – a *Teológiai-politikai tanulmány*, a filológiai és történeti kritika e főművének szerzőjét: megint csak 1632. A szó legigazibb értelemben vett nemzedékről van szó, amelynek kontúrjai meglepő világossággal rajzolódnak ki szemünk előtt. De ezt is pontosítanunk kell. Egészen pontosan ez az a nemzedék, amely akkortájt látta meg a világot, amikor az *Értekezés a módszerről* megjelent.

Nem mondhatjuk, hogy karteziánus nemzedék. Mabilion, hogy másról ne is beszéljünk, hívő szerzetes volt, egyszerű és ortodox keresztény, aki utolsó műveként *A keresztény halál* című értekezését hagyta ránk. Kétséges, hogy jól ismerte volna az új filozófiát, amelyet nem egy jámbor hívő gyanakvással fogadott, az pedig még kétségesebb, hogy ha valami visszfény el is ért hozzá belőle, helyesléssel fogadta, amit benne talál. Másfelől – bármit sugall is Claude Bernard néhány, talán túlságosan is híres lapja – azoknak a matematikai természetű, evidens igazságoknak, amelyekhez Descartes-nál a módszeres kétely elvezet, nem sok közös vonásuk van azokkal a mindjobban megközelített valószínűségekkel, amelyekkel a történeti kritikának, ahogy a kísérleti tudományoknak is, be kell érnie. De ahhoz, hogy egy filozófia egy egész kort áthasson, nem szükséges, hogy betűje szerint hasson, az is elég, ha a kor elméinek többsége mintegy ozmózis útján, félig öntudatlanul kerül hatása alá. Ahogy a karteziánus „tudomány”, a történeti tanúbizonyság kritikája is tabula rasát teremt véleményeinkben. S ahogy a karteziánus tudomány, ez is csak azért forgatja fel minden régi támaszunkat, hogy ezzel az új, most már megfelelően alátámasztott bizonyosságokhoz (vagy magas valószínűségekhez) érkezzен el. Más szóval a kritikai módszert megihlető gondolat feltételezi, hogy a kételkedés régi felfogását szinte teljesen megváltoztatjuk. Akár szenvedést okoztak fulánkjai, akár nem is tudom, milyen nemes örömet talált benne az ember, mindaddig szinte kizárólag negatív szellemi attitűdnek tekintették, egyszerű hiánynak. Azóta úgy gondoljuk, hogy ha racionálisan élünk vele, a megismerés eszközévé válhat. E gondolat a gondolkodás történetének egy jól meghatározható pillanatában jelent meg.

Ettől kezdve a kritikai módszer alapvető szabályai le vannak fektetve. Hatásuk alól oly kevesen vonhatták ki magukat, hogy a 18. században a párizsi egyetem által a filozófiai versenyvizsgákon a leggyakrabban kitűzött témák között találjuk, sajáto-

san modern megfogalmazásban: „a történeti tények emberi tanúbizonyságai.” Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a következő generációk nem tökéletesítették tovább ezt az eszközt. Elsősorban általánosan elterjesztették használatát, és jelentős mértékben kiszélesítették alkalmazási területét.

A kritikai technikákat – következetesen legalábbis – hosszú időn át csak egy maroknyi tudós, exegéta és kíváncsi használta. A lendületesebb stílusú történeti műveket író szerzők nem vetették maguknak a fáradságot, hogy megismerjék ezeket a laboratóriumi műhelytitkokat, amelyek túlságosan is aprólékosnak tűntek – még eredményeiket is alig-alig vették figyelembe. Az pedig sosem jó, ha – hogy Humboldtot idézzem – a vegyészek „nem akarják bepiszkítani a kezüket”. A történelem esetében az előkészületek és az alkalmazás közti szakadás kétszeresen is veszélyes. Először is súlyos csapást mér a nagyszabású értelmezési kísérletekre. Ez utóbbiak nem csak az igazmondás türelmes kutatásának alapvető feladatát felejtik el, de azt az örökös megújulást, azt a mindig új meglepetést is, amely egyedül a dokumentumokkal folytatott küzdelemből származhat. Az értelmezések így szükségképpen szüntelenül néhány bejáratott sztereotip téma között ingadoznak. De a technikai munka is megszenvedi ezt a szakadást. Mivel nem felülről vezérlik többé, az a veszély fenyegeti, hogy jelentéktelen vagy rosszul megfogalmazott problémáknak szenteli magát. Nincs rosszabb erőpazarlás, mint amikor a tudós műveltség kiüresedik, nincs képzelenebb gőg, mint amikor az eszköz öncélnak hiszi magát.

E veszélyekkel szemben a 19. század tudatos erőfeszítései eredményekre vezettek. A német iskola, Renan, Fustel de Coulanges visszaadták a tudós műveltség illő szellemi rangját. A történésznek azontúl bizonyított tényekre kellett támaszkodnia. De vajon teljes-e a győzelem? Nagyon optimistának kell lennünk, hogy ezt higgyük. A kutatás gyakran továbbra is zötyögve halad, nem határozza meg gondosan előre a céljait. A kritika szükséglete még nem nyerte meg teljesen magának a (szó régi értelmében vett) „derék embereket”, akiknek helyeslésére minden bizonnyal minden tudomány erkölcsi higiéniájában szükség van, de a mi tudományukban különösen nélkülözhetetlen. Ha egyszer éppen az emberek alkotják tudományunk tárgyát, hogy is ne éreznénk, hogy az emberek megértése híján csak félmunkát tudunk végezni?

Lehetséges egyébként, hogy sosem tudjuk ezt a küldetést tökéletesen betölteni. Az az unalmas ezoterizmus, amelybe néha legjobbjaink makacsul bezárkóznak, a gyászos kézikönyvek uralma a kurrens olvasmányok fölött, amelyeket a rosszul felfogott oktatás a valódi szintézis helyébe állít, az a különös szemérmesség, amely – mihelyt kiléptünk a kutatószobából – mintha megtiltaná, hogy a laikusok színe előtt is beszéljünk módszereink nemes botladozásairól: ezek a rossz megszokások, melyek az egymásnak is ellentmondó előítéletek halmazából születnek, foltot ejtenek ezen az oly szép ügyön. A védtelen olvasókat kiszolgáltatják az állítólagos történelem hamis ékszereinek, amelyben a komolytalanság, az operettszerűség, a politikai pártosság szerénytelen magabiztossággal társul: Maurras, Bainville és Plehanov határozott állításokat tesznek ott is, ahol Fustel de Coulanges vagy Pirenne kételkednek. Tagadhatatlan, hogy félreértés van a történeti kutatás azon formája, amelyet a történetírás művel, vagy amilyenné válni szeretne, s az olvasók között. Mivel mindkét fél szórakoztató hóbortjaira fényt vet, a jegyzetek körül folytatott nagy vita igen jellemző e tünetek között.

Az alsó margó sok tudósra szédítő vonzerőt gyakorol. Az már valóban abszurd, hogy az üres helyet olyan bibliográfiai hivatkozásokkal töltik meg, amelyek helyett éppen elég lenne egy szakirodalmi jegyzék a kötet elején, vagy ami még rosszabb, egyszerű lustaságból hosszú fejtegetéseket számúznak ide, amelyek helye a tanulmány szövegében lenne – így aztán az ilyen művek leghasznosabb részeit gyakran eleve alul kell keresni. De amikor egyes olvasók arra panaszkodnak, hogy a szöveg alatt a legkisebb vonal is összezavarja őket, s amikor egyes kiadók úgy tesznek, mintha a vevőik, akik a valóságban aligha ilyen túlérzékenyek, a kínok kínját szenvednék egy ilyen elcsúfított lap láttán, kényeskedésükkel csak azt bizonyítják, hogy teljesen süketek a szellemi erkölcs legalapvetőbb parancsaira. A fantázia szabad játékain túl ugyanis nincs kijelentés, amelyet jogunk volna megfogalmazni másképp, mint azzal a feltétellel, hogy ellenőrizni lehessen; egy olyan történész esetében pedig, aki valamilyen dokumentummal foglalkozik, e dokumentum provenienciájának, azaz lelőhelyének feltüntetése egyszerűen annyit jelent, hogy a történész aláveti magát az ellenőrizhetőség egyetemes szabályának. A dogmák és mítoszok mérgezte francia közvéleményből, ha nem ellensége is a vilá-

gosságnak, kiveszett az ellenőrzés igénye. Ha egy napon ügyelve rá, hogy ne riasszuk vissza őket a kellemetlen pedantériával, sikerül majd meggyőznünk az embereket, hogy az ismeretek értékét azon kell mérniük, hajlandóak-e a nyakukat tartani a cáfolatokkal szemben, azzal az értelem erői minden idők egyik legragyogóbb győzelmét aratják. A mi alázatos jegyzeteink, kicsinyeskedő hivatkozásaink, amelyeken annyi széplélek gúnyolódik manapság, anélkül, hogy értené őket, ezt a győzelmet készítik elő.

Az első tudósok által tanulmányozott dokumentumok általában olyan írások voltak, amelyek azt állították magukról – vagy mások így tálalták őket –, hogy ettől és ettől a szerzőtől származnak, ilyen és ilyen időből, s tudatosan beszámolnak ilyen vagy olyan eseményekről. Igazat mondtak? Mózes könyvei valóban Mózesről erednek – s Clovistól az ő nevét viselő oklevelek? Mit érnek az *Exodus* vagy a *Szentek élete* elbeszélései? Ez volt a kérdés. De ahogy a történetírás mind gyakrabban fordult a nem szándékos tanúbizonyságokhoz, nem hagyatkozhatott már a dokumentumok explicit állításainak mérlegelésére. Úgy kellett vallatással kiszedni belőlük azokat az információkat, amelyeket egyáltalán nem volt szándékukban megadni.

Márpedig azok a kritikai szabályok, amelyek működtek az első esetben, a másodikban is hasznosnak bizonyultak. Egy halom középkori oklevél fekszik itt előttem. Egyeseken van dátum, másokon nincsen. Ahol van ilyen utalás, ellenőrizni kell, mert tapasztalatból tudjuk, hogy hamis is lehet. Ha nincs ilyen utalás, datálnunk kell az oklevelet. Mindkét esetben ugyanazokat az eszközöket vehetjük igénybe. Az írásképből (ha eredeti példányról van szó), a szöveg latinságából, azokból az intézményekből, amelyekre utal, s általános sajátosságaiból arra következtetek, hogy az adott írás az első ezredforduló táján működő francia írnokok szokásait tükrözi. Ha Meroving-korinak adja ki magát, ezzel le is lepleztük a csalást. Ha nincs datálva, nagyjából megállapítjuk keletkezési időpontját. A régész, aki koronként és civilizációként osztályozni próbálja a prehisztorikus eszközöket, vagy ki akarja szűrni a hamisított régiségeket, vizsgál, egymás mellé tesz, megkülönböztet formákat és készítési eljárásokat, igen hasonló szabályokat követ. A történész egyáltalán nem az a zsémbes vizsgálóbíró – mind kevésbé az –, aki nek egyes bevezetésnek szánt kézikönyvek, ha az ember nem

vigyáz, könnyen beállítják. De nem is hiszékeny. Tudja, hogy tanúi tévedhetnek vagy hazudhatnak is. De főként azzal foglalkozik, hogy szóra bírja, hogy megértse őket. Az is a kritikai módszer szép vonásai közé tartozik, hogy – elveinek feladása nélkül – továbbra is vezérelni tudja a kutatást e kitágított terepen is.

Nem tagadhatjuk azonban, hogy a rossz tanúbizonyság nem csak fermentum, amely az igazság technikájának első erőfeszítéseit kiváltotta. Továbbra is az az eset, ahonnan a kritikai módszer szükségszerűen kiindul, hogy kibontsa elemzését.

2.

A hazugság és a tévedés nyomában

A tanúbizonyság legveszélyesebb megrontója a csalás.

E csalás két formát ölthet: egyrészt meghamisíthatja a szerzőt és a dátumot – ez a jogi értelemben vett hamisítás. Nem minden levelet írt maga Mária Antoinette, amely a neve alatt megjelent, van olyan is köztük, melyet a 19. században gyártottak. Szaitaphernész állítólagos tiaráját, amelyet az időszámításunk előtti 3. évszázadból származó szkíta-görög antikvitásként adtak el a Louvre-nak, 1895-ben Odesszában készítették. Vannak azután tartalmi csalások. Caesar a *Kommentárokban*, amelyek szerzőségét nem vitatják el tőle, sok mindent tudatosan megváltoztatott és kihagyott. Az a szobor, amelyet Saint-Denis-ben Merész Fülöp szobraként mutogatnak, valóban e király halotti szobra, ahogy ezt halála után kifaragták, de minden arra vall, hogy a szobrász egyszerűen egy konvencionális modellt követett, amelynek semmi köze a portré műfajához, ha csak az nem, hogy a király nevét viseli.

A hazugság e két fajtája igen különböző problémákat vet fel, amelyek más-más megoldást követelnek.

Azon írások többsége természetesen, amelyeket valakinek a neve alatt adtak el, bizonyosan tartalmában is hazudik. *Cion bölcseinek jegyzőkönyve*, azon túl, hogy nem Cion bölcseitől származik, tartalmában is a lehető legnagyobb mértékben eltér a valóságtól. Ha Nagy Károly egy állítólagos okleveléről szorosabb vizsgálat nyomán kiderül, hogy két vagy három évszázaddal későbbi hamisítvány, akkor joggal gyanítjuk, hogy azok a

nagylelkű adományok, amelyeket a császár nagyobb dicsőségére megörökít, ugyancsak kitalációk. De nem lehetünk ebben jó előre biztosak. Bizonyos írások ugyanis azért születtek, hogy megismételjék a tökéletesen autentikus, de elveszett okmányok rendelkezéseit. Kivételesen előfordulhat, hogy a hamisítvány igazat mond.

Felesleges is talán arra emlékeztetni, hogy – fordított esetben – a bevallott provenienciájukat tekintve teljesen gyanú felett álló tanúbizonyságok ettől még nem feltétlenül szavahihetőek. De mielőtt autentikusnak fogad el egy írást, a tudós annyit mérlesekli a maga mérlegén, hogy néha nincs benne aztán annyi sztoikus nyugalom, hogy kétségbe vonja az írás állításait. Főként az olyan írások előtt hátrál meg könnyen a kétely, amelyek tekintélyes jogi garanciák védelmében jelennek meg: a hatalmi rendelkezések vagy a magánszerződések előtt, feltéve, hogy ez utóbbiak ünnepélyes szentesítést kaptak. 1834. április 21-én, a titkos társaságok pere előtt, Thiers ezt írta az alsó-rajnai prefektusnak: „Azt javaslom, hogy a lehető legnagyobb gonddal szerezz be a szükséges dokumentumokat a hamarosan megkezdődő perhez... A következőket kell megvilágítani: az anarchisták kapcsolatait, a párizsi, lyoni és strasbourg-i események szoros összefüggését, egyszóval egy hatalmas összeesküvés létét, amely egész Franciaországot átfogja.” Íme, egy tagadhatatlanul hivatalos, jól előkészített dokumentáció. Ami a kifogástalan pecséttel és dátummal ellátott oklevelek káprázatát illeti, a legegyszerűbb tapasztalat is könnyen eloszlathatja. Mindenki tudja, hogy a legszabályosabb közjegyzői aktákban is vannak szándékos pontatlanságok, magam is emlékszem olyan esetre, amikor az egyik tekintélyes állami hivatal parancsára antedatálva aláírtam egy jegyzőkönyvet. Atyáink sem voltak e tekintetben kényesebbek. „Ezen és ezen a napon, itt és itt” – olvashatjuk a királyi oklevelek alján. De nézzük csak meg az uralkodó itinerariumát. Több ízben is azt találjuk, hogy a mondott napon valójában jó néhány várossal odébb időzött. Számtalan jobbgépfelszabadítási irat, amelyeket senki sem állíthat ép ésszel hamisnak, azt állítja magáról, hogy pusztán a karitatív érzület diktálta, pedig mi oda tudjuk tenni melléje a szabadság fejében kiállított számlát.

De az még nem elég, ha megállapítjuk a csalást. Az okait is fel kell tárnunk. Először talán csak azért, hogy világosabban lás-

sunk. Amíg kétségek merülnek fel eredetével szemben, addig ellenáll az elemzésnek; azaz csak félig tekinthetjük bizonyított-nak a hamisítást. A maga módján egy hazugság is lehet tanúság. Ha minden további nélkül egyszerűen csak bebizonyítjuk, hogy Nagy Károly híres oklevele az aacheni templom számára nem autentikus, azzal még csak kikerültünk egy hibát, de nem tudtunk meg semmit. Ha viszont sikerül bebizonyítanunk, hogy a hamisítvány Barbarossa Frigyes környezetéből származik, hogy a nagy birodalmi álmokat volt hivatva szolgálni, azzal máris hatalmas történeti perspektívákat láthatunk új fényben. A kritika eljut oda, hogy a hamisítvány mögött a hamisítót keresse; azaz – a történelem jelmondatához illően – az embert.

Gyermekded dolog volna, ha megpróbálnánk előszámlálni azt a számtalan okot, amelyek hazugságra indíthatják az embert. A történészek azonban, akik természetükből eredően túlzottan is intellektualizálják az emberiséget, jól teszik, ha gondolnak arra is, hogy nem minden indok értelmes indok. Bizonyos emberi lényeknél a hazugság (amely persze általában különféle hívságokkal és elfojtásokkal kapcsolódik össze) – André Gide kifejezésével szólván – úgyszólván „action gratuite”, pusztán önmagáért elkövetett tett. Az a német tudós, aki igen jó görögsséggel egy egész keleti történelmet írt, amelyet a fiktív Sanchoniathonnak tulajdonított, kevesebb erőfeszítéssel megbecsült hellenistává válhatott volna. François Lenormant, a Francia Akadémia egyik tagjának fia, aki később maga is tagja lett e tiszteletre méltó társaságnak, úgy kezdte a pályafutását tizenhét évesen, hogy saját apját is megtévesztette a La Chapelle Saint-Eloi feliratainak állítólagos felfedezésével, amelyeket az utolsó betűig maga írt. Azt mondják, öregkorában, immáron mindenféle kitüntetéssel elhalmozva, utolsó csínytevés gyanánt Görögországból származó emlék címén publikált néhány közönséges prehisztorikus régiséget, amelyeket egyszerűen a francia falvakban gyűjtött.

De nem csak mitomán egyének léteztek, voltak mitomán kor-szakok is. Ilyen volt a 18. század végén és a 19. század elején a preromantikus vagy romantikus nemzedék. Ókelta költemények Osszián neve alatt, eposzok, balladák, amelyeket Chatterton óangol nyelven vélt írni; Clothilde de Surveille állítólagos középkori versei; breton dalok Villemarqué tollából; Mérimée állítólagos horvát dalfordításai; a kravoli-dvori kéz-

irat cseh hősi énekei – de nem is folytatom: Európa egyik végétől a másikig néhány évtized leforgása alatt hamisítások valóságos szimfóniája jött létre. E kollektív járvány másik példája a középkor, különösen a 8. és a 12. század. A hamis oklevelek, hamis pápai dekrétumok, hamis kapitulárek mögött persze, amelyeket oly nagy számban gyártottak ekkoriban, érdekek álltak. Biztosítani egy templom részére valamilyen vitatott birtok tulajdonjogát, segítségül hívni a római ítélőszék tekintélyét, megvédeni a szerzeteseket a püspökökkel szemben, a püspököket az egyházzfővel szemben, a pápát a világi uralkodókkal szemben, a császárt a pápával szemben – a hamisítók csak ennyire törekedtek. De ettől még áll az a jellegzetes tény, hogy jámbor, gyakran vitathatatlanul erényes személyiségek is közreműködtek ilyen csalásokban. Láthatólag nem sértették ezzel a közerkölcsöt. Ami a plágiumot illeti, az idő tájt ez a világ legártatlanabb tettének tűnt: a krónikás vagy a szentek életírója minden lelkifurdalás nélkül teljes bekezdéseket vett át régebbi szerzők műveiből. El sem képzelhető kevésbé „futurista” társadalom, mint e két, egyébként oly különböző típusú világ. Hitében és jogrendszerében a középkor nem ismert más alapot, mint az ősök tanítását. A romantika pedig a népi és a primitív kultúra eleven forrásához vágyakozott. A hagyományhoz leginkább ragaszkodó korszakok tehát egyben azon korszakok is, amelyek a legnagyobb szabadságot engedték meg maguknak a múlt igazi örökségével szemben. Mintha az alkotás ellenállhatatlan vágya állna így bosszút: a múlt odaadó tisztelete egyben szükségképpen a múlt megköltésével is együtt jár.

1857 júliusában a matematikus Michel Chasles egész halomnyi kiadatlan Pascal-levelet ismertetett a Tudományos Akadémián, amelyeket állandó beszerzőjétől, a jeles hamisítóként működő Vrain-Lucas-tól vásárolt. Ezekből arra következtetett, hogy a *Vidéki levelek* szerzője már Newton előtt megfogalmazta az egyetemes tömegvonzás elvét. Egy angol tudós meglepőnek találta a dolgot. Hogyan lehetséges – lényegében ez volt az érve –, hogy ezek a szövegek olyan csillagászati mérésekre támaszkodnak, amelyeket jóval Pascal halála után végeztek el, s amelyekről Newton maga is csak akkor szerzett tudomást, amikor megjelentek az első recenziók a művéről? Vrain-Lucas nem olyan ember volt, aki hagyja magát ilyen kicsiségektől megzavarni. Visszaült az asztalához, és Chasles, frissen felfegyverkez-

ve, hamarosan új saját kezű levelekkel állhatott elő. A leveleket ezúttal Galilei jegyezte, címzettjük Pascal volt. A rejtély tehát megvilágosodott: a kiváló csillagásztól érkeztek a megfigyelések, s Pascal adta hozzájuk a számításokat. A dolgot mindketten titokban tartották. Igaz, hogy Pascal Galilei halálakor csak tizennyolc éves volt. Hát aztán! Annál inkább csodálhatjuk korárett zsenialitását.

No de – jegyezte meg a fáradhatatlan gáncsoskodó – van itt egy újabb furcsaság: az egyik 1641-es keletű levélben Galilei azon panaszkodik, hogy a szemét igen megterheli az írás. Pedig tudjuk, hogy 1637-től kezdve valójában teljesen vak volt. Pardon, válaszol nem sokkal később a jó Chasles, egyetértek, mindaddig ezt hittük. De rosszul hittük. Az említett ponttal kapcsolatban ugyanis egy döntő jelentőségű irat van a birtokomban, amely cáfolja ezen általános tévedést. Egy másik itáliai tudós tudatja Pascallal 1641. december 2-án, hogy Galilei, akinek látása kétségtelenül évek óta gyengült, teljesen megvakult...

Nem minden hamisító volt persze olyan termékeny, mint Vrain-Lucas, s nem minden lóvátett volt olyan naiv, mint szerencsétlen áldozata, de az élettapasztalat azt tanítja, s ezt a történelem is igazolja, hogy az igazság elleni támadás olyan fogaskerék, amely újabb és újabb fogaskerekeket mozgat meg, s az egyik hazugság maga után vonja a másikat, hogy – legalábbis látszólag – kölcsönösen alátámasszák egymást. Ezért jelennek meg mintegy fűrten a híres hamisítások. Canterbury érsekségének hamis privilégiumai, az ausztriai hercegség hamis privilégiumai – melyeket megannyi nagy uralkodó írt alá Julius Caesartól Barbarossa Frigyesig –, családfa-hamisítás a Dreyfus-ügyben: azt hinné az ember (s csak néhány példát idéztem), hogy mikrobatenyészetek szaporodását látja. A hamisítás természeténél fogva újabb hamisítást szül.

Van végezetül a csalásnak egy alattomosabb fajtája is. Durva, világos és – ha szabad így mondanom – őszinte hazugság helyett suttyomban végrehajtott módosítás, eredeti oklevelek átírása, elbeszélésekben a nagyon is szavahihető háttér előtt hamis részletek. Az átírás általában valaki érdekét szolgálja. A kiszínezés a díszítő kedvből fakad. Azt a dűlást, amelyet egy hamis esztétika kényszerített az antik és a középkori történetírásra, sokszor elítélték már. Talán nem kisebb szerepet játszik ez saj-

tónkban sem. Még ha az igazsághoz való hűség kárára megy is, a legközépszerűbb újságíró is szívesen bánik szereplőivel egy olyan retorika konvenciói szerint, amelynek presztízsét az idő sem kezdte ki, s a szerkesztőségekben Arisztotelésznek és Quintilianusnak sokkal több tanítványa ül, mint hinné az ember.

Mintha bizonyos technikai feltételek még kedveznének is az ilyen torzításoknak. Amikor 1917-ben elítélték a kém Bolót, az egyik napilapban állítólag megjelent az április 6-i kivégzésről szóló beszámoló. Valójában a kivégzést, amelyet először erre a napra tűztek ki, csak tizenegy nappal később hajtották végre. Az újságíró már előre megírta „tudósítását”, s mivel meggyőződése volt, hogy az esemény a kitűzött napon végbemegy, feleslegesnek tartotta, hogy megbizonyosodjék erről. Nem tudom, igaz-e ez az anekdota. Az ilyen durva hibák bizonyosan kivételesek. De az egyáltalán nem valószínűtlen, hogy a gyorsaság érdekében – hiszen időben ki kell jönnie a számnak – a helyszíni riportokat néha előre megírják. Biztos, hogy a vázlatot aztán a fontosabb pontokon, ha szükséges, kiegészítik, de abban már kételkedem, hogy a színt adó, de senki által nem ellenőrzött mellékes részleteket is kiigazítják. A laikus legalábbis ezt gyanítja. Jó lenne, ha egy szakmabeli őszintén rávilágítana ezekre a dolgokra. Az újságok Mabillonja sajnos még nem született meg. Az biztos, hogy az irodalmi csín egy kissé már elagott kódjának szem előtt tartása, egy sztereotip pszichológia követése, a festői részletek szenvedélye távolról sem tűnt még el a hazugságra ösztönző okok sorából.

Az egyszerű álcázást és a teljesen akaratlan hibát jó néhány közbülső fokozat választja el egymástól. Már csak azon könnyed metamorfózisnál fogva is, amellyel a legőszintébb baklövés a megfelelő alkalommal hazugsággá alakul át. A kitaláció olyan erőfeszítést feltételez, amelytől az emberekre általában jellemző szellemi tunyaság visszatart. Mennyivel könnyebb cinkosan elfogadni egy illúziót, amely magától kelt életre, ha pillanatnyi érdekeink így diktálják!

Nézzük például a „nürnbergi repülőgép” híres esetét. Habár a dologra sosem derült teljes mértékben fény, úgy tűnik, hogy egy francia kereskedelmi repülőgép átrepült a város felett néhány nappal a hadüzenet előtt. Valószínű, hogy katonai gépnek nézték. Az sem elképzelhetetlen, hogy a közeli összecsapás kí-

sértetei légkörében élő népesség között mindenféle hírek kezdtek terjedni itt és ott ledobott bombákról. De az is biztos, hogy nem hullottak bombák, s a Német Birodalom urainak minden eszközük megvolt arra, hogy elhallgattassák a rémhíreket – amikor minden további nélkül igaznak fogadták el őket, és háborús indokot csináltak belőlük, valójában hazudtak. De nem kellett semmit sem kitalálniuk, sőt talán először nem is voltak világosan tudatában annak, hogy csálnak. Azért hitték el az abszurd rémhírt, mert hasznos volt hinnük benne. A hazugságok különféle válfajai között egyáltalán nem ritka az önmagunk számára való hazugság, s az őszinteség szó kissé túl tág fogalom, amelyet csak számos finomítással használhatunk.

Ettől még igaz, hogy nem egy tanú teljesen jóhiszeműen téved. Ez az a pillanat, amikor a történész hasznát veheti azoknak a becses eredményeknek, amelyekkel néhány évtized óta az élők megfigyelése fegyverzett fel egy szinte teljesen új tudományt, a tanúk pszichológiáját. A mi tudományunk szempontjából ennek az eredményeit a következőképpen foglalhatjuk össze.

Ha hihetünk Guillaume de Saint-Thierrynek, tanítványa és barátja, Szent Bernát egy napon meglepődve fedezte fel, hogy a kápolna végében, ahol fiatal szerzetesként naponta végezte szolgálatát, három ablak nyílik; mindig azt hitte, hogy csak egyetlen ablaka van. A szent életírója aztán elálmélkodik ezen, és csodálattal adózik Szent Bernát e vonásának: mennyire tökéletes szolgálja lehet az Úrnak, aki ily nagy távolságra van a földi dolgoktól! Annyi biztos, hogy Bernát nem köznapi módon szórakozott volt, legalábbis ha igaz, amit mesélnek róla, hogy ugyanis egy álló napon át mászkált a Genfi-tó partján, anélkül, hogy felfigyelt volna rá. De számtalan példa bizonyítja, hogy nem kell ahhoz a misztika hercegének lennünk, hogy nagyot tévedjünk olyan dolgokat illetően, amelyekről azt hisszük, a lehető legjobban ismerjük őket. A genfi Claparède professzor tanítványairól a híres kísérletekben kiderült, hogy éppúgy nem tudják helyesen leírni egyetemük előcsarnokát, ahogy a „mészavú doktor” sem saját kolostorának templomát. Az a helyzet, hogy a legtöbb elme csak igen közepes eszközökkel rendelkezik a környező világ rögzítésére. Tegyük még ehhez hozzá, hogy a tanúságok tulajdonképpen emlékek felidézéséből állnak, s az észlelés eredendő hibáihoz még az emlékezet hibái is

hozzájárulnak – az illékony, „kiszínező” emlékezet hibái, amelyre már a régi jogászok is panaszkodtak.

Egyes szellemeknél a pontatlanság valóban patológikus méreteket ölt – nagy tiszteletlenség volna, ha e bajra a „Lamartine-betegség” nevet javasolnám? Mindenki tudja, hogy nem mindig az ilyen emberek a legtartózkodóbbak, ha határozott állításokról van szó. De ha vannak is többé vagy kevésbé gyanús, illetve bizonyos tanúbizonyságok, a tapasztalat azt bizonyítja, hogy nincs olyan tanúbizonyság, amelynek állításai minden tárgyra és körülményre nézve egyformán szavahihetőek. Abszolút értelemben nincs jó tanúbizonyság; csak jó vagy rossz tanúbizonyságok vannak. Alapvetően két típusa van az olyan okoknak, amelyek megzavarhatják – még a legtehetségesebb embernél is – az elmebeli képek hűségét. Az első típus a megfigyelő pillanatnyi állapotával függ össze: ilyen például a fáradtság vagy az érzelmi állapot. A másik típus a figyelem mértékétől függ. Kevés kivétellel csak azt látjuk vagy halljuk világosan, amire odafigyelünk. Tegyük fel, hogy egy orvos beteget ágyához megy; sokkal inkább elhiszem neki, amit pácienséről mond, akinek állapotát gondosan megvizsgálta, mint azt, amit a szoba bútorairól mondhat, amelyekre alighanem csak futó pillantást vetett. Ezért van, hogy – a közhittel ellentétben – a legismerősebb tárgyak, például Szent Bernát esetében a citeaux-i kápolna, általában az olyan tárgyak közé tartoznak, amelyekről igen nehezen tudunk pontos leírást adni: az ismerőség ugyanis szükségképpen maga után vonja a közönyt.

Másrészt számos történelmi eseményt csak erős érzelmek hatása alatt álló emberek figyelhetek meg, vagy olyan tanúk, akiknek figyelme, amely vagy túlságosan is későn ébredt fel, ha meglepetés érte, vagy a közvetlen cselekvés gondja tartotta fogva, nem tudott kellő erővel azokra a elemekre koncentrálni, amelyeknek a mai történész, nem ok nélkül, alapvető jelentőséget tulajdonít. Vannak híres esetek is. Honnan dördült el az első lövés, amely 1848. február 25-én a Külügyminisztérium épülete előtt elindította a felkelést – amelyből aztán a forradalom lett –: a katonaság soraiból? a tömegből? Valószínűleg sosem fogjuk megtudni. Másrészt hogyan is vehetnénk komolyan a krónikák nagy leíró részeit, a ruhák, gesztusok, szertartások, hadi epizódok aprólékos képeit, ugyan micsoda makacs megszokás tartja fenn még mindig e kacatok szavahihetőségének illúzióját, ame-

lyekkel a romantikus történészek sovány menüjüket körítették, ha egyszer nincs olyan tanú köztünk, aki képes volna pontosan és egészsében megjegyezni azokat a részleteket, amelyek felől oly naivan kifaggatjuk a régi szerzőket? E képek legjobb esetben azt mutatják be, milyennek képzelték a szerző idejében a cselekedetek megfelelő díszleteit. Ez nagyon tanulságos, de a festőiség kedvelői általában nem ilyen felvilágosításokat várnak el forrásaiktól.

Látnunk kell azonban, hogy milyen következtetésekhez vezetnek el minket e csak látszólag pesszimista megjegyzések tudományunkkal kapcsolatban. Nem érintik a múlt elemi szerkezetét. Bayle megjegyzése ma is igaz: „Nem lehetséges ellenvetés, amely cáfolná azt az igazságot, hogy Caesar legyőzte Pompeiust, s – olyan elvi szinten, amelyet vita közben szívesen figyelmen kívül hagyunk – nincs megingathatatlabb állítás, mint a következő: *Caesar és Pompeius léteztek, és nem egyszerűen azok lelkének modifikációi, akik megírták életrajzukat.*” Igaz persze, hogy ha csak az ilyen, minden magyarázattól mentes tények lehetnének bizonyosak, akkor a történelem hozzávetőleges megjegyzések sorozatából állna, s nem volna igazán nagy szellemi jelentősége. Szerencsére nem így áll a dolog. A tanúbizonyosság pszichológiája szerint csak a közvetlen előzmények ilyen bizonytalanok. Egy nagy esemény robbanáshoz hasonlít. Pontosan milyen feltételek mellett jön létre az az utolsó molekuláris ütközés, amely a gáz felrobbanásához vezet? Gyakran bele kell nyugodnunk, hogy ezt nem tudhatjuk meg. Ez bizonyosan sajnálatos, de jobb helyzetben vannak-e nálunk a vegyészek? Ettől még a robbanékony vegyület összetételét tökéletesen kielemezhetjük. Az 1848-as forradalmat, amelyet néhány történész valami furcsa téveszme folytán a véletlen esemény alappéldájának akart tekinteni, számos különféle és igen aktív tényező, amelyeket egy Tocqueville már annak idején felismert, hosszú ideje előkészített. Mi volt a lövöldözés a Boulevard de Capucines-en, ha nem az utolsó szikra?

Ezen túl, mint látni fogjuk, nem csak arról van szó, hogy a közvetlen okok túlságosan is gyakran elkerülük az általunk kifaggatott tanúk figyelmét, s ezért a miénket is. Ezek az okok eleve is a megjósolhatatlan, a „véletlen” birodalmába tartoznak a történelmen belül. Azzal vigasztalhatjuk magunkat, hogy a tanúbizonyosságok bizonytalanságai általában amúgy is elrejtik

őket, még legfinomabb eszközeink elől is. Ha jobban ismerjük őket, a fejlődés nagy okozati láncával való találkozásuk akkor is ahhoz a maradék hazugsághoz tartozik, amelyet tudományunk sosem lesz képes kiirtani, s talán nincs is joga ehhez. Ami az emberi sorsok benső rugóit, a mentalitás vagy az érzékenység, a technika vagy a társadalmi és a gazdasági struktúra változásait illeti, az általunk faggatott tanúk nem foglyai a pillanatnyi észlelés törekenységének. Szerencsére – mint már Voltaire megfogalmazta – lehet, hogy az, ami a legmélyebb a történelemben, egyben a legbizonyosabb is.

A megfigyelőképeség, amely emberről emberre változik, az egyes társadalmakban is különböző mértékű. Bizonyos koroknak kevesebb jutott belőle, mint másoknak. Bármilyen közepes is manapság a legtöbb ember megfigyelőképesége például, a mennyiséget általában nem ítélik meg annyira rosszul, mint a középkori krónikások: szemléletmódunkat, ahogy civilizációnkat is, átítatja a matematika. Ha a tanúbizonyságok hibáit végső soron csak az érzékelés vagy a figyelem gyengesége határozná meg, akkor az egész kérdést a pszichológusokra hagyhatnánk. De a kicsiny és meglehetősen mindennapi agyi véletleneken túl sok hiba olyan okoknak tulajdonítható, amelyek más értelemben jellemzőek egy sajátos társadalmi atmoszférára. Ezért aztán – a hazugsághoz hasonlóan – gyakran ezeknek is dokumentumértékük van.

1917 szeptemberében az a gyalogezred, amelyhez én is tartoztam, a Chemin des Dames lövészárkaiba ásta be magát, északra a Braisne nevű kisvárostól. Egy rajtaütés során egy foglyot ejtettünk. Tartalékos katona volt, foglalkozását tekintve kereskedő, a Weser mellett fekvő Brémából (franciául: Brème). Nem sokkal később egy furcsa történet ért el hozzánk az arcvonal mögül. „A német kémszolgálat – mondogatták ezek a jól informált bajtársak – kész csoda! Franciaország szívében fogták el egyik kis ügynökét. Egy kereskedő működött itt a békeidőben, néhány kilométerrel odébb, Braisne-ben.” Világos, hogy ostobaságot beszéltek. De vigyázzunk, nehogy túl egyszerű magyarázatot adjunk erre. Minden további nélkül a név félrehallásával vádoljuk őket? Ezzel mindenesetre elég pontatlan magyarázatot adnánk. Nem annyira félrehallották, mint inkább félreértették: mivel nem ismerték a város nevét, nem ragadta meg a figyelmüket. Egy természetes hajlam folytán ismerős nevet vél-

tek hallani a helyében. De ennél még többről van szó. Az első értelmezést mindjárt követte egy második, hasonlóan öntudatlanul. A ravasz németek gyakran nagyon is igaz képét számtalan elbeszélés népszerűsítette; e kép elevenen hatott a tömegek romantikus érzékenységre. Bréma felcserélése Braisne-nel túlságosan is jól egybecsengett ezzel a képpel ahhoz, hogy ne tűnjön szinte természetesnek.

Ugyanez a helyzet a tanúbizonyságok torzulásainak jelentős részével. A hibát szinte mindig valami korábbi orientálja. Elsősorban arról van szó, hogy csak akkor terjed, csak akkor jön létre, ha összhangban van a közvélemény elfogultságaival; így tehát olyan tükör, amelyben a kollektív tudat saját vonásait szemlélheti. Sok belga ház homlokzatán vannak olyan szűk nyílások, amelyek arra szolgálnak, hogy a vakolóállványokat könnyebben lehessen a házfalhoz illeszteni. Ezekben az ártatlan segédeszközökben a német katonák 1914-ben nem láttak volna megannyi franktiröröknek szánt lőrést, ha képzeletüket nem ajzotta volna már fel korábban a gerilláktól való félelem. A felhők formája nem változott a középkor óta. Ma már nem látunk bennük sem csodálatos keresztet, sem csodakardot. Az az üstököscsőva, amelyet a nagy Ambroise Paré figyelt meg, valószínűleg nem különbözött azoktól, amelyek a mi egünket szelik át. Mégis azt hitte, hogy furcsa fegyverek sokaságát látja. Az egyetemes előítélet győzött megszokott pontosságá felett, tanúbizonysága, mint annyi más, nem arról tanúskodik, amit a valóságban megélt, hanem arról, mit tartottak az ő idejében természetesnek.

De ahhoz, hogy egy tanú hibája sok ember hibájává váljék, hogy a téves megfigyelésből rémhír keletkezzék, arra is szükség van, hogy a társadalom állapota kedvezzen az ilyen terjedésnek. A különböző típusú társadalmak egyáltalán nem egyformán hajlamosak erre. Ezzel kapcsolatban a mi generációink által a közösség életében megélt szörnyűséges zavarok számtalan csodálatos tanulságot kínálnak. A pillanatnyi megpróbáltatások persze túlságosan is közel vannak még ahhoz, hogy pontos elemzésnek vessük alá őket. Az 1914–18-as háború már inkább elemezhető.

Mindenki tudja, mennyire dúsan teremtek ebben a négy évben a hamis hírek. Főként a harcolók körében. A lövészárkok igen sajátos társadalmában tanulmányozhatjuk kialakulásuk legérdekesebb vonásait.

A propaganda és a cenzúra a maguk módján igen jelentős szerepet játszottak. De éppen ellenkező irányban, mint azt ezen intézmények létrehozói várták. Ahogy egy humorista mondta: „az volt a közvélekedés a lövészárkokban, hogy minden lehet igaz, kivéve, amit hagytak kinyomtatni.” Nem hittek az újságoknak, még kevésbé hittek a leveleknek, hiszen amellet, hogy rendszertelenül érkeztek, úgy tartották, hogy szigorúan ellenőrzik őket. Így aztán teljes hatalmával újjászületett a szájhagyomány, a legendák és a mítoszok ősanja. Egyetlen kemény csapással, amelyről a legmerészebb kísérletező sem álmodhatott, a kormányok eltörölték a letűnt századokat, s a frontkatonát a régi, újságot, hírlevelet, könyvet még nem ismerő korok információs forrásaihoz vezérelték vissza.

Általában nem a tűzvonalban születtek meg a rémhírek. Itt túlságosan el voltak egymástól szigetelve a kis létszámú csoportok. A katonának nem volt joga ahhoz, hogy parancs nélkül eltávozzék; nem is tehetett volna általában másként, mint élete kockáztatásával. Időről időre megjelentek mozgó személyek is: összekötők, szerelők, akik megjavították a telefonvonalainkat, tűzérsegi megfigyelők. E tekintélyes személyek nemigen bratyztak a közkatonával. De voltak ennél sokkal fontosabb időszaki érintkezési lehetőségek is. A táplálékfelvétel szüksége hozta magával ezeket az alkalmakat. A fedezékek és az őrposztok e kicsiny világának agorája a konyha volt. A szektor különböző pontjairól érkező élelmezők itt találkozhattak és beszélgethettek egymással vagy a konyhásokkal. Az utóbbiak sokat tudtak, mivel az összes egység keresztezési pontjában álltak, ezenkívül az a ritka privilégium jutott nekik, hogy naponta szót válthattak az ezredtrén szállítóival, e szerencsés lényekkel, akik a vezérkar közelében voltak elszállásolva. A szabad ég alatt rakott tüzek vagy a gulyáságyúk körül egy-egy pillanatra tehát törekeny kötelékek szövődtek az egészen különböző miliók között. Azután a soros táposok elindultak az ösvényeken vagy a futóárkokban a front felé, a fazekaikkal és a hírekkel, amelyek vagy igazak voltak, vagy nem, de mindenképpen eltorzultak eddigre, s készen álltak az újabb átdolgozásra. Az útmutató térképvázlatokon az összefonódó vonalak mögött, amelyek az arcvonalat jelezték, bevonalkázhattunk volna egy folyamatos sávot: ez az a zóna, ahol a legendák születtek.

A történelem több hasonló körülmények között élő társadalmat is ismer, talán azzal a különbséggel, hogy e körülmények

nem egy kivételes válság átmeneti hatásai voltak, hanem az élet normális keretét alkották. E társadalmakban is a szájhagyomány volt az információátadás szinte egyetlen hatékony módja. A fragmentált elemek közt itt is csak specializált közvetítők révén vagy meghatározott találkozási pontokon jöhetett létre kapcsolat. A futóárkok között bolyongó kisemberek helyét házalók, mutatványosok, zarándokok és koldusok foglalták el. A rendszeres találkozások a piacokon vagy a vallási ünnepek alkalmával zajlottak le. Így volt ez például az érett középkorban. A kolostorok krónikái, amelyek az információkkal szolgálni tudó utazók kikérdezésén alapultak, nagyon hasonlítanak azokra a feljegyzésekre, amelyeket a mi kápláraink készíthettek volna, ha lett volna ehhez kedvük. Ezek a társadalmak mindig is tökéletes táptalajául szolgáltak a hamis híreknek. A gyakori találkozások lehetővé teszik a különböző mesék összehasonlítását. Felerősítik az ember kritikai érzékét. Viszont bármit elhiszünk annak, aki ha nagy ritkán megjelenik, fáradságos utazás után távoli híreket hoz.

3.

. A kritikai módszer logikájának vázlata

A tanúbizonyságok kritikája, amely pszichikai realitásokkal dolgozik, mindig kifinomult művészet lesz. Nem adható hozzá receptkönyv. De egyben racionális művészet is, amely bizonyos fontos szellemi műveletek módszeres gyakorlásán alapul. Egyszóval megvan a maga dialektikája, amelyet megpróbálhatunk bemutatni.

Tegyük fel, hogy egy letűnt civilizációból csak egyetlen tárgy marad ránk; s ráadásul felfedezésének körülményei olyanok, hogy még a nem embertől származó nyomokkal – például a geológiai rétegekkel (a kapcsolatok keresésében ugyanis az élettelen természetnek is megvan a maga szerepe) – sem tudjuk kapcsolatba hozni. Lehetetlen volna datálnunk ezt az egyedülálló emléket, autenticitását sem tudnánk megállapítani. Valójában egy dátumot mindig úgy állapítunk meg, s úgy ellenőrizzük és értelmezzük egy dokumentumot, hogy beillesztjük valamilyen kronológiai sorba vagy az egy időből származó emlékek közé. Mabillon a Meroving-kori oklevelek összehasonlításával – egymással és más korokból származó vagy más jelle-

gű iratokkal – alapozta meg az oklevéltant; az evangéliumi elbeszélések szembeállításából született az exegézis. Szinte minden kritika mélyén összehasonlító munka áll.

Az összehasonlítás eredményei azonban egyáltalán nem automatikusak. Szükségképpen találunk hasonlóságokat és különbségeket is. Másrészt az esettől függően egy tanúbizonyság összhangja más, szomszédos tanúbizonyságokkal igen különféle következtetésekhez vezethet.

Nézzük először az elbeszélés elemi esetét. *Emlékirataiban*, amelyek egykor annyi ifjú szívet dobogtattak meg, Marbot igen részletesen elmesél egy olyan bravúrt, amelynek hőse állítólag ő volt. Eszerint ő az 1809. május 7-ről 8-ra virradó éjszakán csónakon átkelt a megáradt Duna zúgó hajjain, hogy a túlsó parton néhány osztrák foglyot ejtsen. Hogyan állapíthatjuk meg, hogy e történet mennyiben igaz? Úgy, hogy más tanúbizonyságok segítségéhez folyamodunk. Az ott levő seregeknek megmaradtak a parancskönyvei, menettervei, jelentései. Ezek azt bizonyítják, hogy ezen az emlékezetes éjszakán az az osztrák hadtest, amelynek táborhelyeit Marbot állítólag a bal parton találta, még a másik partot tartotta megszállva. Napóleon levelezéséből az is kitérünk továbbá, egyebek között, hogy május 8-án az áradás még nem vette kezdetét. Végül előkerült egy folyamodvány, amelyben Marbot személyesen kérte előléptetését 1809. június 30-án. Azon jogcímek között, amelyekre ebben hivatkozik, egyetlen szóval nem említi ezt az állítólagos, előző hónapi tettét. Az egyik oldalon áll tehát az *Emlékiratok*, a másikon viszont egy egész sor olyan más szöveg, amely megcáfolja azt. Igazságot kell tennünk az össze nem egyeztethető tanúvallomások között. Melyik alternatívát fogjuk valószínűbbnek tartani? Azt-e, hogy a vezérkar, maga a császár a helyszínen tévedett (hacsak, ki tudja miért, tudatosan meg nem hamisította a realitást), és hogy Marbot 1809-ben, előléptetésre szomjazva, oktan szerénységben volt elmarasztalható – vagy azt-e, hogy jóval később az öreg vitéz, aki egyébként is hírhedt volt dicsekvő hajlamáról, itt is lökött egyet az igazságon? Bizonyára senki nem fog habozni: ismét az *Emlékiratok* hazudik.

Itt tehát az ellentét megállapítása értéktelenné tette az egy másnak ellentmondó tanúbizonyságok egyikét. Valamelyiknek itt alul kellett maradnia. Így követelte a legegyetemesebb logikai posztulátum: az ellentmondás elve kérlelhetetlenül tiltja,

hogy egy esemény egyszerre legyen és ne legyen. Mégis akadnak tudós szerzők, akiknek jóindulata abban áll, hogy antagónisztikus állítások között valami középutat próbálnak fölfedezni, úgy, mint a rossz diák, aki arra a kérdésre, hogy mennyi a kettő négyzete, miután egyik szomszédja azt súgta: 4, a másik meg azt: 8, végül is helyes középútnak hitte, ha így felel: 6.

Ezt követően el kell választanunk a megtartható tanúbizonyságot az elvetendőőtől. Egy pszichológiai elemzés döntött: mérlegeltük a szavahihetőség, a hazugság és a tévedés mellett szóló érveket. A szóban forgó esetben kiderült, hogy ez az eljárás szinte támadhatatlan eredményhez vezet. Más körülmények között azonban az eredmény sokkal több bizonytalanságot foglalhat magában. A motívumok finom adagolásán nyugvó következtetések a végtelen valószínűségtől a még éppen hihetőig terjedő széles skálán mozognak.

Lássunk azonban más típusú példákat is. Egy oklevél, amely 12. századnak vallja önmagát, papírra készült, holott ezen időszak minden eddig előkerült eredeti darabja pergamenből való; a betűk formája erősen eltér attól, amely más, egykorú okleveleken látható; nyelve tele van oly szavakkal és stílusfordulatokkal, amelyek az egykorú használatnak ellentmondanak. Vagy: egy állítólag őskőkori szerszámon olyan elkészítési mód nyomai fedezhetők fel, amely tudomásunk szerint csak hozzánk sokkal közelebbi időkben vált használatossá. Mindebből nyilván arra következtetünk, hogy mind az oklevél, mind a szerszám hamis. Mint előzőleg, most is az eltérés alapján ítéltünk. De más természetű okokból.

Érvelésünk ezúttal azon a meggondoláson alapszik, hogy egyazon nemzedéken és társadalmon belül sokkal erősebb a technikai eljárások és a szokások hasonlósága annál, semhogy bárkinek, egyénileg, módja lenne a közös gyakorlattól érdemlegesen eltérni. Biztosra vesszük, hogy egy VII. Lajos-kori francia körülbelül oly vonalakkal rajzolta betűit, mint kortársai,⁸ és hogy nagyjából ugyanúgy fejezte ki magát, ugyanolyan anyaggal dolgozott. Vagy hogy ha egy őskőkori törzs egyik tagja a csonthegek elvágására gépi fűrésszel rendelkezett volna, akkor azt társai éppúgy használták volna, mint ő maga. A posztulátum, mindent összevéve, itt szociológiai vonatkozású.

A kollektív ozmózis, a mennyiség hatása, s a parancsoló utánzás, amelyen e kettő nyugszik – e fogalmak értékét az em-

beriség tapasztalata újra és újra bizonyítja –, mindent összevéve már-már egybemosódnak a civilizáció fogalmával.

Az sem jó azonban, ha a hasonlóság túl erős. Akkor már nem a tanúbizonyság alátámasztására szolgál. Ellenkezőleg, annak elvetésére készlet.

A waterlooi csata minden résztvevője tudta, hogy Napóleont ott legyőzték. Azt az eredetieskedő tanút, aki a vereséget tagadná, hamisnak minősítenénk. Abban is megegyezhetünk, hogy Napoleon e legyőzetését, ha erre az egyszerű és nyers megállapításra szorítkozunk, nem nagyon sok eltérő formában mondhatjuk el franciául. De mi van, ha két állítólagos szemtanú teljesen azonos szavakkal írja le a csatát? Vagy pontosan ugyanazon részletekkel, ha néhol más kifejezésekkel is? Habozás nélkül arra következtetünk, hogy az egyik kiírta a másik szövegét, vagy hogy mindkettő egy közös harmadikét másolta le. Értelmünk tiltja elfogadnunk, hogy két megfigyelő, akik szükségképpen a tér különböző pontjait foglalják el, és eltérő a megfigyelőképességük is, pontról pontra ugyanazokat az epizódokat figyelhette meg, hogy a francia nyelv számtalan szavából két egymástól függetlenül dolgozó szerző véletlenül éppen ugyanazokat a szavakat választotta, ugyanolyan elrendezésben, ugyanannak a dolognak a jellemzésére. Ha a két elbeszélés közvetlenül a valóság ábrázolásának adja ki magát, legalább az egyik a kettő közül bizonyosan hazudik.

Vegyünk csak két kőbe faragott harci jelenetet két különböző antik épületen. Más-más csatáról tudósítanak. Mégis szinte egyforma vonásokkal ábrázolták őket. A régész azt mondaná: „a két művész közül az egyik bizonyosan másolta a másikat, ha ugyan nem elégedtek meg mindketten egy műhelyklisé reprodukálásával.” Nem számít, hogy a két csatát csak rövid idő választotta el egymástól; hogy talán ugyanazon népek álltak szemben – egyiptomiak és hettiták, AsszírIA és Elam. Fellázadunk a gondolat ellen, hogy az emberi magatartások óriási választékából két különálló, más időpontban játszódó cselekedet éppen ugyanazokat a gesztusokat elevenítette fel. Ha a megörökíteni kívánt hadi események tanúbizonyságaként nézzük őket, a két kép közül legalább az egyik – ha ugyan nem mindkettő – voltaképpen hamisítás.

A kritika tehát e két szélsőség – az igazoló és a hiteltelenítő hasonlóság – között mozog. A véletlen egybeeséseknek ugyanis

vannak határaik, a társadalmi összhang általában igen laza szövésű háló. Más szóval úgy véljük, hogy elég nagy az egyformaság ahhoz a világegyetemben és a társadalomban, hogy kizárhassuk a túlságosan feltűnő eltéréseket. De ez az egyformaság, ahogy magunk számára képet alkotunk róla, csak igen általános vonásokra vonatkozik. Ha mélyebbre hatolunk a valóságban, az egyformaság túlságosan sok – szinte végtelen – lehetséges kombinációt feltételez és foglal magában ahhoz, hogy spon-tán megismétlődésüket lehetségesnek gondolhatnánk: ehhez tudatos utánzás kell. Végző soron tehát a tanúbizonyság kritika-jája a hasonlóság és a különbözőség, az egy és a sok ösztönös metafizikáján nyugszik.

Ha tehát felállítottuk a másolás hipotézisét, meg kell határoz-nunk az átvétel irányát. Vajon egy közös forrásra támaszko-dott-e a két dokumentum? Ha feltételezhetjük, hogy az egyik eredeti, vajon melyik tarthat igényt e címre? A választ néha kül-ső kritériumok adják meg, például a viszonylagos kronológia, ha meg tudjuk állapítani. E mankó híján a pszichológiai elem-zés veszi át a fő szerepet, a tárgy vagy a szöveg belső jellegez-tességeinek segítségével.

Magától értetődik, hogy nem támaszkodhatunk mechanikus szabályokra. Kijelenthetjük-e – mint erre néhány tudós törek-szik –, hogy a másolók állandóan szaporítják a kitalált részleteket, úgyhogy általában a szikárabb és a kevésbé hihetetlen szö-veg a régebbi? Néha így van. Feliratról felíratra órási növekedé-sen megy át az egyik asszír király által legyőzött ellenségek száma. De az is előfordul, hogy fellázad az ész. Szent György Szenvedései közül a legmesésebb a legkorábbi, az egymást kö-vető szerkesztők a régi szöveg átvételekor elhagyogatták előbb az egyik, majd a másik részletet, amelyet túlzottan fantáziadús-nak találtak. Sokféle módja van az utánzásnak. Ezek a módsze-rek egyénenként, néha az egy-egy nemzedékre jellemző diva-tok szerint változnak. Ahogy más mentális attitűdök esetében, itt sem tételezhetjük egyiket sem azon a címen, hogy az „termé-zetesebbnek” tűnik.

Szerencsére a plagizátorok gyakran ügyetlenül elárulják ma-gukat. Amikor nem értik modelljüket, elárulja a csalást a félre-értelmezés. Ha titkolni igyekeznek a kölcsönzés tényét, akkor saját stratégiájuk vermébe esnek. Ismertem egy középiskolást, aki egy dolgozatírás alkalmával, a szomszéd írására szögezett

szemmel, gondosan és visszafelé lemásolta a mondatait. Aztán nem kevés találékonysággal az alanyból határozót, az aktív szerkezetből szenvedő szerkezetet csinált. De ezzel csak a történelmi kritika egy ragyogó példájára nyújtott lehetőséget a professzorának.

Ha ily szövegátvételt rájövünk, akkor két vagy több vélt tanúnk helyett mindössze egy marad. Az állítólagos dunai átkeletést Marbot két kortársa, Ségur és Pelet hozzá hasonlóan írja le. Ségur azonban Pelet után következik, olvasta annak szövegét, és lényegében véve azt másolta le. De Pelet is hiába írt Marbot előtt. Barátja volt, s így nyilvánvalóan gyakran hallotta őt állítólagos tetteit emlegetni, hiszen e fáradhatatlan dicsekvő nagyon is kész volt arra, hogy félrevezesse bizalmasait s általuk az utókort. Marbot marad hát egyetlen forrásunk, miután látszólagos tanúi igazában mind csak őt követték. Midőn Titus Livius szövege Polübioszét adja vissza, ha kidíszítve is, akkor hitele csak Polübiosznak lehet. S midőn Einhard, Nagy Károly arcképeként, azt adja kezünkbe, amelyet Augustusról talál Suetoniusnál, akkor, igazában véve, már egyáltalán nincs semmiféle tanúnk.

Az is megtörténik végül, hogy az úgynevezett tanú mögött egy olyan sugó rejtőzködik, aki nem akarja magát megnevezni. A templomosok perének tanulmányozása közben Robert Lea arra lett figyelmes, hogy midőn egyazon inkvizítor vallatta két különböző rendház vádlottjait, ezek mindig ugyanazokat a gonosztetteket és szentségtöréseket ismerték be. Ha viszont több inkvizítor kezdte faggatni egyazon rendház tagjait, akkor a valóságok egyformasága megszűnt. A következtetés nyilvánvaló: a válaszokat a vizsgálóbíró diktálta. E jelenségre, úgy hiszem, más példákat is tudnának az igazságszolgáltatás évkönyvei.

Hogy annak, amit a korlátozott hasonlóság elvének nevezhetünk, mekkora szerep jut kritikai okfejtésünkben, az a statisztikai kritikának, a legújabb módszerek egyikének alkalmazásakor derül ki leginkább.

Tegyük fel, hogy az árak történetét tanulmányozom két meghatározott időpont között egy jól egybefüggő társadalomban, amelyet élénk árucseres hálózata fog össze. Utánam egy másik, majd egy harmadik kutató vállalkozik ugyanennek a témának vizsgálatára, de más, az enyémtől és egymástól is eltérő forrá-

sok: más számadási könyvek, más piaci jelentések alapján. Mindhárman meghatározzuk évi átlagainkat, megfelelő alaphoz viszonyított mutatószámainkat, diagramjainkat. A három görbe nagyjából fedi egymást. Ebből arra következtetünk, hogy mindegyik nagyjából helyes képet ad az árak mozgásáról. Miért?

Nem csak azért, mivel egy gazdaságilag homogén környezetben a nagy áringadozásoknak érezhetően egyforma ritmust kell követniük. E megfontolás kétségtelenül gyanússá tenné a görbék túlzott mértékű eltéréseit, de ha megegyeznének, az még nem tenné bizonyossá számunkra, hogy valamennyi lehetséges vonal közül ez az igazi. Három mérés, három hasonlóan hamis mérlegen, ugyanazt a számot fogja adni, de e szám hamis lesz. Okfejtésünk itt a hibák mechanizmusának elemzésén alapul. A három közül egyik árlistát sem tarthatjuk mentesnek a részlet-hibáktól. A statisztika terén ez körülbelül elkerülhetetlen. Ugyancsak tekintsünk el a kutató egyéni tévedéseitől (nem is szólva a legnagyobb ballépésektől: ki merné közülünk azt állítani, hogy soha nem tévedt el a régi mértékek szörnyű útvesztőjében?). A tudósra, bármily csodálatos figyelőkészséget tulajdonítsanak is neki, mindig ott leselkednek azok a csapdák, amelyeket maguk a dokumentumok állítanak az útjába. Bizonyos árakat esetleg, ostobán vagy rosszindulatból, hibásan jegyeztek fel. Más árak kivételesek (barátiak vagy ellenkezőleg: balekok becsapására szántak) lehettek, és ezzel ugyancsak torzítják az átlagokat. Azok a piaci jegyzőkönyvek, amelyek a piacok átlagárát rögzítették, szintén nem mindig készültek hibátlan gondossággal. De ahol nagyon sok árral van dolgunk, ott ezek a hibák kiegyenlítik egymást. Mert igen valószínűtlen, hogy mind, minden alkalommal, ugyanazon irányba menjenek. Ha tehát a különböző adatok segítségével elért eredmények, egymással összhangban lévén, egymást igazolják előttünk, az azért van így, mivel alapjában véve a hanyagságok, csalások, felületességek összhangját – joggal – elképzelhetetlennek tartjuk. A tanúk megdönthetetlen különbözőségeiből jutunk arra a következtetésre, hogy végső egybeesésük csak a valóságból fakadhat, amelynek alapvető egysége ebben az esetben vitathatatlan.

A tanúbizonyosságok ellenőrzésére szolgáló vegyületekkel azonban finoman kell bánnunk. Szinte minden racionális elvnek, minden kísérletnek megvannak a maga korlátai, más elvek

és ellentétes kísérletek formájában. Mint minden magára valamicskét adó logikának, a történelmi kritikának is megvannak az antinómiái – legalábbis látszólagos antinómiái.

Hogy egy tanúbizonyságot autentikusnak ismerjünk el, ahhoz a módszer értelmében – mint láttuk – arra van szükség, hogy bizonyos hasonlóságokat mutasson szomszédos tanúbizonyságokkal. De ha betű szerint ragaszkodunk ehhez a recepthez, mi lesz akkor a felfedezésekkel? Aki felfedezést mond, az meglepetést és különbözőséget is mond. Egy olyan tudomány művelése, amely megelégszik annak megállapításával, hogy minden úgy megy, mint vártuk, se nem termékeny, se nem szórakoztató. Mindeddig nem találtunk – a korábban szokásos latin nyelvtől eltérően – francia nyelven írt oklevelet, amely 1204 előtt keletkezett volna. Képzeljük el, hogy holnap egy kutató eléünk tár egy 1180-ra datált francia oklevelet. Arra következtek-e ebből, hogy a dokumentum hamis? Vagy inkább arra, hogy ismereteink hiányosak?

Egyébként ha ellentmondást érzünk egy új tanúbizonyság és környezete között, az leginkább pillanatnyi tudásunk korlátaiból eredhet. Az is előfordulhat, hogy az ellentmondás valóban a dolgokban van. A társadalmi egyformaság nem olyan erős, hogy egyes egyének vagy kis csoportok ne bújhatnának ki alóla. Arra hivatkozva, hogy Pascal nem úgy ír, mint Arnauld, hogy Cézanne nem úgy fest, mint Bouguereau, vajon elvethetjük-e a *Vidéki levelek* vagy a *Saint-Victoire-hegy* keletkezési dátumát? Vajon hamisnak tekinthetjük-e a legrégebb bronzeszközöket pusztán azért, mert az ugyanazon időből származó települések többségéből csak köeszközök kerültek elő?

E téves következtetések egyáltalán nem képzeletbeliek, hosszú azon tények listája, amelyeket a tudós rutin először tagadott, mert meglepőnek tűntek: az egyiptomi állatimádástól kezdve, amelyen Voltaire annyit gúnyolódott, egészen a harmadkori római maradványokig. A módszertani paradoxon azonban, ha jobban megnézzük a dolgot, csak a felszínen él. A hasonlóság érve nem veszti el erejét. Csak az a fontos, hogy a pontosabb elemzés meghatározza a lehetséges eltéréseket és a szükségképpen hasonló pontokat. Minden eredetiségnek vannak ugyanis határai. Pascal stílusa csak az övé; az általa használt nyelvtan és szókincsének alapja azonban saját korát tükrözi. Feltételezett 1180-as oklevelünk annyiban ugyan eltér más, e

korszakból eddig ismert oklevéltől, hogy addig szokatlan nyelvet használ. De franciaságának nagyjából meg kell egyeznie a francia nyelv azon állapotával, amelyet a vele egyidős irodalmi szövegek tükröznek, és az említett intézményeknek egyezniük kell kora intézményeivel.

A valódi kritikai összevetés nem elégedhet meg az egy időből származó tanúbizonyságok összevetésével. Egy emberi jelenség mindig egy korokat átfogó láncolat egyik láncszeme. Ha egy új Vrain-Lucas egy napon egy halom autográf levelet tesz az Akadémia asztalára, amelyek állítólag bizonyítják, hogy Pascal már Einstein előtt feltalálta az általános relativitás elméletét, nyugodtan kijelenthetjük, hogy hamis iratokról van szó. Nem mintha Pascal nem fedezhetett volna fel olyasmit, amire kortársai nem jöttek rá. A relativitás elmélete azonban a matematikai gondolkodás hosszú folyamatainak eredményein nyugszik. Akármilyen zseniális is, egyetlen ember nem helyettesítheti egymaga, pusztán tehetségének erejére támaszkodva, nemzedékek munkáját. Amikor viszont az elsőként felfedezett kőkor-szaki festmények eredetiségét vagy keletkezési idejét egyes tudósok kétségbe vonták, arra hivatkozva, hogy ilyen művészet nem virágozhatott úgy, hogy aztán eltűnjék, a szkeptikus érvelés nem volt helyénvaló: vannak megtörő láncolatok, a civilizációk pedig halandóak.

Amikor azt olvassa az ember – mondja nagyjából így Delehaye atya –, hogy az egyház egyazon napon ünnepli két halott szolgáját, akik mindketten Itáliában haltak meg, mindkettőjük megtérését a *Szentek életének* olvasgatása előzte meg, mindketten hasonló nevű vallási rendet alapítottak, s a két rendet végül azonos nevű pápák tiltották be, mindenki csábítást érez, hogy felkiáltson: egyetlen személyről van szó, akit valami tévedés megkettőzött, s két eltérő név alatt került bele a martirológiába. Mégis nagyon is igaz, hogy Colombini Szent János és Loyolai Szent Ignác, mindketten kegyes életrajzok hatására, megalapították a jezsuiták, illetve a jezsuiták rendjét, hogy mindketten július 31-én haltak meg, az első Sienában, 1367-ben, a második Rómában, 1556-ban, s hogy a jezsuitákat IX. Kelemen, a Jézus Társaságot pedig XIV. Kelemen oszlatta fel. Érdekes példa. S nem is egyedülálló. Ha valami kataklizma után az utóbbi évszázadok filozófiai terméséből nem marad más, mint néhány vázlatos ismertetés, vajon mennyi aggálllyal

fogadják majd el a jövő tudósai két gondolkodó létezésének tényét, akik mindketten angolok voltak, mindketten a Bacon nevet viselték, s mindketten nagy szerepet szántak elméleteikben a tapasztalati tudásnak? M. Païs jó néhány régi római hagyományt legendának bélyegzett, pusztán azért – vagy lényegében ezért –, mert ugyanazok a nevek fordultak elő bennük, elég hasonló epizódokban. A plágiumkritika ellenére, amelynek lelkét az események vagy a szavak spontán megismétlődésének tagadása jelenti, a véletlen egybeesés azon bizarr vonások közé tartozik, amelyeket nem irthatunk ki a történelemből.

De nem elég, ha általánosságban elismerjük a véletlen hasonlóságok lehetőségét. Ez az egyszerű megállapítás örökös mérlegelésre ítélné a kritikát pró és kontra között. Akkor válhat csak a megismerés eszközévé, ha minden egyes esetben viszonylag pontosan mérlegelni tudja az egybeesés valószínűségét. A történelmi kutatás útja – mint megannyi más intellektuális diszciplínáé – e ponton keresztezi a valószínűség-számítás királyi útját.

Egy esemény valószínűségének felbecslése annak megállapítását jelenti, hogy milyen esélye van létrejöttének. Beszélhetünk-e ezek után egy elmúlt esemény valószínűségéről? Abszolút értelemben nyilván nem. Csak a jövő esetleges. A múlt adottság, amely nem enged már teret a lehetségesnek. A kocka elvetése előtt annak valószínűsége, hogy valamelyik oldalával felfelé esik le, egy a tízhez, de ha egyszer már kiborítottuk a kelyhet, a probléma eltűnik. De később esetleg elbizonytalanodunk, hogy az adott napon a három vagy az öt jött-e ki. A bizonytalanság tehát bennünk van, a mi emlékezetünkben vagy tanúink emlékezetében. Nem a dolgokból ered.

Közelebbről nézve azonban nincs abban semmi ellentmondás, ahogy a történelmi kutatás a valószínűség fogalmát használja. Mi mást tesz a történész, amikor egy már lezajlott esemény valószínűségét vizsgálja, mint hogy a szellem egy merész ugrásával az esemény elé próbál kerülni, hogy létrejöttének esélyeit megítélje? A valószínűség tehát itt is a jövőben van. De mivel a jelen határvonalát képzeletben mintegy visszatoltuk, olyan jövő ez, amely részben abból épül fel, ami számunkra már a múlt-hoz tartozik. Ha a tény bizonyosan megtörtént, ezek a spekulációk csak metafizikai játékok. Mekkora valószínűsége volt annak, hogy Napóleon megszületik? Hogy Adolf Hitler 1914-ben,

német katonaként, elkerülik a francia golyók? Nem tilos e kérdésekkel szórakoztatnunk magunkat. Feltéve, hogy annak tekintjük őket, amik valójában: egyszerű nyelvi technikának, amellyel megvilágíthatjuk a véletlen és az előreláthatatlan szerepét az emberi történelemben. Ezeknek a kérdéseknek semmi közük nincs a tanúbizonyosságok kritikájához. Ezzel szemben lehet a tény léte is bizonytalan. Ha például kételkedünk benne, hogy egy szerző, anélkül, hogy valaki más elbeszélését másolná, spontán módon sok epizódját és szavát megismétli ennek a szövegnek; hogy a pusztán véletlen vagy valami előre meghatározott isteni összhang elegendő magyarázatot ad a meglepő hasonlóságra a *Cion bölcseinek jegyzőkönyve* és a Második Császárság egy obskúrus polemikusának pamfletjei között. Aszerint fogadjuk vagy vetjük el a hasonlóságot ma, hogy ennek valószínűsége a szöveg létrejötte előtt nagyobb vagy kisebb volt-e.

A véletlen matematikája azonban egy fikción alapszik. Kiindulópontként feltételezi, hogy a körülmények egyformán szólnak az összes lehetséges eset mellett: hogy az az ok, amely inkább az egyik, mint a másik lehetőségnek kedvez, mintegy idegen test a számításban. A teoretikusok kockája tökéletesen kiegyensúlyozott kocka; ha egyik oldalára egy darab ólmot ragasztunk, a játékosok esélyei már nem egyformák. A tanúbizonyosságok kritikájában azonban szinte minden kocka cinkelt. Igen finom emberi elemek lépnek ugyanis közbe, amelyek a mérleg serpenyőjét az egyik privilegizált eshetőség felé húzzák.

Egyetlen történeti diszciplína tulajdonképpen kivétel ez alól. Ez a nyelvészet, legalábbis a nyelvészet azon ága, amely a nyelvek családfáját kutatja. Habár hozadékát tekintve nagyon különbözik a kritikai műveletektől, e kutatásnak mégis sok közös vonása van a kritikával, például a törekvés a nyelvek leszármazásának feltárására. Azok a feltételek azonban, amelyek e kutatás alapját alkotják, kivételesen közel állnak az eredendő egyenlőség elvéhez, amelyet a valószínűség-számításból ismerünk. Ezt az előjogot a nyelvi jelenségek sajátosságainak köszönheti. Nem elég, hogy a hangok lehetséges kombinációinak óriási száma végtelenül kicsivé teszi véletlen megismétlődésük valószínűségét nagy mennyiségekben és különböző beszélőknél. Ennél is sokkal fontosabb, hogy bizonyos ritka hangutánzó szavaktól eltekintve a kombinációknak tulajdonított jelentés önkényes. Semmi sem indokolja előzetesen, hogy éppen az egymáshoz

igen közelálló *tü* vagy *tu* (a *tü* a francia „tu” kiejtett formája, a *tu* pedig a latiné) jelölje a második személyt. Ha tehát megállapítjuk, hogy e szó ugyanezt a jelentést hordozza a francia, az olasz, a spanyol és a román nyelvben, s ha ugyanakkor e nyelvek között számtalan más, hasonlóan irracionális megfelelést fedezhetünk fel, arra egyetlen magyarázat adható: a francia, az olasz, a spanyol és a román nyelvnek közös eredete van. Mivel a különböző lehetőségek emberi tekintetben közömbösek, a következtetésre szinte kizárólag az esélyek kiszámításával jutottunk.

De távolról sem mindig ilyen egyszerű a helyzet.

Egy középkori uralkodó több, különböző ügyet taglaló oklevelében is feltűnnek ugyanazok a szavak és fordulatok. Ez annyit jelent, mondják a „stíluskritika” fanatikusai, hogy egyazon írók tollából erednek. Valóban így lenne, ha csak a véletlen játszhatna ebben szerepet. De nem ez a helyzet. Minden társadalomnak, s még inkább minden kis professzionális csoportnak megvannak a maga nyelvi szokásai. Nem elég tehát, ha felsoroljuk a hasonló pontokat. Először is meg kell különböztetnünk a ritka egybeesést a megszokottól. Csak az igazán kivételes fordulatok árulják el a szerzőt – feltéve persze, hogy elég sokszor ismétlődnek. Hiba volna, ha minden elemnek egyforma súlyt tulajdonítanánk: mintha a társadalmi preferenciák különféle együtthatói, amelyek mindegyiket érintik, nem olyan ólomdarabként működnének, mely eltorzítja az esélyek egyenlőségét.

A 19. század kezdete óta tudósok egy egész iskolája foglalkozik az írott szövegek áthagyományozódásával. Az elv egyszerű: legyen három kéziratunk egy műről: B, C és D kézirat. Megállapítjuk, hogy mindhárom ugyanazt az olvasatot tartalmazza, nyilvánvalóan hibásan. (Ez a legrégebbi, a Lachmann-féle hibamódszer.) Általánosabban, ugyanazokat a helyes vagy téves olvasatokat találjuk bennük, de ezek többségükben különböznek más kéziratoktól (ez az összes változat számbavétele, amelyet Dom Quentin javasolt). Úgy döntünk, hogy „rokonságban” állnak. Ez esetben ez azt jelenti, hogy az egyiket a másikról másolták, egy még meghatározandó sorrendben, vagy hogy mindhárom sajátos leszármazás szerint egy közös modellre megy vissza. Az biztos, hogy egy ilyen erős egyezés nem lehet véletlen. Két újabb megfigyelés azonban arra figyelmeztet, hogy

nem szabad túlságosan, mintegy mechanikusan a szövegkritika ezen első konklúzióira támaszkodnunk.

A másolók néha kijavítják modelljüket. S még ha egymástól függetlenül dolgoznak is, a közös szellemi megszokások gyakran hasonló megoldásokat sugallnak nekik. Terentius valahol használja a *raptio* szót, amely rendkívül ritka. Mivel nem értette, két írnok is *ratio*val helyettesítette, amelynek nincs itt értelme, de legalább ismerték. Szükségképpen összebeszéltek-e vagy másolták-e egymást? Ez a fajta hiba nem sokat mond nekünk a kéziratok „genealógiájáról”. De nem csak erről van szó. Miért használna a másoló mindig csak egy modellt? Semmi sem tiltja, hogy – ha módja van rá – több példányt is összeveessen, s tetszése szerint válasszon a változatok közül. Ez az eset kétségtelenül igen ritkán fordul elő a középkorban, amelynek könyvtárai szegényesek voltak, de minden jel szerint sokkal gyakoribb az antikvitásban. Miféle helyet kap Jefta szép fáján, amelyet a kritikai kiadások első lapjára szokás tenni, a különböző tradíciók ezen vérfertőző vegyítése? Az egybeesések játékában az egyéni akarat és a kollektív erők nyomása megjelölt kártyákkal játszik a véletlennel szemben.

Amikor az előbb a statisztikai görbék egybeesésében ismerjük fel pontosságuk próbakövét, valójában valószínűséggel érveltünk. A tévedések kiegyenlítődése a valószínűség-elmélet egy klasszikus fejezete. Itt is ügyelnünk kell arra, hogy az emberi akarat megzavarhatja a játszmát. Eltérő irányú tévedéseket tételezünk fel. Valóban ez a normális eset az iratok, a számadások vagy piaci árjegyzések esetében. De vannak egybeeső hibák is. A 17. és 18. századi Franciaországban egyes paraszti szolgáltatásokat, amelyeket természetben szabtak meg, idővel csak pénzben fizettek. Beszedésüket megkönnyítendő évenként megadták az átváltási táblázatokat, elvileg a piaci árfolyam alapján: ebben az évben, mondták, például egy mérő búza után ennyi „livre” és „sous” jár. A földesuraknak természetesen előnyös volt a valóságosnál magasabb árakat megszabni. Ott, ahol a hatóság, amelyik az árszintet meghatározta, függött tőlük, vagy osztotta az érdekeiket, a számok torzítanak. Felhasználjuk-e ma az ilyen típusú adatokat a régi árak rekonstrukciójához? A görbék megegyezése lehet, hogy csak a közös részre hajlást tükrözi vissza; a görbék eltérése pedig csak a kis vidéki közigazgatási egységek változó rendelkezéseit adja vissza. Ha-

sonló megfigyelések számos vámstatisztikára is alkalmazhatók; vagy az eladások bejegyzésénél kért ingatlanárak kiszámítására: itt a ténylegesen kifizetett összegnél rendszerint kisebbet adtak meg, hogy kibújjanak a pénzügyi terhek alól. Mi lenne a sorshúzás törvényeiből, ha a fehér és piros golyók képesek lennének összebeszélni, hogy meghatározzák annak sorrendjét, melyikük kerül a zsákba nyúló kézbe?

Ahogy tehát Volneyval már a 18. század filozófiája felismerte, a történelmi kritika legtöbb problémája valószínűségi probléma, de még a legkifinomultabb képlet sem tud megbirkózni vele. Nem csak azért van így, mert az adottságok különlegesen bonyolultak. Leggyakrabban eleve, önmagukban fellázadnak minden matematikai fordítási kísérlet ellen. Hogyan számszerűsíthetnénk például azt, hogy egy társadalom előnyben részesít valamilyen szót vagy szokást? Nem tudunk Fermat, Laplace vagy Émile Borel módszerével megszabadulni nehézségeinktől. Mivel ez a módszer a mi logikánk számára elérhetetlen térben helyezi el magát, de legalább a magasból segítségül hívhatjuk, hogy pontosabban elemezhesük és irányíthassuk érveinket.

Ha nem dolgozott még valaki együtt tudósokkal, nehezen tudja elképzelni, mennyire vonakodnak általában attól, hogy elfogadjanak egy ártatlan egybeesést. Mivel két hasonló kifejezés található a száli törvénykönyvben és Clovis egy ediktumában, egy jeles német tudós például kijelentette, hogy a törvény ettől a hercegtől kell hogy származzék. De hagyjuk az itt és ott is használatos szavak banalitását. A matematikai elmélet legelemibb ismerete is megelőzheti a téves lépést. Ha a véletlen szabadon érvényesülhet, egyetlen egybeesés vagy néhány egybeesés valószínűsége nem tartozik még a lehetetlen birodalmába. Nem számít, hogy mi meglepőnek találjuk a dolgot: a józan ész meghökkenése ritkán jelent értékes felismerést.

Szórakozásból kiszámíthatjuk, milyen valószínűséggel eshet két különböző évben ugyanannak a hónapnak ugyanarra a napjára két különböző személy halála. Ennek valószínűsége $1:365^2$.⁹ Tegyük fel most (a posztulátum képtelensége ellenére is), hogy eleve bizonyos, hogy Colombini János és Loyolai Ignác szervezetét a római egyház betiltja. A pápai listák vizsgálata szerint annak valószínűsége, hogy a betiltást két azonos nevű pápa hajtja végre, 11:13. Az azonos hónap azonos napján bekövetkezett halál és az azonos nevű pápától eredő elítélés kombi-

nált valószínűsége $1:10^3$ és $1:10^6$ között van.¹⁰ Egy fogadót biztos nem tenne boldoggá. De a természettudományok földi mérceével mérve csak a 10^{15} nagyságrendű valószínűséget tartják lényegében megvalósulhatatlannak. Ettől, mint láttuk, messze vagyunk. Teljes joggal, ahogy a két bizonyosan létezett szent példája mutatja.

Csak a halmazott egybeesések valószínűsége tekinthető elhanyagolhatónak: egy jól ismert téoréma értelmében ugyanis az egyes esetek valószínűségeit összeszorozva kapjuk a kombinált valószínűséget, s mivel a valószínűségek törtszámok, szoroztuk szükségképpen kisebb a szorzat elemeinél. Híres a nyelvészetben a „bad” szó példája, amely angolul és perzsául is „rossz”-at jelent, anélkül, hogy az angol és a perzsa szó eredete akármilyen szinten közös volna. Aki erre az egyetlen egybeesésre szeretné építeni a nyelvrokonságot, az vétene az egybeesések kritikájának alaptörvénye ellen: csak nagy számokra lehet hivatkozni.

A tömeges egybeesések vagy eltérések számos egyedi esetből tevődnek össze. A véletlen hatások összességében kioltják egymást. De ha minden egyes elemet a többitől elválasztva vizsgálunk, akkor e változók hatását nem tudjuk kiküszöbölni. Még ha a kocka cinkelt is, az egyedi dobást mindig nehezebb előre látni, mint a játszma végét, tehát ha megtörtént, sokkal több magyarázatot igényel. Ezért aztán minél mélyebbre hatolunk a részletekbe, annál jobban elbizonytalanodik a kritika. Nincs talán egyetlen szó sem az *Oreszteia* általunk ismert formájában, amelyről biztosan állíthatnánk, hogy Aiszkülosz írta bele. De azért nem kételkedhetünk benne, hogy egészében a mi *Oreszteiánk* nagyon is Aiszkülosztól származik. Sokkal biztonságosabbak lehetünk az egész, mint részei felől.

De vajon mennyiben szabad kiejtenünk a számon a bizonyosság súlyos nevét? Az oklevélkritika sosem érheti el a „metafizikai” bizonyosságot, írta már Mabillon. És igaza volt. Csak az egyszerűség kedvéért cseréljük fel néha a valószínűség nyelvét a bizonyosság nyelvével. De ma már Mabillon koránál is jobban tudjuk, hogy ez a konvenció nem csak ránk jellemző. Az szó abszolút értelmében nem „lehetetlen”, hogy Konstantin adománylevele hiteles, vagy hogy Tacitus *Germaniája* – mint néhány hóbortos tudós tartja – hamisítvány. Ugyanebben az értelemben az sem „lehetetlen”, hogy egy majom, véletlenszerűen

csapkodva egy írógép billentyűzetét, betűről betűre leírja az Adománylevelet vagy a *Germaniát*. „A fizikai értelemben lehetetlen esemény – mondja Cournot – nem más, mint az olyan esemény, amelynek valószínűsége végtelenül kicsi.” A történeti kritika, mely megelégszik azzal, hogy a bizonyosságból csak a valószínű vagy a valószínűtlen jut neki, csak igen finom árnyalatokban különbözik az egyéb valóságtudományok többségétől.

Vajon mindig pontosan mérik-e fel, micsoda óriási nyereséget jelentett az emberi tanúbizonyosságokra alkalmazható racionális kritikai módszer kialakulása? Nem csak a történeti tudás, de minden tudás nyeresége ez.

Egykor – legalábbis ha nem volt alapos oka arra az embernek, hogy eleve hazugsággal gyanúsítsa a tanút vagy az elbeszélőt – amiről azt állították, hogy igaz, azt az esetek háromnegyed részében igaznak fogadták el. Ne mondjuk, hogy hiszen ez réges-rég nincs már így. Lucien Febvre a reneszánsz esetében nagyszerűen kimutatta, nem gondolja az ember, hogy a miénkhöz elég közeli korszak is így gondolkodott és cselekedett, ennek a kornak főműveit ma is eleven tápláló forrásnak tekintjük. Ne mondjuk, hogy csak a hiszékeny tömegre volt ez jellemző, amelynek túlsúlya, ó jaj, jó néhány félművelt tudóssal megtámogatva, folyamatosan a tudatlanság és a téboly szörnyűséges szakadécai felé húzza törekeny civilizációnkat. A legszilárdabb értelmű ember sem vonja, nem vonhatja ki magát a közös előítéletek alól. Azt mesélik, hogy véreső esett? Hát akkor létezik véreső. Ha Montaigne kedves antikjainál mindenféle butaságot olvasott az országról, melynek lakói fej nélkül születnek, vagy a remora nevű kis hal csodálatos erejéről, minden további nélkül belefoglalta ezeket dialektikájának érvei közé. Bármilyen nagyszerűen ki tudta is mutatni egy rémhír mechanizmusát, a készen kapott eszméket sokkal gyanakvóbban fogadta, mint az állítólagos bizonyított tényeket. A rabelais-i mítosz szerint a vén Hallomás uralkodott a fizikai világ és az emberi világ felett egyaránt. Talán a fizikai világ felett még inkább, mint az emberi világ felett. A közvetlenebb tapasztalat révén ugyanis az emberek inkább kételkedtek egy emberi eseményben, mint egy meteorban vagy a szerves élet valamilyen állítólagos véletlenében. Tagadta talán filozófiátok a csodákat? Vagy vallástok más vallások csodáit? Nehéz munkával fel kellett tárnotok e meglepő jelenségek mögött az értelmesnek mondott okokat, amelyek – le-

gyenek bár démoni tettek vagy okkult befolyások – továbbra is egy olyan eszmerendszerhez vagy képzetrendszerhez tartoztak, amely teljesen idegen a ma tudományos gondolkodásnak nevezett gondolkodásmódtól. Hogy a jelenséget magát is tagadja, ez a merészség nem jutott senkinek sem eszébe. Pomponazzi, a keresztény természetfelettől oly igen távol álló páduai iskola korifeusa, nem hitte el, hogy a királyok, pusztán mert a szent üvegcsé tartalmával kenték fel őket, képesek kézrátétellel gyógyítani. A gyógyulásokat azonban nem vitatta. Egy általa örökletesnek tartott fiziológiai sajátossággal magyarázta őket: a szent feladat dicsőséges privilégiumát a dinasztikus nyál jótékony hatására vezette vissza.

Ha pedig mai elképzelésünk a világegyetemről mentes már a számtalan fiktív csodától, amelyeket ugyanakkor nemzedékek látszottak igazolni, azt elsősorban minden bizonnyal a megváltoztathatatlan törvények által irányított természeti rend fogalmának köszönhetjük. De ez az elképzelés csak azért állhat ilyen szilárdan, a neki látszólag ellentmondó megfigyeléseket csak azért sikerült cáfolni, mert türelmes munkával megvizsgálták az emberről mint tanúról szerzett tapasztalatokat. Ma már le tudjuk leplezni és meg tudjuk magyarázni a tanúbizonyságok tökéletlenségeit. Megszereztük a jogot, hogy ne kelljen mindent elhinnünk belőlük, mert jobban tudjuk már, mint a múltban, mikor és miért nem szabad hinnünk nekik. A tudományok így ledobhatták magukról sok álprobléma ballasztját.

A tiszta tudás azonban e ponton sem választható el a magatartástól.

Richard Simon, akinek neve a legnagyobbak között van alapító atyáink nemzedékében, nem csak az exegézis csodálatra méltó leckéit hagyta ránk. Éles értelmét egyszer arra használta, hogy megmentsen néhány ártatlant, akiket ostobán rituális bünténnyel vádoltak. Az egybeesés egyáltalán nem véletlen. Mindkét esetben ugyanarra az intellektuális gondosságra volt szükség. Mindkét esetben ugyanaz az eszköz szolgálta ezt a gondosságot. A cselekvésben, amely mindig mások elbeszéléséhez igazodik, éppolyan nagy szükség van arra, hogy felmérjük ennek pontosságát, mint a kutatásban. De a módszerek nem különböznek. Vagy inkább: azok a módszerek ezek, amelyeket a tudomány már korábban megalkotott. A bírói gyakorlat a kétfelé megfelelő használatával nem tett mást, mint hogy – kicsit

elkészve – a bollandistákhoz és a Benedek-rendiekhez igazította lépteit. S a pszichológusoknak is csak jóval az után jutott eszükbe, hogy tudományos problémaként kezeljék a közvetlenül megfigyelt és szándékosan kiváltott tanúbizonyságot, hogy a múlt zavaros emlékezetét először racionális próbatételnek vették alá. Botrány, hogy a mi korunkban, amely minden korábinál kiszolgáltatottabb a hazugságok és a rémhírek mérgeivel szemben, a kritikai módszer nem jelenik meg még az oktatási programok legeldugottabb sarkában sem: hiszen nem pusztán a műhelymunka alázatos segítőtársa többé. Sokkal tágasabb horizontok nyíltak meg előtte azóta, s a történelem joggal számítja legnagyobb győzelmei közé azt a tényt, hogy miközben saját eszközeit csiszolgatta, teljesen új utat nyitott az emberek számára az igazság s ezáltal az igazságosság felé.

A TÖRTÉNETI ELEMZÉS

1.

Megítélni vagy megérteni?

Híres az idős Ranke megfogalmazása: a történész egyszerűen leírja a dolgokat „úgy, ahogy azok megtörténtek”, wie es eigentlich gewesen. Hérodotosz már előtte így fogalmazott: „elbeszélni, ami volt”, ton eonta. Más szóval a tudósnak, a történésznek meg kell hajolnia a tények előtt. Mint sok más maxima, talán ez is homályosságának köszönheti szerencsését. Kiolvashatjuk ebből, szerényen, a tisztesség követelményét: Ranke minden bizonnyal erre gondolt. De a passzivitás tanácsát is. S ezzel máris két probléma áll előttünk: a történelem pártatlanságának problémája és az a kérdés, hogy a történelem rekonstrukcióra vagy elemzésre törekedjék-e.

De valóban létezik-e a pártatlanság problémája? Csak azért merül fel, mert ez a szó maga is kétértelmű.

Kétféleképpen lehetünk pártatlanok: a tudós módján és a bíró módján. Mindkettő gyökere azonos, az igazság becsületes elfogadása. A tudós megfigyeli vagy inkább kiprovokálja azt a tapasztalatot is, amely talán legdédelgetettebb elméletét borítja fel. Bármit rejtse is szíve mélyén, a jó bíró egyedül azzal a céllal hallgatja ki a tanúkat, hogy megismerje a tényeket, úgy, ahogyan voltak. Olyan lelkiismereti kötelességről van szó mindkét esetben, amely vitán felül áll.

Eljön azonban a pillanat, amikor az utak elválnak. Amikor a tudós megtette megfigyeléseit, és megfogalmazta magyarázatait, ezzel el is végezte a feladatát. A bírónak azonban még ki kell mondania az ítéletet. Ha minden személyes hajlamát elhallgattatva, pusztán a törvény alapján ítél, akkor pártatlannak érezheti magát. Az is lesz, bírói értelemben. De nem a tudós értelmében. Ugyanis csak úgy hozhatunk ítéletet vagy menthetünk fel valakit, ha elkötelezzük magunkat valamilyen értékrendszer mellett, amely semmiféle pozitív tudományból sem vezethető le. Hogy az ember megölt egy másikat, az a bizonyítható tények közé tartozik. De a gyilkos megbüntetése feltétele-

zi, hogy a gyilkosságot bűnnek tartjuk: ez pedig csak egyfajta nézet, amelyet nem minden civilizáció osztott.

A történeeszt valaha afféle alvilági bíróként kezelték, akinek az a feladata, hogy a holt hősöket dicsőitse vagy vádolja. Azt kell hinnünk, hogy ez az attitűd nagyon mélyen gyökerező ösztönből fakad. Minden tanár tudja, aki javítgatta már diákjai munkáit, mennyire nehéz lebeszélni ezeket a fiatalokat arról, hogy Minószot vagy Oziriszt játsszanak. Pascal mondása érvényesebb, mint valaha: „Mindenki istennek képzele magát, amikor kimondja az ítéletet: ez jó vagy rossz.” El szokás felejtetni, hogy egy értékítélet szerepe az, hogy előkészítsen egy cselekedetet, s hogy csak egy tudatosan elfogadott erkölcsi viszonyrendszerhez képest van értelme. A mindennapi életben a cselekvési kényszer rákényszerít bennünket az ilyen elég sommás címkézésre. De ott, ahol mi már semmit sem tehetünk, ott, ahol az általános elképzelések mélyen különböznek a mi elképzeléseinktől, csak terhünkre van az ilyesmi. Vajon elég biztosak vagyunk-e magunkban és saját korunkban ahhoz, hogy apáink nemzedékében szét akarjuk válogatni az igazakat a kárhozottaktól? Micsoda tréfa egy egyén, egy párt vagy egy nemzedék viszonylagos értékeit abszolút kritériummá emelve, valahogy úgy rákényszeríteni ezeket a normákat másokra, ahogy Sulla kormányozta Rómát vagy Richelieu a Legkeresztényebb Király rendjeit! S mivel egyébként mi sem változékonyabb, mint az ilyen ítéletek, amelyek ki vannak téve a kollektív tudat vagy a személyes szeszély ingadozásainak, a történelem, mivel túlságosan sokszor engedte meg, hogy a győztesek lajstroma fontosabb legyen a jegyzetfüzetnél, értelmetlenül vállalta a legbizonytalanabb tudomány címet. A tartalmatlan kiátkozásokat hiábavaló rehabilitációk követik. Robespierre-isták, antirobespierre-isták, kegyelmezzetek! Csak annyit kérünk, mondjátok meg egyszerűen, milyen volt Robespierre.

Ha az ítélet legalább a magyarázat után jönne, az olvasó átugorhatná az oldalt. Sajnos azonban az ítélezés kényszere következtében általában szinte végzetesen eltűnik a magyarázat igénye. A múlt szenvedélyei tükröződnek a jelen állásfoglalásaiban is, s az emberi valóság feketére és fehérre oszlik. Montaigne már figyelmeztetett erre: „ha egyszer az ítélet elkötelezte magát valami mellett, kivédhetetlen, hogy a történet ne torzuljon, és ne kerekedjen mássá ezen elfogultság által.” Ahhoz aztán, hogy

behatoljunk valaki más tudatába, akit nemzedékek választanak el tőlünk, szinte teljesen le kell vedlenünk saját énünket. Ha csak meg akarjuk mondani neki a magunkét, nyugodtan megmaradhatunk annak, ami vagyunk. Az utóbbi nyilván kisebb erőfeszítést igényel. Mennyivel könnyebb Luther mellett vagy Luther ellen írni, mint beletekinteni Luther lelkébe! Mennyivel könnyebb igazat adni VII. Gergelynek IV. Henrikkel vagy IV. Henriknek VII. Gergellyel szemben, mint tisztázni a nyugati civilizáció egyik legnagyobb drámájának mélyen húzóódó okait! De lássuk az egyéni szinten túl a nemzeti javak kérdését is. A forradalmi kormány, szakítva a korábbi törvénykezéssel, parcelláinként és árverés nélkül adja el őket. Ez biztosan súlyosan sértette a kincstár érdekeit. Egyes tudósok manapság hevesen kikelnek e politika ellen. Micsoda bátorságra vallana, ha a Konvent előtt is ilyen merészen felszólaltak volna! Így, hogy a guillotine már nem fenyeget, mulatságos ez a veszélytelen heveskedés. Inkább azt kellene megérteni, mit akartak valójában a III. év emberei. Elsősorban azt akarták, hogy a vidéki kisember jusson földhöz; fontosabbnak tartották a költségvetési egyensúlynál a szegény parasztok sorsának enyhítését, ami által hűségüket is megnyerhették az új rendhez. Igazuk volt vagy sem? Mit számít már egy történész elkésett ítélete? Csak arra kell kérnünk ezt a történészt, hogy ne feledkezzen bele annyira saját választásába, hogy észre se vegye, volt akkoriban más lehetséges választás is. Az emberiség szellemi fejlődése világos tanulsággal szolgál: a tudományok annál termékenyebbek voltak, s következésképpen annál többet tudtak használni a gyakorlatban is, minél tudatosabban elutasították a jó és a rossz ősi antropocentrizmusát. Manapság nevetnénk az olyan vegyészén, aki elválasztaná egymástól a gonosz és jó gázokat – például a klórgázt és az oxigént. De ha a kémia kezdetei idején elfogadja ezt az osztályozást, azt kockáztatta volna ezzel, hogy végleg megfeneklik – az elemekről való tudásunk nagy kárára.

De azért nem szabad túl messzire vinnünk az analógiát. Egy humán tudomány terminológiájának mindig lesznek sajátos vonásai. A fizikai tudományok nyelve kizárja a finalizmust. Sikerről vagy kudarcról, baklövésről vagy ügyességről itt legfeljebb metaforikus értelemben beszélhetünk – ennek örökös veszélyével együtt. A történelemben viszont a megszokott szavak közé tartoznak. A történelemnek ugyanis olyan lényekkel van

dolga, akik természetüktől fogva képesek arra, hogy tudatosan követett célokat tűzzenek ki maguk elé.

Elfogadhatjuk, hogy egy tábornok, ha belekezd, általában igyekszik megnyerni az ütközetet. Ha elveszíti, noha nagyjából egyenlő erők álltak mindkét oldalon, akkor teljes joggal állíthatjuk, hogy rosszul manőverezett. S ha ez rendszeresen megtörtént, akkor nem kell ahhoz elhagynunk a tények területét, hogy megállapítsuk: alighanem rossz stratégia volt. Vagy vegyünk egy pénzügyi intézkedést, amelynek – felteszem – az a célja, hogy kedvezőbb helyzetbe hozza az adósokat a hitelezőkkel szemben. Ha ezt nagyszerűnek vagy sajnálatosnak minősítjük, azzal e két csoport valamelyikének pártját fogtuk – azaz önkényesen visszavetítettük a múltba a közjó egy merőben szubjektív felfogását. De képzeljük el, hogy a művelet, amelynek az volt a célja, hogy enyhítse az adósságok súlyát, a gyakorlatban – volt már ilyen – éppen az ellenkező hatást érte el. „Kudarcot vallott” – mondjuk erre, s ezzel pusztán becsületesen megállapítjuk a tényleges helyzetet. Az elhibázott cselekedet lényegi eleme az emberi fejlődésnek. Ahogy a pszichológiának is.

De nem csak erről van szó. Tegyük fel, hogy a mi tábornokunk szántsándékkal vezette csapatait a vereségbe. Nem habozunk kijelenteni, hogy árulást követett el: egész egyszerűen ez a dolog neve. Pedáns kényeskedés volna a történettudomány részéről, ha nem akarna használni egy ilyen közismert és világos lexikai elemet. Azt ugyanakkor még fel kell tárnunk, mit tartott a korszak vagy a csoport erkölcsi felfogása egy ilyen tettről. Az árulás a maga módján konformizmus is lehet: tanúk rá a régi Itália condottieréi.

Hogy rövid legyenek, egyetlen szó uralja és világítja be tudományunkat: a „megértés”. Ne higgyük, hogy a jó történész nem ismeri a szenvedélyt: legalább egy szenvedélyre szüksége van, a megértésre. Ez a szó, ne titkoljuk el, számos nehézséget hordoz magában, de éppannyi reményt is. S mindenekelőtt barátságos szó. Túlságosan sokszor ítélkezünk, még a cselekvésben is. Olyan könnyű felkiáltani: „akasztófára vele!” A megértés sosem elég mély. A tőlünk különböző embert – idegent, politikai ellenfelet – szinte szükségszerűen gonosznak tekintjük. Még az elkerülhetetlen harcokban is kissé több lelki intelligenciára lenne szükség; még inkább ahhoz, hogy elkerülhessük őket, ha van még erre mód. A történelem, amennyiben lemond hamis

arkangyali ambícióiról, segítségünkre lehet az akadályok leküzdésében. A történelem az emberi változatosság óriási tapasztalata, emberi találkozások hosszú története. Az élet – és a tudomány – csak nyerhet azzal, ha e találkozás testvéries szellemenben megy végbe.

2.

Az emberi tények különbözőségétől a tudat egységéig

A megértés azonban egyáltalán nem azonos a passzivitással. A tudományhoz mindig két dolog kell: egy téma és egy ember. Az emberi valóság, ahogy a fizikai világ is, óriási és sokszínű. Egyetlen fénykép róla, feltételezzük bár, hogy van értelme egyáltalán az egész ilyen mechanikus reprodukciójának, teljesen kivehetetlen képet adna. Mondhatjuk-e, hogy a dokumentumok máris egy első szűrőt képeznek köztünk és a múlt között? Kétségtelen, hogy gyakran vaktában válogatnak. Másfelől szinte sosem alkalmazkodnak teljesen a megismerő értelem igényéhez. Mint minden tudós, mint minden érzékelő agy, a történész is rostál és válogat. Egyszóval elemez. Mindenekelőtt pedig hasonlóságokat fedez fel, hogy azokat egymás mellé állítsa.

Egy római sírfeliratot látok: egyetlen szöveg, egyetlen célból kivitelezve. Mégis a legváltozatosabb tanúbizonyságok ugranak elő belőle a tudós varázsvesszejének érintésére. A nyelvi tényekre figyelünk elsősorban? A szavak és a szintaxis elárulják a latinság állapotát, ahogy ekkoriban és itt latinul írtak, s e félirodalmi nyelven át a mindennapok nyelvét is megsejthetjük. Vagy inkább a hiedelmek érdekelnak minket? Beláthatunk a túlvilági remények legközepébe. Vagy a politikai rendszer? Egy császárnév, egy magisztrátusi dátum igen jól jöhet. A gazdaság? Az epitáfium alapján talán addig ismeretlen mesterséget fedezünk fel. De nem folytatom. Vegyünk egy másik példát, ahol nem egyetlen elszigetelt dokumentumot, hanem egy számos különféle dokumentumból ismert civilizáció mozgásának egyik pillanatát tanulmányozzuk. Az akkor élt emberek mindegyike szinte egyidejűleg az emberi vitalitás különféle megnyilvánulásában vett részt, beszélgetett szomszédaival, s megértette magát velük, megvoltak a maga istenei, termelő, kereskedő vagy egyszerű fogyasztó volt, még ha nem játszott is

szerepet a politikai eseményekben – elszenvedte legalább a következményeiket. Hogyan is mernénk válogatás és csoportosítás nélkül nyomon követni mind e különféle tevékenységeket abban a szövevényben, amely minden dokumentum vagy minden egyéni és kollektív élet megjelenési formája. Ezzel nem a valóság rendjének – ez a rend természetes affinitásokból és mély kapcsolatokból áll – oltárán áldoznánk fel az áttekinthetőséget, hanem egy merőben látszólagos rend, a szinkronizmus érdekében. A kísérleti jegyzőkönyvet nem szabad összekeverni a naplóval, amely percről percre lejegyzi, mi történik a laboratóriumban.

Amikor tehát az emberi fejlődés menetében bizonyos jelenségek között olyasmit vélünk felfedezni, amit rokonságnak nevezünk, mi mást értünk ezen, ha nem azt, hogy minden egyes ily módon elkülönített intézménytípus, hiedelem, gyakorlat vagy akár esemény az egyénnek vagy a társadalomnak egy bizonyos s egy adott pontig stabil tendenciáját látszik kifejezni? Ki tagadná például, hogy minden ellentét ellenére a vallási érzelmekben van valami közös? Ebből szükségképpen következik, hogy mindig jobban értünk egy emberi tényt, bármi legyen is ez, ha már ismerünk más, hasonló jellegű tényeket. Az, ahogyan a kezdeti feudalizmus a pénzt használta – inkább értékmérőként, mint fizetőeszközként –, mélységesen különbözik a nyugati gazdaság 1850 körüli normáitól; a 19. század közepének monetáris rendszere és a miénk között sem sokkal kisebb a különbség. De ha egy tudós csak az első ezredforduló körüli pénzhasználatot ismeri, nem hiszem, hogy könnyen meg tudná ragadni e pénzhasználat eredetiségét. Ez igazolja a vertikális jellegű specializációt; abban az igen szerény értelemben természetesen, amely értelemben a specializációk egyáltalán elfogadhatók, azaz szellemünk korlátainak és életünk rövidegének gyógyszereként.

De ennél többről van szó. Ha elmulasztjuk racionálisan elrendezni azt az anyagot, amely tökéletesen nyers állapotban kerül eléink, azzal végül is magát az időt tagadjuk, azaz a történelmet is. Hiszen hogyan érthetnénk meg a latin nyelv egy adott állapotát, ha leválasztjuk a nyelv korábbi fejlődéséről? Az ilyen vagy olyan tulajdonviszonyok vagy hiedelmek kétségtelenül nem abszolút értelemben vett kezdetek. Amennyiben meghatározottságuk a régebbi állapottól halad az újabb felé, az emberi

jelenségek mindenekelőtt hasonló jelenségek láncolataiban rendeződnek el. Ha műfajok szerint osztályozzuk őket, azzal feltárjuk a döntő hatékonyságú erővonalakat.

De – kiáltanak fel egyesek – azok a különbségtételek, amelyeket ön itt az életet felmetszve megalapoz, pusztán az ön értelmében vannak, nem a valóságban, ahol minden összeolvad! Ön tehát „absztrahál”. Rendben. Miért félnénk a szavaktól? Egyetlen tudomány sem lehet meg absztrahálás nélkül. Ahogy képzelet nélkül sem. Csak mellesleg jegyzem meg, jellemző, hogy azok a szellemek, akik legszívesebben megtiltanák az előbbit, az utóbbival éppen ilyen mogorván bánnak. Mindkét esetben ugyanarról a rosszul értelmezett pozitívizmusról van szó. A human tudományok sem kivételek. Ugyan mennyiben „valóságosabb” a klorofill működése – a legszélsőségesebb realizmus értelmében –, mint a gazdaságé? Csak azok az osztályozások, kategorizálások veszélyesek, amelyek téves hasonlóságokon alapulnak. A történésznek az is feladata, hogy újra és újra próbának vesse alá a maga osztályozásait, hogy világosabban tudatosítsa értelmüket, s hogy – ha szükség van erre – revideálja őket. A tudományok, közös erőfeszítésükben, hogy fényt derítsenek a valóságra, igen különböző nézőpontokat választhatnak kiindulópontul.

Vegyük például a „jogtörténetet”. Az oktatás és a kézikönyvek, amelyek oly csodálatos eszközei a szklerózisnak, népszerűsítették e nevet. Mit jelent pedig? Egy jogi szabály explicite parancsoló társadalmi norma, amelyet egy olyan hatóság szentesít, mely a kényszerek és a büntetések valamely világos rendszerének segítségével képes megtartását kikényszeríteni. Az ilyen előírások a gyakorlatban a legkülönfélébb tevékenységeket szabályozhatják. Soha nem csak e szabályok vezérlik cselekedeteinket: napi magatartásunk során folyamatosan engedelmeskedünk különféle erkölcsi, szakmai, világi szabályrendszereknek, amelyek gyakran ugyanúgy kötnek minket, mint maga a törvénykönyv. Az utóbbi határai állandóan változnak, s egy társadalmilag elismert kötelesség természete nem változik meg attól, hogy belekerül vagy nem kerül bele, bár nyerhet általa több-kevesebb erőt vagy világosságot. A szigorú értelemben vett jog tehát olyan realitások formális burka, amelyek önmagukban túlságosan változatosak ahhoz, hogy egyetlen tudomány termékenyen foglalkozhassék velük; de a jog egyáltalán

nem fed le e realitások egyikét sem. A család esetében például – legyen szó akár a mai, házaspárból álló kis családról, amely hol összehúzódik, hol kitágul, akár a középkori kiterjedt nemzetségről, e nagyon is tartós érzelmi és érdekkötélékek által összefűzött csoportról – vajon elegendő-e ahhoz, hogy valóban áthassa az élet, ha előszámláljuk ennek vagy annak a családjognak a cikkelyeit? Néha mintha ezt hitték volna: s hogy milyen csüggesztő eredménnyel, azt jól mutatja az is, mennyire képtelenek vagyunk még ma is a francia család benső fejlődésének felvázolására. Mégis van valami alapja a jogi tény elválasztásának más tényektől. A jogi szabályok alkalmazása és – jelentős mértékben – kidolgozása is a legtöbb társadalomban egy viszonylag specializált csoport műve volt, amely e szerepében (melyet tagjai, természetesen, más társadalmi funkciókkal is társíthattak) elég autonóm volt ahhoz, hogy saját hagyományai lehessenek, és gyakran még sajátos érvelésmódja is kialakulhasson. A jogtörténetnek tehát csak a jogászok történeteként lehet különálló léte: egy humán tudomány esetében ez nem is olyan rossz létezés mód. Ha ebben az értelemben vesszük, különféle, de egyaránt emberi cselekedetből fakadó jelenségekre vethet fényt – s noha ez a világosság igen szűk kört világít meg, ettől még sokat engedhet láttatni.

Egészen másfajta megoszlást mutat az a tudomány, amelyet „emberföldrajznak” szokás nevezni. A nézőpontot itt nem egy csoportmentalitásból fakadó tevékenység adja (mint a jogtörténet esetében, még ha maga nem is sejti ezt). Nem is egy emberi tény specifikus természete, mint a vallástörténet vagy a gazdaságtörténet esetében: a hiedelmek, érzelmek, túlradó érzések, remények és félelmek, amelyeket az emberfeletti erők képe vált ki, vagy az anyagi szükségletek megszervezésére és kielégítésére tett erőfeszítések. A kutatás itt egy nagyszámú társadalmi jelenségben megtalálható viszonytípusra összpontosít. Az „antropo-geográfia” a fizikai környezettel való kapcsolataiban tanulmányozza a társadalmakat: ez mindkét irányban cserekapcsolat, amelynek során az ember is folyamatosan hat a dolgokra, miközben a dolgok hatnak rá. Ebben az esetben is egy látásmód a kiindulópont, se nem több, se nem kevesebb, amelynek legitimitását termékenysége adja, de szükség van rá, hogy más látásmódok is kiegészítsék. Mindenféle kutatásban ez az elemzés

szerepe. A tudomány azért bontja részekre a valóságot, hogy jobban megfigyelhesse a reflektorok egymást keresztező, átható és erősítő fénysugarainak világosságánál. A veszély ott kezdődik, ha mindegyik reflektor azt hiszi, hogy az egészet látja; amikor a tudás tartományai államnak kezdik magukat tekinteni.

Ugyanakkor megint óvakodnunk kell attól, hogy valamilyen mértani szimmetriát képzeljünk el a természettudományok és a humán tudományok között. Abban a tájban, amelyre az ablakom nyílik, minden tudósnak megvan a maga dolga, anélkül, hogy túlságosan foglalkoztatná az egész. A fizikus elmagyarázza az ég kékjét, a vegyész a patak vizét, a botanikus a füvet. Az egész tájkép megkomponálását, úgy, ahogy az a szemembe tűnik, s ahogy megindítja az érzelmeimet, a művészetre hagyják, ha a festő vagy a költő vállalja e feladatot. A tájkép a maga egységében csak a tudatomban létezik. A tudományos módszer sajátossága ugyanis – ahogy ezek a tudásformák gyakorolják, és sikerükkel igazolják is – az, hogy tudatosan nem foglalkozik a szemlélővel, hogy csak a megfigyelt tárgyakat akarja megismerni. Azok a szálak, amelyeket szellemünk sző a dolgok között, a tudományok szemében önkényesnek tűnnek; szándékosan elszakítják őket, hogy visszaállítsák az ő szempontjukból autentikusabb sokféleséget. A szerves világ azonban már sokkal kényesebb problémák elé állítja az elemzőt. A biológus a kényelem kedvéért tanulmányozhatja ugyan külön a légzést, az emésztést és a motorikus funkciókat, de nem feledkezhet meg arról, hogy mindezek felett ott van az egyed, amelyről számot kell adnia. A történelem nehézségei azonban más jellegűek. A történelem anyagát ugyanis végső soron éppen az emberi tudatok alkotják. Az e tudatokat átszövő kapcsolatok, az e tudatok talaján végbemenő keveredések, sőt összezavarodás számukra magát a valóságot jelentik.

A homo religiosus, homo æconomicus, homo politicus, az ember-us-ok ezen egész litániáját, amelyet tetszés szerint megtoldhatunk még további elemekkel, veszélyes lenne másnak tekinteni, mint ami valójában: kényelmes fantomkép, de csak addig, míg terhünkre nem lesz. Az egyetlen hús-vér lény, aki mindezt egyesíti magában, egyszerűen csak az ember.

Igaz, hogy a tudatokon belül választófalak is emelkednek, amelyek létrehozásában néhányan közülünk különösen ügye-

sek. Gustave Lenôtre újra és újra megdöbbszent azon, mennyi példás családapa akadt a terror hívei között. Még ha feltételezzük is, hogy a mi nagy forradalmáraink többsége valóban az a vérszomjas vadállat volt, amelynek képe oly kellemesen borzongatja az elkényelmesedett polgári közönséget, e meghökkenés akkor is elég szűkös pszichológiai érzékre vall. Hány ember él három vagy négy szinten is különböző életet, amelyeket szeretnének távol tartani egymástól, s néha ez sikerül is?

Ez még nem jelenti, hogy tagadnunk kellene az én alapvető egységét és különféle attitűdjeinek állandó egymásra hatását. Vajon egymás számára két idegen ember volt-e Pascal, a matematikus és Pascal, a keresztény? Nem keresztelik egymást soha a tudós doktor, François Rabelais és a pantagrueli emlékeztető Alcofrības mester útjai? Még ha úgy tűnik is, hogy egy cselekvő váltakozó szerepei oly engesztelhetetlen ellentétben állnak egymással, mint egy melodráma sztereotip figurái, nagyon is lehetséges, hogy ha jobban megvizsgáljuk, ez az antitézis pusztán egy mélyebb szolidaritás álcája. Sokat gúnyolódtak az elégiaköltő Florianuson, aki, úgy tűnik, verte a szeretőit. Pedig talán csak azért öntött annyi gyengédséget a verseibe, hogy vigasztalja magát, amiért nem sikerült ezt az életben is gyakorolnia. Amikor a középkori kereskedő, miután a nap folyamán áthágta az egyház parancsolatait az uzsorával és az igazságos árral kapcsolatban, elment, hogy áhítattal térdre vesse magát Miasszonyunk képe előtt, s aztán, élete alkonyán, számos kegyes és jótékony alapítványt tett; amikor a „nehéz idők” gyárosa kórházakat építtetett abból a pénzből, amelyet a rongyos gyermek- munkások nyomorúságos fizetésén spórolt meg, vajon mindketten egyszerűen csak azon igyekeztek, hogy – mint mondani szokás – biztosítsák magukat az égi haraggal szemben? Vajon a hit vagy a karitás e hirtelen kitöréseivel nem szívük titkos szükségleteit elégítették-e ki – anélkül, hogy erről nyilatkozniuk kellene –, amelyeket a kemény napi gyakorlatban el kellett fojtaniuk? Vannak ellentmondások, amelyek nagyon is hasonlítanak a szökésekre.

Vagy vegyük az egyének után a társadalmat. Mivel ez, bármilyen szempontból nézzük is, végül is nem más, mint az egyedi tudatok terméke – ha az egyedi tudatok összegének neveznénk, azzal túl keveset mondanánk –, nem meglepő, hogy az örökös interakcióknak ugyanezt a játékát fedezhetjük fel benne.

Biztos tény az, hogy – legalábbis a 12. századtól a reformációig – a takácsok közösségei az eretnységek különösen termékeny táptalajául szolgáltak. Íme egy szép vallástörténeti cédula. Tehát helyezzük el gondosan ezt a kartonlapot a maga fiókjába. A szomszédos dossziékba, amelyek a „gazdaságtörténet” címkét viselik, újabb halom jegyzetet dobhatunk. De hihetjük-e, hogy ezzel végeztünk is a vetélő e mozgékony kicsiny társaságaival? Még meg is kell magyaráznunk őket, hiszen egyik alapvető vonásuk révén nem csak egymás mellett létezik bennük a vallás a gazdasággal, de össze is fonódik e kettő. Lucien Febvre, akit meglepett az az „erkölcsi bizonyosság, biztonság és tartás”, amelyből a közvetlenül előttünk járó nemzedékeknek látszólag oly meglepően sok jutott, ennek elsősorban két okát fedezte fel: Laplace kozmológiai rendszerének szellemi hatását és a pénzrendszer „abnormális állandóságát”. Nincs talán még két emberi tény, amelyek ilyen távol állnának egymástól. Mégis közös munkával alakítják ki egy csoport mentalitásának alaphangnemt.

Kétségtelen, hogy éppolyan bonyolult e viszonyok helyzete a közösségi szinten, mint az egyéni tudatban. Ma már nem merné az ember minden megszorítás nélkül leírni, hogy az irodalom „a társadalom kifejeződése”. Abban az értelemben legalábbis bizonyosan nem az, ahogyan a tükör „fejezi ki” a visszatükrözött tárgyat. Védekezési reakciókat éppúgy közvetíthet, mint összhangot. Szinte elkerülhetetlen, hogy számos örökölt témát, a műhelyben eltanult formális mechanizmust, régi esztétikai konvenciót görgessen tovább, amelyek mind késleltető hatást fejtenek ki. „Ugyanabban az időben – írta bölcse H. Focillon – a politika, a gazdaság, a művészet nem ugyanazon a ponton áll – [én inkább azt mondanám: „nem feltétlenül ugyanazon a ponton áll”] – a maga pályáján.” De a társadalmi élet éppen ezekből az eltolódásokból nyeri a maga szinte mindig eltérő ritmusát. Sőt, az egyének nagy részénél a különféle lelkek – hogy az antik pszichológia pluralista nyelvén szóljak – maguk sem azonos korúak: hány érett férfi őrzi még magában gyermekkorának néhány szögletét!

Michelet 1837-ben így magyarázta ezt Sainte-Beuve-nek: „Ha csak a politikai történettel foglalkoztam volna, ha nem venném figyelembe a történelem különféle elemeit (vallás, jog, földrajz, irodalom, művészet stb.), egészen más megközelítést alkalmaz-

tam volna. De szükség volt egy nagy, eleven lendületre, hiszen ezek a különféle elemek az elbeszélés egységében egymás felé tartanak.” 1800-ban Fustel de Coulanges pedig a következőt mondta hallgatóinak a Sorbonne-on: „Képzeljék el, hogy száz specialista felosztja egymás között Franciaország múltját! Azt hiszik, végül elkészül így Franciaország történelme? Erősen kétkedem ebben. Nem tudnák megadni a tények közti köteléket, pedig ez a kötelék maga is történeti igazság.” „Eleven lendület”, „kötelék”: sokatmondó a metaforák szembenállása. Michelet a szerves élet metaforáiban gondolkodott és érzett; Fustel viszont, aki egy olyan kor gyermeke volt, amelyben még a newtoni univerzum adta a tudomány modelljét, a térből vette a magáét. Alapvető egyetértésük csak tovább mélyíti e metaforák értelmét. E két nagy történész túlságosan is nagy volt ahhoz, hogy elfeledje: a civilizáció éppúgy nem mechanikusan kirakható türelemjáték, ahogy az egyén sem az; az egymás után, önmagukban tanulmányozott töredékek ismerete sosem adhatja ki az egészet; így még a töredékeket sem ismerhetjük meg teljesen.

Az újraalkotás munkája azonban csak az elemzés után jön. Vagy mondjuk inkább: nem más ez, csak az elemzés meghosszabbítása és értelme. Hogy vehetnénk észre a kötelékeket az elemi képben, amelyet inkább szemlélünk, mint megfigyelünk, ha benne még minden összemosódik? E kötelékek finom hálója csak azután jelenhet meg, hogy a tényeket meghatározott csoportok szerint osztályoztuk. Hogy hűségesek maradjunk az élethez, az akciók és a reakciók folytonos összefonódásához, nem kell feltétlenül az egészet átfognunk – egy ilyen erőfeszítés amúgy is meghaladná egyetlen tudós erejét. Nagyon is legitim, nagyon is üdvös, ha a kutatást a tanulmányozott társadalom egyik vagy másik, vagy méginkább egy pontosan meghatározott kérdésre, amelyet valamely aspektusa vet fel, leszűkítjük: hitvilág, gazdaság, osztály- vagy csoportszerkezet, politikai válságok... Nem csak arról van szó, hogy e tudatos választás révén a kérdéseket általában határozottabban fogalmazhatjuk meg: nincs olyan tény, beleértve a kapcsolatokat és cseréket, amelyek ne tűnnének így világosabbnak. Feltéve, hogy fel akarjuk őket fedezni. Meg akarják ismerni az európai reneszánsz nagy kereskedőit, a kelme- és fűszerárusokat, a réz-, higany- vagy timsókereskedőket, a császárok és a királyok bankárait, ismerni akarják őket igazán, kereskedői mivoltukban is? Gondol-

janak rá, hogy Holbeinnel festették le magukat, hogy Erasmust vagy Luthert olvastak. Ha érteni szeretnék a középkori vazallus viszonyát urához, ismerniük kell Istenhez való viszonyát is. A történész sosem lép ki az időből, de egy szükségszerű oszcilláció folytán, amelyet már az eredetről szóló vita megmutatott, hol rokon jelenségeknek az időtartamot átmetsző nagy hullámait tanulmányozza, hol azt az emberi pillanatot, amelyben ezek az áramlatok a tudatok hatalmas csomópontjában egyesülnek.

3.

A terminológia

Azzal azonban még nem jutunk messzire, ha egyszerűen elkülönítjük egy ember vagy egy társadalom tevékenységének főbb aspektusait. E nagy ténycsoportokon belül újabb és még finomabb elemzésre van szükség. A különféle intézményeket is meg kell határoznunk, amelyekből egy politikai rendszer összeáll, el kell különítenünk a különféle hiteket, gyakorlatokat és érzelmeket, amelyek a vallást alkotják. Minden egyes részben és az egészben is jellemeznünk kell azokat a vonásokat, amelyek hasonlítanak és amelyek eltérnek a hasonló jellegű realitásoktól... Olyan osztályozási probléma ez, amely a tapasztalat szerint elválaszthatatlan a terminológia alapvető problémájától.

Mindenekelőtt minden elemzésnek szüksége van ugyanis – eszközként – egy megfelelő nyelvre; egy olyan nyelvre, amely pontosan körül tudja határolni a tényeket, miközben megőrzi azt a rugalmasságot, amellyel alkalmazkodhat a felfedezésekhez – s főképp egy olyan nyelvre, amelyben nincsenek sem bizonytalanságok, sem kétértelműségek. Itt szorít azonban a cipő minket, történészeket. Egy éles elméjű író, aki nem nagyon szeret bennünket, jól látta ezt: „A nagy pillanat, amikor az eredendően konfúz és statisztikai jellegű jelentéseket felváltják a világos és specifikus meghatározások és konvenciók, még nem jött el a történetírásban.” Imígyen szól Paul Valéry. De ha igaz is, hogy a pontosság órája még nem érkezett el, lehetetlen-e, hogy egy napon mégis eljön? S mindenekelőtt, miért is késlekedik olyan sokáig?

A kémia megalkotta a maga jelrendszerét. A „gáz” szó például, ha nem csalódom, a francia nyelv ritka kitalált szavai közé

tartozik. A kémiának ugyanis megvolt az a nagy előnye, hogy olyan realitásokkal foglalkozik, amelyek nem képesek megnevezni magukat. A bizonytalan észlelés nyelve, amelyet elvetett, éppannyira kívül állt a dolgokon, s ebben az értelemben éppolyan önkényes volt, mint az ellenőrzött és osztályokba sorolt megfigyelés nyelve, amely felváltotta: hogy vitriolnak vagy kénsavnak nevezzük-e, az a vegyületnek mindegy. Egészen más a helyzet az emberiség tudományával. Az emberek nem vártak cselekedeteik, hiteik és társadalmi életük különféle aspektusainak elnevezésével addig, míg egy érdekmentes kutatás tárgyává válnak. A történelem tehát nagyrészt kutatási tárgyától kapja saját szókincsét. Amikor átveszi, e szókincs elfáradt és eltorzult már a hosszú használat következtében; egyébként gyakran kezdettől fogva homályos, mint minden olyan jelrendszer, amelyet nem technikusok szigorúan összehangolt erőfeszítése hozott létre.

Az a legnagyobb baj, hogy e kölcsönelemek még csak nem is egységesek. A dokumentumok általában ránk kényszerítik saját terminológiájukat, a rájuk hallgató történész mindig más-más korszak nyelvét beszéli. De ugyanakkor természetesen saját korának kategóriáiban gondolkodik, azaz e kor szavaival. Amikor patríciusokról beszélünk, az idősebb Cato kortársai is megérteneinket, de hogyan fordítaná le latinra a szót vagy az eszmét az a szerző, aki a „polgárság” szerepéről beszél a Római Birodalom válságaiban? A történelem nyelvében tehát két külön irány rejlik. Vegyük őket sorra.

A múlt terminológiájának reprodukálása vagy másolása első pillantásra elég biztonságos eljárásnak tűnik. A gyakorlatban azonban számos nehézségbe ütközik.

Először is a dolgok változásai távolról sem vonták maguk után a dolgok nevének megváltozását is. Ez részben a nyelvek hagyományörző jellegének tulajdonítható, részben a találékonyság hiányának az emberek többségénél.

Ez még az eszközök esetében is így van, noha ezek elég jellegzetes változásokon mennek keresztül. Ha szomszédom azt mondja: „kocsival megyek”, arra kell-e gondolnom, hogy valamilyen ló vontatta járműbe ül, vagy az autót értette ezen? Csak akkor tudom a választ, ha láthattam már a kocsisínét vagy a garázsát. Az „aratrum” szó kerék nélküli szántóeszközt jelent, a „carruca” pedig kerékkel ellátott szerszámot. De mivel az első

szó korábban jelent meg, mint a második, honnan tudhatnám biztosan, ha egy régi szövegben találkozom vele, hogy nem az új eszközre használják-e a régi nevet? S megfordítva: Mathieu de Dombasle „charrue”-nek (eke) nevezte az általa kitalált szerzőt, amely kerekek nélkül valóban egy eke („araire”).

S mennyivel erősebb a ragaszkodás az öröklött névhez, ha kevésbé tárgyias realitásokról van szó! Az átalakulások ilyen esetben szinte mindig túlságosan is lassan mennek végbe ahhoz, hogy az általuk érintett emberek fel tudják fogni őket. Nem érzik szükségét a címkeváltásnak, mivel a tartalom megváltozása is elkerüli a figyelmüket. A „servus” latin szó, amelyből a francia „serf” (jobbágyság) lett, századokat élt meg. De megvolt ennek az ára: az e szóval jelölt helyzet annyira megváltozott közben, hogy az ókori római *servus* és a Szent Lajos-kori Franciaország *serfje* között több a különbség, mint a hasonlóság. A történészek ezért a „serf” szót általában fenntartják a középkor számára. Ha az ókorról van szó, „esclaves”-ről (rabszolgákról) beszélnek. Azaz az eredeti helyett inkább a szó megfelelőjét használják. Ezzel a nyelv benső pontossága érdekében feláldoznak valamit a nyelvi színekből, mert a szó, amelyet ily módon római környezetbe helyeznek át, csak az első ezredforduló környékén született meg az embervásárokon, ahol a szláv foglyok egy olyan alávetettség szimbólumává lettek, amely a nyugati jobbágyságra már nem volt jellemző. A megoldás kényelmes, ha a két végpontot nézzük. A végpontok között mikor történt, hogy a rabszolga utat adott a jobbágnak? Ez afféle örök szofizma. Mindenesetre máris látjuk, hogy ha igazságot akarunk szolgáltatni a tényeknek, kénytelenek vagyunk felcserélni nyelvüket egy olyan terminológiával, amelyet talán nem teljesen újonnan találunk ki, de szavait mindenesetre pontosítjuk, hangsúlyait pedig áthelyezzük.

Az is előfordul, hogy a nevek – időben vagy térben – a dolgok változásaitól függetlenül változnak.

Néha a nyelvi fejlődés sajátos okai vezetnek egy szó eltűnéséhez, anélkül, hogy az általa jelölt tárgyban vagy cselekedetben bármi változnék. A nyelvi tényekben van ugyanis bizonyos ellenállási vagy rugalmassági együttható. Egy tudós, aki észrevette, hogy a latin nyelvekből eltűnt a latin „emere” ige, és más, igen különböző eredetű szavak álltak a helyébe – „acheter” (venni), „comprar” stb. –, úgy vélte, a legmesszebből követ-

keztetésekét vonhatja le ebből azokkal az átalakulásokkal kapcsolatban, amelyeken a Róma örökébe lépő társadalmakban a cserefolyamatok átmentek. Hogy lehet, hogy nem nézett utána, vajon a vitathatatlan tény esetében elszigetelt jelenségről van-e szó?! Épp ellenkezőleg, mi sem általánosabb a latinból származó nyelvekben, mint a túlságosan rövid szavak eltűnése; a hangsúlytalan szótagok elnémulása lassacskán szinte észrevehetetlenné tette őket. Szigorúan hangtani jelenségről van szó, s arról a mulatságos hibáról, hogy valaki a gazdasági kultúra jellemzőjének hitt egy kiejtési sajátosságot.

Másutt a társadalmi körülmények akadályozzák egy egységes szóhasználat létrehozását vagy fenntartását. Az erősen széttagolt társadalmakban, amilyen a mi középkorunk is volt, gyakran előfordult, hogy azonos szerepet betöltő intézményeket a különböző helyeken egészen másképp nevezték. A tájszólások még ma is igen eltérően nevezik meg a legközönségesebb tárgyakat és a legegyetemesebb szokásokat is. Közép-Franciaországban, ahol e sorokat írom, „village”-nak (falu) nevezik azt a településformát, amelyet Északon „hameau”-nak hívnak. Az északi „village” itt „bourg” (kisváros). E verbális eltérések önmagukban is figyelemre méltó tényeket jeleznek. De ha a történész ezekhez igazítaná saját nyelvét, nem csak szövegének érthetőségét veszélyeztetné ezzel; az osztályozás munkáját is lehetetlenné tenné, amely pedig kiemelt feladatai közé tartozik.

A mi tudományunknak nincs olyan jelrendszere – mint a matematikának vagy a kémiaának –, amely a nemzeti nyelvek felett állna. A történész kizárólag szavakat használ; saját országának szavait. Ha olyan realitásokkal találja magát szemben, amelyek egy másik nyelven fogalmazzák meg magukat, kénytelen lefordítani őket. Nem is jelent ez komoly nehézséget, amíg köznapi tárgyokról vagy cselekedetekről van szó; a szókincs e mindennapos elemeit könnyen átválthatjuk egymásra. De mihelyt megjelennek az intézmények, a hiedelmek, a szokások, amelyek mélyebben alakítják egy társadalom életét, a fordítás egy másik nyelvre, amely egy másik társadalom képét tükrözi, már sokkal veszélyesebb dolog. A szó megfelelőjének megválasztása ugyanis azt jelenti, hogy valamilyen hasonlóságot posztulálunk.

Nyugodjunk tehát bele abba, hogy meg kell őriznünk – és magyaráznunk – az eredeti terminust? Néha biztosan erre van

szükség. Amikor 1919-ben a weimari alkotmány megtartotta a német állam régi nevét, a Reichet, néhány francia publicista rögtön lecsapott rá: „Különös egy Köztársaság (République), amely továbbra is Birodalomnak (Empire) nevezi magát!” Az igazság azonban az, hogy a Reich önmagában egyáltalán nem idézi fel a császár gondolatát; e szó, amely egy örökösen a partikularizmus és az egység között ingadozó politikai történethez kötődik, túlságosan is német ahhoz, hogy le lehessen fordítani egy olyan nyelvre, amely egy egészen másfajta nemzeti múltat tükröz.

De általánosíthatjuk-e ezt a mechanikus átvételt, ezt a legkisebb erőfeszítéssel járó tényleges megoldást? Hagyjuk most a nyelvi tisztaság gondját: mégiscsak bosszantó volna, ha a történészek a maguk nyelvét idegen szavakkal terhelnék, ha a rusztikus római szerzőket utánoznánk, akik nyelvjárásban akarván írni, egy olyan zsargonba csúsztak át, amelyben sem a falu, sem a város nem ismert magára. Ha kísérletet sem teszünk a megfeleltetésre, gyakran magát a valóságot torzítjuk el. Egy, azt hiszem, még a 18. századból eredő gyakorlat megpróbálta a francia „serf” szóval (illetve más nyugati nyelvek hasonló értelmű szavával) jelölni a cári Oroszországban használt „kreposztnoj”-t. Ennél szerencsétlenebb megfeleltetést nehéz is elképzelni. Amott a röghözkötöttség rendszere, amely lassanként valódi rabszolgasággá alakult, nálunk pedig a személyes függés egy formája, amely szigorúsága ellenére is messze állt attól, hogy teljesen jogfosztottnak tekintse az embert: az állítólagos orosz jobbágyságnak szinte nem is volt közös vonása a mi középkori jobbágyságunkkal. De ha egyszerűen csak „kreposztnoj”-t mondunk, azzal sem jutottunk előbbre. Romániában, Magyarországon, Lengyelországban, sőt Németország keleti részén is létezett ugyanis egy olyan paraszti alávetettség, amely erősen hasonlít az oroszországiakra. Akkor tehát hol románul, hol magyarul, hol lengyelül, németül vagy oroszul kell megszólalnunk? A lényeg megint elillanna – a feladat az, hogy kifejezzük a tények közti mély összefüggéseket egy megfelelő terminológia segítségével. Rosszul választottuk meg a címkét. Továbbra is szükség van egy közös címkére, amellyel felcserélhetjük a nemzeti elnevezéseket, ahelyett hogy egyszerűen csak átvennénk őket. A passzivitás itt is tilos.

Számos társadalomban volt gyakorlat az, amit hierarchikus kétnyelvűségnek neveznek. Két nyelv állt szemben egymással, egy népnyelv és egy tudós nyelv. Az első nyelven általában gondolkodtak és beszéltek, kizárólag vagy szívesebben írtak a másodikon. Abesszíniában például a 11. századtól a 17. századig a gez volt az írott, és az amhara a beszélt nyelv. Az evangéliumokat görögül írták – ez volt akkor Keleten a kultúra nyelve – olyan eseményekről, amelyek feltehetőleg arameus nyelven mentek végbe. Közelebb hozzánk, a középkorban hosszú időn át a latin volt az igazgatás és az irodalom nyelve. Az írástudók, papok és írnokok halott civilizációktól örökölt vagy idegen civilizációktól kölcsönzött nyelvének szükségképpen számos olyan realitást kellett kifejeznie, amelyre eredetileg nem volt szava. Nem lehetett erre képes másként, csak egy egész transzponálási rendszer – és elkerülhetetlen esetlenségek – segítségével.

Márpedig ezekből az írásokból ismerhetünk mi meg – a tárgyi tanúbizonyságoktól eltekintve – egy társadalmat. Azokat a társadalmakat tehát, amelyekben ilyen nyelvi dualizmus működött, alapvető vonásaik többségét tekintve is csak mintegy valami fátyolon át, megközelítőleg vehetjük ki. Néha még egy további szűrő is közbeiktatódik. A nagy angol adókataszter, amelyet Hódító Vilmos készíttetett el, a híres „Ítélet könyve” (Domesday Book) normann vagy maine-i írnokok műve volt. Nem elég, hogy latinul írták le a sajátosan angol intézményeket, de előtte franciául gondolták el őket. Amikor a történész az ilyen átnevezések révén létrejött terminológiába ütközik, nem tehet mást, mint hogy visszafelé megismétli e folyamatot. Ha a megfeleléseket jól választották meg, főként pedig következetesen alkalmazták őket, a feladat viszonylag könnyű. A krónikások „consul”-jaiban nem nehéz felismerni a valóság *comte*-jait. Sajnos vannak kedvezőtlenebb esetek is. Mi áll 11. és 12. századi okleveleink *colonusa* mögött? Nincs értelme a kérdésnek. A szó, amelynek a népnyelvben nem volt leszármazottja, mivel semmilyen élőt nem neveztek meg vele, csak egy fordítási megoldást jelentett, amelyet az írnokok szép klasszikus latinsággal a legkülönbébb jogi és gazdasági helyzetek leírására használtak.

A két erősen különböző nyelv szembenállása egyébként pusztán szélsőséges esete azoknak a kontrasztoknak, amelyek minden társadalomban előfordulnak. Még a legerősebben egy-egyesült nemzetekben is – amilyen a miénk – minden kis hiva-

tási közösségnek, minden kulturális vagy vagyoni csoportnak saját kifejezési rendszere van. Másrészt nem minden csoport ír, vagy nem minden csoport ír ugyanolyan sokat, vagy nem ugyanolyan eséllyel hagyományozzák írásait az utókorra. Köztudott, hogy egy bírósági kihallgatás jegyzőkönyve ritkán adja vissza szó szerint azt, ami elhangzott; a törvényszéki írnok szinte automatikusan elrendezi, kitisztázza a szöveget, helyreállítja a szintaxist, kihagyja a túlságosan vulgárisnak ítélt szavakat. A múlt civilizációinak is megvoltak a maguk törvényszéki írnokai: főképp a krónikások és a jogászok. Elsősorban az ő hangjuk ér el hozzánk is. Ne feledjük el, hogy az általuk használt szavak s a bennük rejlő osztályozások tudós kimunkálás eredményei, s gyakran túlzottan is befolyásolja őket a hagyomány. Talán nagy meglepetés érne minket, ha a Karoling-urbáriumok és -kapituláriumok szövevényes (és feltehetőleg meseterséges) nyelvének bogozgatása helyett egyszer módunk volna a korabeli falvakban sétálva meghallgatni, hogyan nevezik a parasztok egymás között saját helyzetüket vagy a földesurak alávetettjeiket. Kétségtelen, hogy a mindennapi gyakorlat önmegnevezései sem a teljes életet adnák, hiszen a tanultak vagy a jogászok megnevezési – és ezzel értelmezési – kísérletei maguk is konkrét hatótényezőt jelentettek; de legalább eljutnánk egy mélyebb szálhoz. Nagyon tanulságos volna, ha egyszer meglephetnénk az egyszerű emberek ajkán az imát – szóljon akár a tegnapi, akár a mai istenhez. Ha ők maguk egyáltalán szavakba tudták önteni szívbéli impulzusaikat anélkül, hogy megcsonkítanák.

Mert itt van végső soron a legnagyobb akadály. Mi sem nehezebb, mint kifejeznie magát az embernek. De éppilyen nehezen találunk egyértelmű és mégis rugalmas szavakat azokra a képlekeny társadalmi realitásokra, amelyek életünk keretét alkotják. A legmegszokottabb szavak is csak megközelítések. Még a hit szavai is, amelyekről pedig szívesen hisszük, hogy szigorú jelentésük van. Nézzék csak meg, hogy Franciaország vallási térképét tanulmányozva mennyi árnyalt különbségtételt kénytelen bevezetni a túlságosan egyszerű „katolikus” címke helyett egy olyan tudós, mint Le Bras. Van min elgondolkodniuk a történészeknek, akik a maguk hitének (néha, vagy talán többnyire, a maguk hitetlenségének) magasából nagy határozottan ítélnék egy Erasmus katolicizmusáról. Más, igen eleven realitá-

sok leírásához is hiányoznak a megfelelő szavak. Egy mai munkás könnyedén beszél a maga osztálytudatáról, még ha ez elég gyenge is. Nem hiszem, hogy ez az öntudatos és felfegyverezett szolidaritásérzés valaha is erősebben vagy világosabban mutatkozott meg, mint Észak-Franciaország napszámosai között az *ancien régime* vége felé; különféle petíciók, egyes 1789-es panaszfüzetek megőrizték számunkra fájdalmas visszhangjait. Az érzés azonban nem nevezhette meg magát, mert nem volt még meg rá a szó.

Hogy mindezt egyetlen szóban foglaljuk össze, a dokumentumok szókinccse a maga módján nem más, mint újabb tanúbizonyság. Nagyon értékes persze, de mint minden tanúbizonyság, tökéletlen; tehát kritika tárgyát képezheti. Minden fontos terminus, minden jellegzetes stílusfordulat egy-egy elemet ad hozzá tudásunkhoz – de csak ha szembesítettük környezetével, ha visszahelyeztük a korszak, a környezet vagy a szerző szóhasználatába; s főképpen ha – mivel sokáig élt – megvédtük az anakronizmusból fakadó félreértés örökös veszélyétől. A királyok felkenését a 12. században szívesen tekintették szentségnek, a szentség bizonyára erős jelentéssel bírt, de ekkoriban mégsem tapadt hozzá az a sajátosan erős értelem, amelyet ma egy olyan teológia tulajdonít neki, amely mereven kezeli saját definícióit s ennek következtében szóhasználatát is. A név megszületése mindig nagy dolog, még akkor is, ha a dolog korábban is létezett, a tudatosodás döntő pillanatát jelöli ugyanis. Micsoda nagy lépés volt, amikor egy napon egy új hit követői keresztényeknek nevezték magukat! Elődeink egy része, például Fustel de Coulanges, bámulatos példáit hagyták ránk az ilyen jelentéskutatásnak, e „történeti szemantikának”. Azóta a nyelvészet fejlődése még tovább finomította eszközeinket. Bárcsak a fiatal kutatók is gyakran forgatnák ezt a szerszámot, s főképp bárcsak kiterjesztenék a használatát a hozzánk legközelebb eső korszakokra is, amelyek e tekintetben a legkevésbé feldolgozott területek közé tartoznak.

Kétségtelen, hogy bármilyen tökéletlen is a megfelelés, a szavak mindennek dacára sokkal szorosabban kötődnek a realitásokhoz annál, semhogy leírhatnánk egy társadalmat – kellően megmagyarázott és értelmezett – szavainak segítségével. Mi nem utánozzuk a középkor örök lefordítóit. Grófokról beszélünk, ha grófokról van szó, s consulokról, ha Róma a hely-

szín. Nagy lépést tettünk előre a hellén vallások megértésében, amikor a tudósok ajkán Zeusz végképp kiszorította Jupitert. De főképpen az intézmények, a szerszámok vagy a hitek részleteire áll ez. Ha úgy véljük, hogy a saját terminológiánk megállapításához tökéletesen elegendő a dokumentumok terminológiája, azzal végül is azt mondjuk, hogy az utóbbiak készen szállítják nekünk az elemzést. A történelemnek ebben az esetben nem maradna sok dolga. Szerencsére s örömünkre, szó sincs erről. Ezért vagyunk kénytelenek másutt keresni osztályozási rendszereinket.

Egy lexika máris rendelkezésünkre áll ehhez, amelynek általánossága elvben minden sajátos korszak felett áll. Mivel előre elgondolt terv nélkül jött létre, történész-nemzedékek folyamatos javítgatásai során, igen különböző korú és provenienciájú elemeket egyesít magában. A „feudális” és a „feudalizmus” szavak a jogi tolvajnyelvből erednek, s Boulainvilliers, majd Montesquieu emelte át őket a törvényszék nyelvéből a 18. században, hogy aztán, kissé esetlenül, egy önmagában is elég rosszul definiált társadalmi struktúra címkéjévé váljanak. A „capital” (tőke) az uzsorások és a könyvelők szava volt, amelynek jelentését a közgazdászok már korán kitágították. A „kapitalista” az első európai tőzsdéken működő spekulánsok zsargonjának maradványa. A „kapitalizmus” azonban, amely mai klasszikusainknál jelentős szerepet játszik, egészen fiatal szó: úgy viseli végződését, mint valami származási jegyet (*Kapitalismus*). A „revolutio” (forradalom) régi asztrológiai asszociációit cserélte fel egy nagyon is emberi jelentésre; az égen olyan szabályos mozgást jelentett – és jelent ma is –, amely örökösen visszatér magába, a földön viszont hirtelen válságot, amely nagyon is előretart. A „proletár” antik köntösbe bújik, mint 1789 emberei, akik – Rousseau nyomán – útjára indították: de, Babeuf után, Marx is mindörökre rajta hagyta a bélyegét. A „totem” szót Amerikának köszönhetjük, a „tabu” szót pedig Óceániának: olyan etnográfusi kölcsönzések ezek, amelyek előtt néhány történész klasszicizmusa még visszahőköl...

Sem az eredetek sokfélesége, sem az eltérések nem zavaróak. Egy szó értékét nem etimológiája, hanem inkább használata adja. Még ha a „kapitalizmus” szó nem terjed is ki – még legáltalánosabb használatában sem – mindazon gazdasági rendszerekre, amelyekben szerepet játszik a pénzkölcsönzők tőkéje; még

ha a „feudális” jelzővel általában olyan társadalmakat jellemzünk is, amelyeknek távolról sem a hűbértartás volt a legjelentősebb vonása, nincs ebben semmi, ami a tudományok gyakorlatának ellentmondana, amelyek kénytelenek – ha nem elégednek meg tiszta algebrai szimbólumokkal – egy olyan szókinszre hagyatkozni, amelybe belevegyül a mindennapi élet nyelve. Ki botránkozna meg azon, hogy a fizikus továbbra is atomnak, azaz oszthatatlannak nevezi legmerészebb boncolásainak tárgyát?

Másképp kell félnünk azoktól az érzelmi tartalmaktól, amelyek annyi öröklött szavunkat terhelik meg. Az érzelm ereje ritkán kedvez a pontosságnak a nyelvben.

A használatban – még a történészeknél is – bosszantó módon összekeveredik két kifejezés: a „feudális rendszer” és a „földesúri rendszer”. Ezzel önkényesen özszorozunk egy, a fegyveres arisztokráciára jellemző függési rendszert a paraszti alávetettség egyik típusával, amely egészen más természetű, s egyébként is sokkal korábban jött létre, tovább tartott és jobban elterjedt szerte a világon.

A félreértés még a 18. századból ered. A vazallusi és hűbéri rendszer továbbra is létezett, de csak egyszerű jogi formulák szintjén, s lényegében századok óta eltűnt belőle minden tartalom. A földesúri rendszer viszont, amely maga is a múltban gyökerezett, nagyon is eleven volt még. A politikai szerzők nem tudtak különbséget tenni a kétféle örökség között. Nem csak arról van szó, hogy félreértettek valamit. Többnyire nem is hűvös szemmel nézték. Egyidejűleg utasították el az archaizmusát s a benne makacsul tovább élő elnyomó erőket. Egy név alatt ítélték el. Azután a forradalom egyszerre és egy név alatt a feudális intézményekkel együtt eltörölte a földesúri jogokat is. Csak az emléke maradt meg, de szívós emlék volt ez, amelyet az utolsó idők harcai eleven színekkel festettek be. A zavar ettől kezdve állandósult. A szenvedélyből született, és kész volt rá, hogy az újabb szenvedélyek hatására tovább terjedjen. S még ma is, amikor itt-ott az ipari vagy banki „feudalizmusra” hivatkozunk, vajon a higgadt nyugalom szól-e belőlünk? Még mindig ott van a szó mögött az 1789-es év forró nyarán fellángoló kasztélyok visszfénye.

Sajnos ez a sorsa nem egy szavunknak. Itt élnek köztünk továbbra is, a közélet zavaros forgatagában. Nem történész az, akinek szónoklatai ma arra szólítanak fel, hogy a kapitalizmust

és a kommunizmust azonosítsuk egymással. Az érzelmi együtt-hatók a környezettől és a pillanattól függő jelekben csak újabb kétértelműségeket szülnek. A „forradalom” szó hallatán az 1815-ös ultrák eltakarták az arcukat. Az 1940-es ultrák viszont e szóval takargatták államcsínyüket.

Tegyük fel, hogy szótárunkat tökéletesen közömbösítettük. A legintellektuálisabb nyelveknek is megvannak a maguk csapdái. Igaz, a legcsekélyebb késztetést sem érezzük arra, hogy újra elővegyük azokat a „nominalista tréfákat”, amelyek – mint François Simiand meglepődve tapasztalta, s joggal – a humán tudományok „sajátos privilégiumai”. Ugyan mi jogunk volna ahhoz, hogy elvessük a nyelv azon lehetőségeit, amelyek nélkül elképzelhetetlen a racionális tudás? Ha például gépkultusról beszélünk, azzal még nem teremtettünk egy új entitást. Egyszerűen egy kifejező szó segítségével egy csoportba egyesítettünk tényeket, amelyek minden igényt kielégítően konkrétak, amelyek hasonlósága – ezt óhajtja megnevezni voltaképpen a szó – maga is valóságos. Önmagukban ezek a címkék teljesen legitímek. Veszélyessé csak az teszi őket, hogy kényelmesek. Ha rosszul választottuk meg, vagy túlságosan mechanikusan alkalmazzuk, a szimbólum (amely csak azért van, hogy segítse az elemzést) végül kiszorítja az analízist. A következmény az anakronizmus – a legmegbocsáthatatlanabb bűn egy idővel dolgozó tudomány esetében.

A középkori társadalmak két alapvető emberi állapotot ismertek: voltak szabad emberek, s voltak olyanok, akiket nem tekintettek szabadnak. A szabadság fogalmát azonban minden korszak a maga tetszése szerint alakítja. Egyes történészek tehát napjainkban azt állítják, hogy – a szó állítólag normális, azaz az általuk használt értelme szerint – a középkor nemszabadjait rosszul nevezték el. Valójában „félszabadok” voltak, mondják. Egy ilyen mesterséges szó, amelynek semmi nyoma a szövegekben, egy ilyen betolakodó mindenképpen csak zavaró lehet. De sajnos nem pusztán zavaró. Nagyjából elkerülhetetlenül ahhoz vezet, hogy úgy tűnik, mintha a hamis pontosság, mellyel a nyelvet felruházza, feleslegessé tenne minden mélyebb kutatást a szabadság és a szolgaság határaitól, ahogyan azt e civilizációk látták: gyakran bizonytalan választóvonalként, amely a pillanatnyi vagy az adott csoportra jellemző elfogultság függvényében is változhatott, de egyik lényegi vonása éppen az volt, hogy

nem tűrte ezt a köztes zónát, amelyet a szerencsétlen „félszabadság” szó sugall. Azzal csak eltorzítjuk a múltat, ha egy olyan terminológiát kényszerítünk rá, amelynek mindössze az a célja vagy az eredménye, hogy kategóriáit a mi kategóriáinkhoz közelítsük, amelyeket alkalmilag örökkévalóvá emeltünk. Az egyetlen racionális viszonyunk ezekhez a címkékhez csak az lehet, hogy kiküszöböljük őket.

A „kapitalizmus” hasznos szó volt. Minden bizonnyal megint hasznos szó lesz, ha majd sikerül lefosztani róla minden kétértelműséget, amelyből mind több ragadt rá, ahogy egyre többet forgott a köznap nyelvben. Pillanatnyilag, mivel minden elővigyázatosság nélkül kiterjesztették a legkülönbébb civilizációkra, szinte szükségszerűen oda jutott, hogy már elfedi a sajátságokat. „Kapitalista” volna a 16. század gazdasági rendszere? Meglehet. De vegyék azért szemügyre a pénznyereség egyetemes találmányát, amely fentről lefelé szivárgott a társadalomban, s éppúgy markába kaparintotta a kereskedőt vagy a falusi jegyzőt, mint Augsburg vagy Lyon gazdag bankárjait; vegyék észre, hogy a kölcsön és a kereskedelmi spekuláció a termelési rendszernél jóval korábban hangsúlyossá vált: emberi viszonyaiban tehát a reneszánsz „kapitalizmus” különbözött ettől a sokkal hierarchizáltabb rendszertől, a gyári rendszertől, az ipari forradalom saint-simoni rendszerétől! Amely viszont...

Nos hát, egy igen egyszerű megjegyzés is elég ahhoz, hogy óvatosak legyünk. Mikor jelent meg a kapitalizmus – nem egy meghatározott korszak kapitalizmusa, hanem az önmagában vett kapitalizmus, a nagy K-val írt kapitalizmus? A 12. századi Itáliában? A 13. századi Flandriában? Fugger és az antwerpeni börze korában? A 18. században, vagy inkább a 19. században? Ahány történész, annyi anyakönyvi kivonat. Szinte ugyanannyi van belőle, mint e híres Polgárságból, amelynek hatalomra emelkedését az iskolai kézikönyvek a nebulóink figyelmébe ajánlott korszakok függvényében hol Szép Fülöp idejére, hol XIV. Lajos idejére teszik, ha ugyan nem 1789-ben vagy 1830-ban jött el a nagy pillanat... Talán mégsem mindig ugyanarról a polgárságról van szó... Ahogy nem is mindig ugyanarról a kapitalizmusról...

Ezzel már, azt hiszem, elértünk a lényeghez. Fontanelle szép mondása jut az eszébe az embernek: Leibniz – mondta – „pon-tos definíciókat állít fel, amelyek megfosztják attól a kellemes sza-

badtságtól, hogy néha visszaélhessen a szavakkal". Lehet, hogy kelle-
mes, de biztosan veszélyes. Túlságosan is jól ismerjük ezt a sza-
badságot. A történész ritkán definiál. Talán felesleges is volna
az ilyen gondosság, ha maga mindig pontosan meghatározott
értelmű szóhasználatból merítené szavait. De mivel nem ez a
helyzet, nem áll rendelkezésére más vezérfonál, még kulcssza-
vainak használatakor sem, mint személyes ösztöne. Zsarnoki
módon kiterjeszti, szűkíti vagy megváltoztatja a jelentéseket –
anélkül, hogy figyelmeztetné az olvasót, sőt anélkül, hogy ma-
ga mindig tudatában lenne ennek. Mennyi „feudalizmus” szer-
te a világon, Kínától egészen a gyönyörű lábvértű akhájok
Görögországaig? Többnyire egyáltalán nem is hasonlítanak.
Azért, mert minden – vagy majdnem minden – történész a ma-
ga szája íze szerint értelmezi a szót.

S ha véletlen definiálunk, többnyire azt is ki-ki magának. Mi
sem jellemzőbb, mint a gazdaság egy olyan mélyreható elemző-
jének esete, mint John Maynard Keynes. Szinte nincs is olyan
könyve, amely ne úgy kezdődne, hogy a kivételesen viszonylag
rögzített értelmű terminusokat teljesen új jelentéssel ruhazza
fel: néha ezek is változnak műről műre, mindenesetre szánt-
szándékkal különböznek a bevett gyakorlattól. Furcsa hóbortja
ez a humán tudománynak, amely, miután hosszú időn át a
„szépirodalom” körébe tartozott, mintha még megőrzött volna
valamit a művészet javíthatatlan individualizmusából. Elkép-
zelhető-e, hogy egy vegyész ezt mondja: „egy vízmolekulához
két anyag kell: az egyik két atomot ad, a másik egyet, az én ter-
minológiámban az elsőt hívják oxigénnek, s a másodikat hidro-
génnek”? Bármilyen jól definiálják is őket, a történészek párhu-
zamos nyelvei sosem teremtik meg a történelem nyelvét.

Az igazat megvallva, összehangoltabb erőfeszítésekre is sor
került már itt-ott, olyan specialista csoportok részéről, akik ku-
tatási ága viszonylag új még, s ezért mintha mentesek lennének
a legrosszabb testületi rutinoktól (nyelvészek, etnográfusok,
geográfusok); az egész történelem számára pedig a Centre de
Synthèse részéről, amely mindig ugrásra készen várja a jó alkal-
mat, hogy szolgálatot tegyen, és jó példát nyújthasson. Sokat
várhatunk ettől. De talán még többet egy diffúz jóakarát terje-
désétől. Minden bizonnyal eljön a nap, amikor sorozatos egyez-
tetések segítségével pontosítani s aztán – fokról fokra – finomí-
tani tudjuk a terminológiát. A kutató kezdeményezőkézsége is

megmaradna; az elemzés elmélyítésével szükségszerűen átalakítja a nyelvezetet. A lényeg az, hogy él közöttünk a csapatszellem. Szükséges, hogy a történész lemondjon arról, hogy örökölt szavak értelmét meggondolatlanul módosítsa (ha kell, akkor már jobb a valódi új szóalkotás), ne engedje meg, hogy szeszélyből már bevált szavakat elvessenek; oly módon használjon gondos meghatározásokat, hogy törekvése az legyen, szókincsét állandóan mindenki használhassa. Bábel tornya egy ironikus demiurgosznak tertszetős látványt nyújthat. Egy tudománynak kínos példa lenne.

A korok folyama megszakítás nélkül hömpölyög tova. Azonban itt is szükséges, hogy gyakorlati elemzésünk szakaszokat alkosson. Szellemünk természete nem teszi lehetővé, hogy megértsük akár a legfolyamatosabb mozgást is, ha nem osztjuk részekre támpontokat képezve. Hogyan állapíthatjuk meg az idősorban a történeti támpontokat? Bizonyos értelemben mindig önkényesek lesznek. Mégis fontos, hogy egybeessenek az örök változás bizonyos hajlaspontjaival.

Az általunk örökölt történetírásban (a távol-keletiről nem tudok beszélni) a történelem mindenekelőtt a nagyok krónikája volt. Elbeszélésének fordulatait hagyományosan a szuverenitás viszontagságaiban kereste, legalábbis ha nem akar azzal megelégedni, hogy krónikát írva évezredről évezredre sántikál. Az egymást elpusztító hódító népek uralma nagy korszakhatárokat jelez. A középkor kollektív emlékezete szinte teljes egészében a Négy Birodalom – asszír, perzsa, görög, római – bibliai mítoszából táplálkozott. Elég kényelmetlen öntőforma lett belőle. Nem elég, hogy meghajolva a szent szöveg előtt, egészen a jelenig életben tartotta egy fiktív római egység délibábját. Valami furcsa paradoxon folytán e keresztény társadalom szemében – mert ma minden történész annak kell hogy lássa – a Passió mintha kisebb szerepet játszott volna az emberiség történelmében, mint a provinciák hírhedt feldúlóinak győzelmei. Ami a kisebb egységeket illeti, ezek határait az egyes nemzeteken belüli trónutódlások vonták meg.

Ezek a megszokások bámulatosan tartósnak bizonyultak. Az *Histoire de France* (Franciaország története), amely hűséges tükrre az 1900 körüli francia iskolának, még királyról királyra halad: a fejedelmek halálával pedig, amelyeket a nagy eseményeknek kijáró részletességgel mesél el, véget vet egy-egy rész-

nek. Nincsenek már királyok? Szerencsére a kormányzati rendszerek is halandóak: mérföldköként tehát a forradalmak szolgálnak. Újabban aztán a nemzeti „túlsúly” – az egykori birodalom enyhébb megfelelője – szerint osztja fel néhány fontos kézikönyv a modern történelem menetét. A spanyol, francia, angol hegemonia – kell-e mondanunk – diplomáciai és katonai természetű. A többi valahogy majdcsak elrendeződik.

De azért a 18. század már jókor tiltakozott ez ellen. „Úgy tűnik – mondja Voltaire –, mintha ezernégyszáz éve más se volna Galliában, mint királyok, miniszterek és tábornokok.” Lassacskán új felosztások jelentek meg, amelyek – elkerülve a birodalmi vagy monarchikus rögeszméket – alapvetőbb jelenségek mentén igyekeztek megvonni a választóvonalakat. A „feudalizmus”, egy korszak és egy társadalmi és politikai rendszer nevéként, mint láttuk, ez idő tájt született meg. De a „középkor” szó sorsa a legtanulságosabb.

Távoli eredetét tekintve maga is középkori. Annak a félig eretnek profetikusan mozgalomnak a szótárához tartozott, amely, főként a 13. századtól fogva, annyi nyugtalan lelket nyert meg magának. A Jézus eljövetele (a megtestesülés) véget vetett a Régi Törvény uralmának. De nem hozta még el Isten Királyságát. A jelen, amely ezen áldott nap reménye felé fordul, pusztán köztes kor, „medium aevum”. Az első humanisták aztán, akik, úgy látszik, ismerték még ezt a misztikus nyelvet, az evilági realitások területére vitték át a szót. Bizonyos értelemben eljött a Szellem* uralma. Az irodalom és a gondolkodás „restaurációja” volt ez az új királyság, amelyet a legjobbak oly igen tudatosan hirdettek: tanúja ennek Rabelais, tanúja Ronsard. A „középső kor”, amely maga is hosszú várakozásnak tűnt a termékeny Antikvitás és új Revelációja között, lezárult. Az ilyen értelemben vett kifejezés nemzedékeken át megbújt a homályban, csak egyes tudós körök használták. Feltehető, hogy a 17. század legvégén történt, hogy a német Christophe Keller, szerény kézikönyvszerző, egy általános történelmi műben „középkornak” nevezte el azt a több mint egy évezredet átfogó időszakot, amely a népvándorlás korától a reneszánszig terjed. A szóhasználat,

* Lefordíthatatlan szójáték. A Szentlélek franciául „Saint-Esprit”, az „esprit” szó ugyanakkor szellemet jelent. Az említett misztikus mozgalom szerint a Szentlélek birodalma lett volna a harmadik, végső birodalom. – A ford.

amely – nem nagyon tudjuk, milyen csatornákon keresztül – elterjedt, az európai és főként a francia történetírásban nagyjából Guizot és Michelet idejében vert véglegesen gyökeret.

Voltaire nem ismerte. „Végre legyőzik magukban azt a viszolygást, amelyet a modern történelem a Római Birodalom hanyatlása után kelt önökben”: ugye felismerték az *Essai sur les Mours* (Tanulmány a szokásokról) első részét? De azért ne kételkedjünk benne: nagyon is az *Essai* az, amely óriási hatásával a következő nemzedékek körében megalapozta a „középkor” szó sikerét. Ahogy egyébként szinte szükségszerű párdarabját, a „reneszánsz”-ét is. A szó hosszú ideje szerepelt már az ízlés történetében, de köznévként, s kötelező kiegészítővel („a művészetek és az irodalom reneszánsza X. Leó idején vagy I. Ferenc alatt”), az a tisztesség is csak Michelet-vel érte – a nagy kezdőbetűvel együtt –, hogy egymaga egy egész korszakot jelölhetett. Az alapgondolat mindkét esetben ugyanaz. Valaha a csaták, az udvari politika, a nagy dinasztiaiak felemelkedése vagy bukása adta a keretet. E zászlók alatt rendeződött el jól-rosszul a művészet, az irodalom és a tudomány. Azután mindez megfordult. Az emberiség korszakainak alaphangját az emberi szellem legkifinomultabb megjelenési formái adják meg a maguk sokféle fejlődésével. Nincs gondolat, amely ennél jobban magán viselné Voltaire bélyegét.

Van azonban e klasszifikációknak egy súlyos gyöngéjük: a megkülönböztető vonás mindig egyben ítélet is volt. „A papi zsarnokság és a katonai önkény szorításában vergődő Európa vérben és könnyek között várja azt a pillanatot, amikor az emberi szellem új megvilágosodása lehetővé teszi majd számára, hogy újjászülessen a szabadságra, az emberiességre és az éretnyes életre.”* Így írta le Condorcet azt a korszakot, amely általános egyetértéssel hamarosan a középkor nevet kapja. Attól kezdve, amikor már nem hiszünk ebben az „éjszakában”, ha nem vagyunk hajlandók már egyformán terméketlen sivatagnak tekinteni azokat a századokat, amelyek a technikai felfedezések területén, a művészetben, az érzelmekben, a vallási elképzelésekben oly sok újat hoztak, s az ő idejükre esett az európai gazdasági terjeszkedés első nagy hulláma, s amelyeknek

* Condorcet: *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története*. Gondolat, Budapest, 1986. 138. o. Pődör László fordítása.

végül hazáinkat köszönhetjük, ugyan milyen oknál fogva tusz-
koljuk még mindig egy rubrikába Clovis Galliáját és Szép Fülöp
Franciaországát, Alcuint és Szent Tamást vagy Occamet, a „bar-
bár” ékszeres állatdíszzeit és a chartres-i szobrokat, a Karoling-
idők kis elzárt városkáit és Genf, Bruges vagy Lübeck messze
sugárzó városi polgárságát? A középkor valójában már csak a
pedagógiában húzza meg magát: az oktatási programok vitat-
ható kényelmét szolgálja, főképpen pedig tudós technikák cím-
kéje, amelyek területét egyébként elég nehéz volna meghatá-
rozni hagyományos dátumok segítségével. A középkorkutató
az az ember, aki el tud olvasni régi írásokat, ismeri az oklevelek
forráskritikáját, megérti az ófranciát. Kétségtelenül ez is valami.
De ahhoz biztosan nem elég, hogy kielégítsen egy pontosan kö-
rülhatárolt kutatási területeken belül működő valóságtudo-
mányt.

Kronológiai felosztásaink zűrzavarába nemrégiben belopta
magát egy divat, amely éppolyan ragadós, mint amilyen meg-
alapozatlan. Szívesen számlálunk századokban.

A szónak, amely régóta elszakadt már az évek pontos számá-
tól, eredetileg szintén voltak bizonyos misztikus felhangjai: a
Negyedik ekloga vagy a *Dies Irae* hangsúlyai. Talán akkor sem
haltak még el ezek teljesen, amikor, a számszerű pontosság kü-
lönösebb igénye nélkül, a történelem kedvtelve időzött el „Pe-
riklész” vagy „XIV. Lajos századánál”. Nyelvünk azonban idő-
közben megszigorította a matematikáját. Nem a hőseik után
nevezzük el többé a századokat. Egy mindörökre meghatáro-
zott első évtől szépen leszámoljuk őket százévenként időszá-
mításunk első évével kezdve. A 13. század művészete, a 18.
század filozófiája, az „ostoba 19. század”: e számtani mezbe öl-
töztetett számok népesítik be könyveink lapjait. Ki állíthatná
magáról, hogy mindig ellenállt nyilvánvaló kényelmességük
csábításának?

Sajnos a történelemnek egyetlen törvénye sem írja elő, hogy
az 1-gyel végződő évszámok egybeessenek az emberi fejlődés
kritikus pontjaival. Ebből aztán furcsa jelentésváltozások szár-
maznak. „Köztudott, hogy a 18. század 1715-ben kezdődik, és
1789-ben ér véget.” Egy diákom dolgozatában olvastam egykor
ezt a mondatot. Naivitás? Kaján tréfa? Nem tudom. Minden-
esetre elég jól rávilágít a szóhasználat bizarr vonásaira. De ha a
filozófiai 18. századról van szó, inkább azt mondhatnánk, hogy

jóval 1701 előtt kezdődött: az *Histoire des Oracles* (A jóslatok története) 1687-ben jelent meg, Bayle Szótára pedig 1697-ben. A legnagyobb baj az, hogy mivel a név, mint mindig, maga után vonja a gondolatot is, ezek a hamis címkék végül megtévesztik az embert az árucikk felől is. A középkorászok „12. századi reneszánszról” beszélnek. Kétségtelenül nagy szellemi mozgalom volt. De ha ebbe a rubrikába tesszük, könnyen elfeledkezhetünk róla, hogy valójában 1060 körül kezdődött, s bizonyos lényeges kapcsolatai elkerülhetik a figyelmünket. Egyszóval úgy teszünk, mintha feloszthatnánk egy önkényesen megválasztott szigorú ritmus szerint azokat a realitásokat, amelyekről az ilyen szabályosság igen távol áll. Ez lehetetlen vállalkozás. Természetesen nem is nagy sikerrel végezzük. Valami jobbat kell keresnünk.

Ameddig rokon jelenségek láncolatát tanulmányozzuk az időben, addig a probléma egyszerű. E jelenségektől kell megkérdeznünk saját korszakaikat. Fülöp Ágost uralkodásának vallástörténete? XV. Lajos uralkodásának gazdaságtörténete? Hát akkor miért ne lehetne: „Napló arról, mi történt laboratóriumomban Grévy második elnöksége idején”, Louis Pasteur tollából? Vagy, fordítva: „Európa diplomáciatörténete Newtontól Einsteinig”?

Világos persze, miért csábító, hogy a határokat mindig a birodalmak, királyok vagy politikai rendszerek mentén húzzuk meg. Egyrészt maguk mellett tudhatják azt a presztízst, amelyvel egy régi hagyomány ruházza fel a hatalomgyakorlást, „azokat a cselekedeteket – mondta Machiavelli –, amelyekben jelen van a kormányzat vagy az Állam tetteihez méltó nagyság”. Egy trónra lépés, egy forradalom időbeli helye évre, sőt napra pontosan megállapítható. Márpedig a tudós szeret, mint mondani szokás, „finoman datálni”. Egyrészt lecsendesítheti ezzel a homályosságtól való ösztönös borzadását, másrészt a lelkiismerete is nyugodt lehet. Azt kívánja, hogy mindent elolvashasson és mindent tanulmányozhasson, ami tárgyat érinti. Mennyivel kényelmesebb lenne, ha a levéltári iratkötegek között naptárral a kezében válogathatna: előtte, alatta, utána!

Óvakodjunk azért, nehogy a hamis pontosság bálványának áldozzunk. Nem feltétlenül az a legjobb választóvonal, amely a legkisebb időegységet veszi alapul – ez esetben nem csak az év volna jobb az évtizednél, de a másodperc is a napnál –, hanem az, amelyik jobban alkalmazkodik a dolgok természetéhez.

Minden jelenségtípusnak megvan a maga sajátos sűrűsége és – hogy így mondjuk – a maga mértékegysége is. A társadalom-szerkezet, a gazdaság, a hitvilág, a mentalitás átalakulásait nem préselhetjük be torzítás nélkül egy túlságosan szűkre szabott időskálába. Ha azt írom, hogy a nyugati gazdaság rendkívül mélyreható átalakulása, amelyet egyrészt a távoli országokból származó első jelentős búzaimport, másrészt pedig a német és az amerikai ipar első nagy kisugárzása jelez, körülbelül 1875 és 1885 között ment végbe, az egyetlen olyan közelítést használok, amelyet az ilyenfajta tények még megengednek. Egy ennél állítólag pontosabb dátum eltorzítaná az igazságot. Ugyanakkor statisztikai szempontból egy évtizedes átlag önmagában nem pontatlanabb, mint egy éves vagy egy havi átlag. Egyszerűen a valóság más aspektusát fejezi ki.

Egyáltalán nem lehetetlen a priori, hogy a tapasztalatban a látszólag igen eltérő típusú jelenségek természetes fázisai egybeessenek. Igaz, hogy a Második Császárság új korszakot nyitott a francia gazdaságban? Igaza volt-e Sombart-nak, amikor a kapitalizmus rugóját a protestáns szellemben találta meg? Jól látta-e Thierry-Maulnier, hogy a demokrácia ugyanennek (de azért a valóságban, attól tartok, mégsem ugyanennek) a kapitalizmusnak a „politikai kifejeződése”? Nem utasíthatjuk el eleve az ilyen egybeeséseket, bármilyen kétségesnek tűnjenek is. De csak egy feltétellel van helyük: ha nem előre posztulálták őket. A dagály kétségtelenül kapcsolatban van a hold fázisaival. De ahhoz, hogy ebben biztosak lehessünk, előbb külön-külön meg kell határozni az árapály és a hold periódusait. Vagy a társadalmi fejlődés egészének vizsgálatában az egymást követő szakaszokat szeretnénk jellemezni? Ez a domináns hangnem kérdése. Csak utalhatunk itt azokra az utakra, amelyek egy ilyen klasszifikációnak el kell indulnia. Ne feledjük, a történelem még kidolgozás alatt álló tudomány.

Az egyazon társadalmi környezetben, egymáshoz közel eső években született embereket szükségképpen hasonló hatások érik, különösen fiatal korukban. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy magatartásukban a lényegesen idősebb vagy lényegesen fiatalabb csoportokhoz képest általában világos megkülönböztető vonásokat fedezhetünk fel. Még legélesebb nézeteltéréseikben is. Ha ugyanaz a vita hevít fel bennünket, még ha az ellen-

kező oldalon is, az maga is hasonlóság. Ez az azonos korból fakadó közös bélyeg hozza létre a nemzedékeket.

Egy társadalom valójában ritkán egységes. Különböző miliőkre esik szét. A nemzedékek nem mindig egybevágóak e különféle környezetekben: vajon szükségképpen vagy legalább ugyanolyan intenzitással érintik-e a fiatal parasztot is azok az erők, amelyek egy fiatal munkásra hatnak? S vegyük még ehhez hozzá, hogy a legerősebben integrált társadalmakban is lassan terjednek bizonyos irányzatok. „Kamaszkoromban vidéken még romantikusak voltak az emberek, miközben Párizsban már régen nem” – mondta egyszer nekem apám, aki 1848-ban, Strasbourgban született. A szembeállítás egyébként – mint ez esetben is – gyakran egyszerű időeltolódást jelent. Amikor tehát erről vagy arról a francia nemzedékről beszélünk például, egy összetett és néha belső ellentétektől megosztott képet idézünk fel – de az természetes, hogy elsősorban valóban irányadó elemeit emeljük ki.

Ami a nemzedékek szakaszosságát illeti, magától értetődik, hogy bizonyos szerzők pitagoreus álmódzásai ellenére nincs ebben semmi szabályosság. A társadalmi mozgás ütemét követve szorulnak össze vagy tágulnak ki. Vannak a történelemben hosszú nemzedékek, és vannak rövid nemzedékek. Csak a megfigyelés segítségével azonosíthatjuk azokat a pontokat, ahol a görbe irányt változtat. Én egy olyan iskolába jártam, ahol a beiratkozási dátumok megkönnyítették a diákok azonosítását. Hamar rájöttem arra, hogy a magasabb évfolyamok közelebb állnak hozzám, mint a közvetlen utánam jövők. Én és társaim, mi annak a generációnak az utoljába soroltuk magunkat, amelyet, azt hiszem, a Dreyfus-ügy nemzedékének lehetne nevezni. Az élettapasztalat nem is hazudtolta meg ezt a benyomást.

Előfordulhat végül, hogy a nemzedékek egybefonódnak. Az egyének ugyanis nem reagálnak mindig ugyanúgy ugyanazokra a hatásokra. A mi gyermekeink között már ma is elég könnyű elkülöníteni a háborús nemzedéket a háború utáni nemzedéktől. Bizonyos fenntartásokkal ugyan, de azt mondhatjuk, az érett kamaszkorba még be nem lépett, de a kisgyermekkort már elhagyó gyermekek érzékenysége a jelen eseményei iránt erősen függ a személyes vérmérséklettől; a koraérettek igazi „háborús” gyerekek lesznek, a többiek viszont a választóvonal másik oldalára kerülnek.

A nemzedék fogalma tehát igen formálható, mint minden olyan fogalom, amely torzítás nélkül igyekszik kifejezni az emberi dolgokat. Ugyanakkor olyan realitásokat jelez, amelyeket nagyon is konkrétan érzünk. Hosszú ideje használják már, mintegy ösztönösen, az olyan tudományágak, amelyek természetüknél fogva nem tudják elfogadni az uralkodók vagy kormányok szerinti régi felosztást: ilyen az eszmetörténet vagy a művészeti mozgalmak története. Mindinkább úgy tűnik, hogy e fogalom adhatja az emberi viszontagságok racionális elemzésének első útjelzőjét.

Egy nemzedék azonban csak viszonylag rövid szakaszt jelent. A hosszabb szakaszokat civilizációknak nevezhetjük.

Lucien Febvre tisztázta, hogy a szó csak lassan vetközte le értékítélet-jellegét. Ma már független. Elismerjük már, hogy – ha szabad így mondanom – vannak civilizálatlan civilizációk. Felismertük ugyanis, hogy egy társadalomban – bármiféle legyen is ez – minden összefügg és hatással van egymásra: a politikai és a társadalmi szerkezet, a gazdaság, a hitvilág, a mentalitás legelemibb és legkifinomultabb megnyilvánulásai. Ennek a komplexumnak megvan a saját hangneme. Igaz, hogy ezeket a hangnemi különbségeket nehéz pontosan leírni. Sommás címkék segítségével nem is fog sikerülni soha. Az izmusok kényelmessége (Typismus, Konventionalismus) tönkretette az olyan evolúciós alapon álló, de okos leírási kísérletet, amellyel például Karl Lamprecht próbálkozott a *Németország történetében*. De az világos, hogy a nevekben meglévő elentét fennáll. Ki vitatná, hogy létezik kínai civilizáció? S hogy ez erősen különbözik az európaítól? – A társadalmi komplexum fő hangsúlyai azonban egyazon helyen is megváltozhatnak, lassanként vagy hirtelen. Egy ilyen átalakulás végén azt mondjuk, hogy egy civilizációt felváltott egy másik civilizáció. Néha külső megrázkódtatásként jelenik meg, amit általában új emberi elemek beékelődése kísér: így volt ez a Római Birodalom és az érett középkor társadalmi esetében. Néha viszont a változás belülről jön: mint például a reneszánsz civilizációja, amelytől oly sok mindent örököltünk, mégsem állítaná senki, hogy azonos a mi civilizációnkkal. A kutatás feladatai közé tartozik az is, hogy egyre pontosítsa és finomítsa különbségitéteit.*

* Lucien Febvre-nek szövege: Lucien Febvre-nek köszönhetően jól ismerjük e szó történetét, amely természetesen elválaszthatatlan az eszme történetétől.

Összefoglalásul: az emberi idő mindig fellázad az óraidő kímeletlen egyformasága és merev felosztása ellen. Olyan mértékre van szüksége, amely igazodik ritmusának változatosságához s amely elfogadja, hogy – a valóság természetéből következően – határként gyakran csak átmeneti zónákat ismer. Csak e hajlékonyság révén remélheti a történelem, hogy – Bergson szavával – klasszifikációit „a valóság vonalaihoz” közelítheti: márpedig végső soron ez a célja minden tudománynak.

Pontosabban, egy szétválás ment végbe. Ma is beszélünk (sajnos, sokkal kevésbé magabiztosan, mint ükapáink) a civilizációról magáról, ami eszmény, s arról a nehéz folyamatról, amellyel az emberiség eljut e nemes kifinomultsághoz; de civilizációkról is, többes számban, amelyek egyszerűen realitások. Elismerjük már, hogy – ha szabad így mondanom – vannak civilizálatlan civilizációk. Felismertük ugyanis, hogy egy társadalomban – bármiféle legyen is ez – minden összefügg és hatással van egymásra: a politikai és a társadalmi szerkezet, a gazdaság, a hitvilág, a mentalitás legegyszerűbb és legkifinomultabb megnyilvánulásai. Hogyan nevezzük ezt az összességet, „amelyben – írta már Guizot – egy nép életének minden eleme, létezésének minden ereje egyesül”? A „civilizáció” szó, amelyet a 18. század valamiféle abszolút jó jelölésére teremtett meg, a humán tudományok relativizálódásával párhuzamosan maga is hozzáigazodott – anélkül, hogy régi jelentését elvesztette volna – ehhez az új, tárgyesebb értelmez. Korábbi egyetlen jelentését csak az emberi együttérés visszhangjaként őrizte, ennek az ára sem elhanyagolható.

A civilizációk közti kontrasztok világossá válnak, ha a térben az ellentét egzotikumként jelenik meg: Ki vitatná, hogy létezik kínai civilizáció? S hogy ez erősen különbözik az európaiától? – A társadalmi komplexum fő hangsúlyai azonban egyazon helyen is megváltozhatnak, lassanként vagy hirtelen. Egy ilyen átalakulás végén azt mondjuk, hogy egy civilizációt felváltott egy másik civilizáció. Néha külső megrázkódtatásként jelenik meg, amit általában új emberi elemek beékelődése kísér: így volt ez a Római Birodalom és az érett középkor társadalmi esetében. Néha viszont a változás belülről jön: mint például a reneszánsz civilizációja, amelytől oly sok mindent örököltünk, mégsem állítaná senki, hogy azonos a mi civilizációnkkal. Igaz, hogy ezeket a hangnembeli különbségeket nehéz pontosan leírni. Sommás címkék segítségével nem is fog sikerülni soha. Az izmusok kényelmessége (Typismus, Konventionalismus) tönkretette az olyan evolúciós alapon álló, de okos leírasi kísérletet, amellyel például Karl Lamprecht próbálkozott a *Németország történetében*. Már Taine is elkövette ezt a hibát, akinél olyan meglepőnek találjuk ma, hogy az „uralkodó felfogásmódra” redukálta a személyesen megélt valóság típusait. De attól még, hogy egyes kísérletek kudarcot vallottak, nem kell elvetnünk az egész vállalkozást. A kutatás feladatai közé tartozik az is, hogy egyre pontosítsa és finomítsa különbségtételeit.

ÖTÖDIK FEJEZET

Hiába próbálta a pozitivizmus kiirtani a tudományból az ok gondolatát. Akár tetszik, akár nem, minden fizikus és minden biológus „miért”-ekben és „azért mert”-ekben gondolkodik. A szellem ezen általános törvénye alól a történész sem vonhatja ki magát. Egyesek – mint Michelet – egyetlen „eleven lendületbe” rendeznek mindent a logikai formájú magyarázat helyett; mások indukciókkal és hipotézisekkel dolgoznak, a genetikus kapcsolat pedig mindenütt jelen van. De abból még, hogy az ok-okozati viszonyok megállapítása ösztönös értelmi szükségletünk, nem következik, hogy felkutatásukat is az ösztöneinkre hagyhatjuk. Ha az okság metafizikája kívül esik is itt a látókörünkön, az oksági viszony használata – mint a történeti megismerés eszköze – vitathatatlanul kritikus tudatosítást igényel.

Képzeljünk egy embert, amint egy hegyi ösvényen halad. Egyszer csak megbotlik, és szakadékba zuhan. Ahhoz, hogy e baleset így megtörténjék, egész sor meghatározó elem együttes meglétére volt szükség. Olyanokra, mint – egyebek között – a nehézkedési erő, a hegyvidék, amely maga is hosszú geológiai formálódás eredménye, azután az ösvény, amely, mondjuk, a falunak nyári legelőivel való összeköttetését szolgálja. Joggal mondhatnók tehát: ha a világmindenség mechanikai törvényei mások lennének, ha a Föld fejlődése másként alakult volna, ha az alpesi gazdálkodás nem alapulna az időszakos vándorpásztorokodáson téli és nyári legelők között, akkor ez az ember nem esett volna a szakadékba. De ha feltesszük a kérdést, hogy miért esett bele, mégis mindenki úgy fog felelni: mert megbotlott. Nem azért, mintha ez az előzmény lett volna az esemény előidézéséhez a legszükségesebb. Sok más volt éppoly mértékben szükséges ehhez. Néhány igen jellemző vonás azonban mégis megkülönbözteti ezt a többitől. Először is ez volt a végső a sorban. Azután ez volt a legkevésbé tartós, a legkivételesebb a világ általános rendjét tekintve; végül, éppen azért, mivel ily ke-

véssé volt általános jellegű, ennek bekövetkezése tűnik a leginkább olyanak, mint amely a legkönnyebben elkerülhető lett volna. Ezen okokból közvetlenebb, nagyobb hatásúnak tűnik, és könnyen lesz az a benyomásunk, hogy az esetet egyedül ez idézte elő. A józan ész szemében, amely ha okokról van szó, nehezen állhat ellen bizonyos mérvű antropomorfizmusnak, az utolsó pillanat tényezője, ez az egyedi és előreláthatatlan tényező úgy jelenik meg, mint a művész, aki formát ad a már előkészített anyagnak.

A történelmi okfejtés, mai gyakorlatában, hasonló úton halad. A legállandóbb és legáltalánosabb előzményeket, bármily szükségesek is, egyszerűen, hallgatólag, maguktól értetődőknek tekintjük. Melyik hadtörténésznek jutna eszébe, hogy a győzelem okai közt megemlítsé a nehézkedési erőt is, mint amely a lövedékek pályáját befolyásolja, vagy az emberi test fiziológiai tulajdonságait is, amelyek nélkül a lövedékek nem okoznának halálos sebet? Már különösebb, de még mindig egy bizonyos állandóság jellegével bíró előzmények azok, amelyeket általában feltételeknek szoktunk nevezni. S a legsajátosabb, az, amely az általános erők együttesében valahogy a különbözőség elemét képviseli, az kapja, előszeretettel, az előidéző ok nevét. Úgy mondjuk például, hogy Law idejében az általános áremelkedés oka az infláció volt. A homogén és jól összefüggő francia gazdasági élet megléte már csak feltétele ennek. Mert a forgalom eszközei, amelyek a bankjegyeket mindenfelé szétvittek, és ezzel az áremelkedést lehetővé tették, megelőzték, és túl is élték az inflációt.

Nem kétséges, hogy e különbségtételben termékeny kutatási elvet fedezhetünk fel. Minek vesződnének a lényegében egyetemes előzményekkel? Túlságosan sok jelenségre jellemzőek ahhoz, hogy érdemes lenne őket feltüntetni bármelyikük genealógiájában. Azt eleve tudom, hogy nem jöhet létre tűzvész, ha a levegő nem tartalmaz oxigént, ami engem érdekel, ami megérdemli és igazolja a kutatásra szánt energiát, az annak megállapítása, hogyan keletkezett a tűz. A ballisztikus pályák ugyanazok a vereségben és a győzelemben; mindkettőt magyarázzák, haszontalanok tehát, ha éppen az egyikre vagy másikra keresünk a magyarázatot.

Veszélyes azonban, ha abszolút értékűnek tekintünk egy olyan hierarchikus osztályozást, amely valójában csak a szel-

lem kényelmét szolgálja. A valóság szinte végtelen számú erővonalat állít elénk, amelyek mind egyetlen jelenség felé tartanak. Választásunk talán a gyakorlatban igen figyelemre méltó vonásokon nyugszik; de nem más, mint választás. Valójában nagyon is önkényes egy par excellence ok gondolata, amelyet szembeállíthatnánk az egyszerű „feltételekkel”. Maga Simiand is, aki oly nagyon kedvelte a szigort, s aki korábban megpróbált – véleményem szerint hiába – szigorúbb definíciókat találni, végül mintha elismerte volna, hogy e különbségtétel teljesen viszonylagos. „Egy járványnak – írta – az orvos szemében egy mikroba terjedése az oka, a szegénységgel együtt járó hiányos higiénia és rossz egészségi állapot pedig a feltétele; a szociológus és az emberbarát szemében viszont a szegénység az ok, és a biológiai tényezők a feltételek.” Ez azt jelenti, hogy nyugodtan elismerhetjük: a látószög a kutatás sajátos szempontjaitól függ.

De azért vigyáznunk kell: az egyetlen ok babonája a történelemben gyakran a felelős keresésének álszent formája, azaz egy értéktétel. „Kinek a bűne vagy érdeme?” – kérdezi a bíró. A tudós megelégszik azzal, hogy megkérdezze: „miért?”, s elfogadja, hogy a válasz nem lesz egyszerű. Az ok monizmusa – a józan ész előítélete, a logikus posztulátuma vagy a vizsgálóbíró rossz szokása – a történelmi magyarázatban csak zavaró elem. A történelem okok hullámát keresi, s nem ijed meg – hiszen az élet mutatja ilyennek az okságot –, ha azokat összetettnek találja.

A történelmi tények lényegüknél fogva pszichológiai tények. Előzményeik tehát többnyire más pszichológiai tények. Kétségtelen, az emberi sorsok a fizikai világba illeszkednek, s viselik e világ terheit. Ugyanakkor még ahol a külső erők behatolása a legbrutálisabb, hatásukat ott is csak az ember és az emberi szellem irányítása alatt fejtik ki. A fekete pestis vírusa volt Európa elnéptelenedésének elsődleges oka. A járvány azonban csak bizonyos társadalmi – azaz alaptermészetükben mentális – feltételek következtében terjedhetett ilyen gyorsan, s morális következményeit csak a kollektív érzékenység sajátos predispozíciói magyarázzák.

Ugyanakkor nem csak a világos öntudat tartozik bele a pszichológiába. Bizonyos történelemtények olvastán azt hihetné az ember, hogy az emberiség csupa logikus lényből áll, akik előtt sosem maradhatnak homályban saját cselekvési motívumaik. A mentális életet és ennek homályos mélyeit kutató újabb

irányzatok állapotát látva mondhatjuk, ez is újabb bizonyítéka arra, milyen nehezen tudnak lépést tartani egymással a különböző tudományok. Ezzel csak általánosabb formában megismételjük azt a sokszor elítélt hibát, amit a régi közgazdasági elmélet követett el. Ezen elmélet *homo oeconomicus*a nem csak azért maradt pusztá árny, mert feltételezték, hogy kizárólag érdekei irányítják: a legrosszabb illúzió az, ha azt hisszük, az ember minden további nélkül világos képet tud alkotni magának saját érdekeiről. „Mi sem ritkább, mint egy elképzelés” – mondta már Napóleon. Vajon hihetjük-e, hogy az a súlyos morális atmoszféra, amely ma ránk nehezedik, csak a racionális döntéseket hozó énünkön hagy nyomot bennünk? Súlyosan eltorzítanánk az okok problémáját a történelemben, ha mindig és mindenhol a mozgatóerők problémájára redukálnánk.

Hány történésznél figyelhető meg, hogy magatartása sajátos, ellentétes módon ingadozik. Arról kell megbizonyosodnia, hogy egy emberi tett valóban megtörtént-e, vagy nem. Nem győző elég lelkiismeretes gonddal eljárni. Arról, hogy mi volt e tettek indoka. Megelégszik a leggyengébb látszattal is, olyan banális lélektani közhelyekkel, amelyek ellenkezője is éppúgy igaz lehet. Két kritikai szellemű és filozófiai képzettségű kutató, Georg Simmel Németországban és François Simiand Franciaországban, abban lelte örömét, hogy leleplezett néhány ilyen *petitio principii*t. A hébertisták* egy német történész szerint eleinte azért értettek teljesen egyet Robespierre-rel, mert az minden óhajuknak engedett; utóbb meg azért távolodtak el tőle, mert túl hatalmasnak tartották. Ez, mondja erre Simmel, annyi, mintha hallgatólag az alábbi két tételt fogadnánk el: 1. a jótett hálára indít, 2. nem szeretjük, ha uralkodnak rajtunk. E két tétel nem feltétlenül hamis, az kétségtelen. De nem is feltétlenül helyes. Mert hiszen ugyanennyi valószínűséggel lehetne azt is állítanunk, hogy ha valaki túl könnyen aláveti magát a másik fél akarátának, ez az utóbbinál inkább megvetést vált ki e gyengeség iránt, semmint hálaérzetet. És diktátort is láttunk már olyat, aki a hatalma keltette rettegéssel elfojtott minden legkisebb ellenkezést. Egy skolasztikus mondta a tekintélyről, hogy „viasz-

* Hébertisták: a francia polgári forradalom szélsőbaloldalán álló Jacques Hébert (1757–1794) hívei, másként a „veszettek”. 1794-ben felkelést kíséreltek meg, de kudarcot vallottak, s vezetőik legtöbbjét kivégezték.

orra van, amelynek mindegy, hogy balra vagy jobbra hajlik". Így van ez a józan ész állítólagos pszichológiai igazságaival is.

E hiba alapján hasonlít ahhoz, amelyből a ma már teljesen túlhaladott földrajzi áldeterminizmus táplálkozik. Akár a fizikai világ valamilyen jelenségéről van szó, akár egy társadalmi tényről, az emberi reakció nem óramű, amely mindig ugyanúgy jár. A sivatag, akármit mond is erről Renan, nem szükségképpen „monoteista”, mivel a közelében élő emberek nem mind ugyanazt a lelket adják hozzá látványaihoz. A vízforrások kis száma csak akkor vezetne mindenütt a falusi települések koncentrálódásához, a vízbőség pedig szétszóródásukhoz, ha igaz volna, hogy a falusiak számára szükségképpen a források, a kutak vagy a tavacskák közelsége a legfontosabb. A valóságban előfordul, hogy – akár biztonságuk vagy egymás segítése érdekében, akár egyszerű nyájösztön folytán – összetömörülnek ott is, ahol minden földdarabnak megvan a maga kútja; s fordítva – mint Szardínia egyes részein –, előfordul, hogy mindenki a maga kis birodalmában telepszik le, s a szívüknek kedves tágasság áraként elfogadják, hogy hosszú utat kell megtenniük a ritka vízért. Nem az ember-e a nagy változó a természetben?

Tévedés ne essék. A hiba ily esetben nem magában a magyarázatban rejlik. Hanem csakis és mindenestül annak apriorizmusában. Habár eddig nem sok példa volt erre, lehetséges, hogy adott társadalmi feltételek mellett elsősorban a víz eloszlása határozza meg a lakhelyet. Csak annyi biztos, hogy nem határozza meg szükségszerűen. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy a hébertistákat valóban azon indokok vezették, amelyeket e történész tulajdonított nekik. A hiba az, ha e feltevést előre elfogadottnak tekintjük, holott bizonyítanunk kell előbb. S ha egyszer megvan a bizonyíték – amelyet nem tarthatunk pusztán elfogultságból lehetetlennek –, még mindig meg kell kérdeznünk, miért éppen ez az attitűd jellemezte az adott csoportot az összes lehetséges pszichológiai attitűd közül. Attól a pillanattól fogva ugyanis, hogy az értelem vagy az érzékenység valamely reakciója nem magától értetődő, e reakció okait is meg kell próbálnunk felkutatni. Egyszóval az okok – a történelemben éppúgy, mint másutt – nem posztulálандók, hanem keresendők.

NÉHÁNY JEGYZET MARCH BLOCH TOLLÁBÓL

¹ Ennyiben kezdettől fogva – és minden szándékosság nélkül – szembe kell hogy helyezkedjek Langlois és Seignobos *Introduction aux Études Historiques* (Bevezetés a történelmi tanulmányokba) című könyvével. Az iménti bekezdés már régen megszületett, amikor az említett mű Előszavában (XII. oldal) először találkoztam a „haszontalan kérdések” között a következővel: „Mire jó a történelem?” Kétségkívül erre a problémára éppúgy érvényes az, ami a cselekedeteink és gondolataink értelmét firtató kérdésekre általában: azok a szellemek, akik természet-től fogva közömbösek az ilyen kérdések iránt, vagy elhatározták, hogy azok lesznek, nehezen értik meg, hogy más szellemeket szenvedélyesen foglalkoztatják ugyanezek a problémák. De ha már a véletlen így hozta, azt hiszem, érdemes elmondanom, mit gondolok erről a joggal hírhedt könyvről – amelyet egyébként az enyém, amely egészen más tervet követ, s egyes részeiben sokkal kidolgozottabb, egyáltalán nem akar helyettesíteni. A két szerző, s különösen M. Seignobos tanítványa voltam. Mindketten jóindulatuk értékes jeleivel halmoztak el. Elsődleges tanulmányaimban sokat köszönhettem az ő oktatásuknak és műveiknek. De nem csak azt tanították nekünk – mindketten –, hogy a történész első feladata az őszinteség; azt sem titkolták el, hogy tanulmányaink fejlődése maga is kutatók nemzedékeinek szükségszerű ellentétein keresztül megy végbe. Az ő tanításukhoz vagyok tehát hűséges, amikor teljesen szabadon bírálom őket, ha ezt hasznosnak ítélem; s remélem, egy napon az én tanítványaim is így kritizálnak majd engem.

² A történelemellenes franciák: Cournot, *Souvenirs*, 43. oldal, a rojalista érzület teljes hiányáról a császárság végén: „...E különös tény magyarázatához, amely itt foglalkoztat bennünket, azt hiszem, a történelem népszerűtlenségét is tekintetbe kell vennünk, és azt is, hogy az alsóbb osztályok körében, olyan

okoknál fogva, amelyek túl hosszú kitérőt igényelnének, a történeti hagyomány alig fejlődött ki.”

³ Az *Accessiones Hitoricae* előszava (1700). *Opera*. Szerk. Dutens. IV. kötet. 2., 53. o.: „Tria sunt quae expetimus in Historia: primum, voluptatem nos cendi res singulares; deinde, utilia in primis vitae praecepta; ac denique origines praesentium a praeteritis repetitas, cum omnia optime ex causis nos cantur.”

⁴De mielőtt ezt megvizsgálánk, még egyszer mentegetőzőn kell. Jelenlegi életkörülményeim folytán, amelyek következtében nem férhetek hozzá egyetlen nagy könyvtárhoz sem, és saját könyveimet is elveszítettem, kénytelen vagyok jegyzeteimre és saját tudásomra hagyatkozni. A kiegészítő olvasmányokhoz, az empirikus ellenőrzéshez, amelyet éppen azon szakmai törvények parancsolnak rám, amelynek alkalmazásával e könyvben foglalkozom, sokszor nem juthatok hozzá. Pótolhatom-e majd egy napon e hiányokat? Attól félek, teljes mértékben sosem leszek képes erre. Nem tehetek mást, mint hogy olvasóim elnézését kérem – „bevallom, vétkeztem”, mondanám, ha ezzel nem vállalnám túlzottan is magamra a sors vétségeit.

⁵ (Lucien Febvre jegyzete: Jegyzettöredék egy külön lapon, az eleje elveszett:) Ahogy Lucien Febvre [kimutatta], a történelem maga az, amely – ha azon vonalról kérdezzük, amelyet az emberiség fejlődése örökösen követ – határozottan cáfolja őket. Nem elég, hogy minden tudomány külön szemlélve sikerének legjobb kovácsait gyakran szomszédos területekről átjött tudósokban találja. Pasteur, a biológia megújítója, nem volt biológus – és életében ezt erősen éreztették is vele; ahogy Durkheim és Vidal de la Blache, akik a 20. század elején sokkal mélyebb nyomot hagytak a történelemtudományon, mint akármelyik specialista, szintén nem tartoztak a diplomás történészek közé – az egyik a filozófiát hagyta ott a szociológiáért, a másik földrajztudós volt.

⁶ Fustel de Coulanges, 1862-es megnyitó előadás, *Revue de Synthèse historique*, II. kötet. 1901. 243. o.; Michelet, 1829-es előadás az École Normale-on, idézi G. Monod: *La Vie et la Pensée de Jules Michelet*. I. kötet. 127. o.: „Egyszerre foglalkozunk majd az egyedi ember tanulmányozásával – ez a filozófia – és a társadalmi emberrel – ez pedig a történelem.” Meg kell jegyeznünk, hogy Fustel később egy összefogottabb és teljesebb megfogal-

mazást talált erre, amelynek az ismertetett fejtegetés legfeljebb kommentárja lehet: „A történelem nem azon különféle jellegű tények összessége, amelyek a múltban megtörténtek. A történelem az emberi társadalmak tudománya.” – Ezzel azonban talán túlságosan is leszűkíti az egyén szerepét a történelemben; a társadalomban élő ember és a társadalom nem teljesen ekvivalens kifejezés.

⁷ Lucien Febvre jegyzete „Megint nem az ember, sohasem az ember. Az emberi társadalmak, a szervezett csoportok.” Lucien Febvre: *La Terre et l'évolution humaine* (A föld és az emberi fejlődés). 201. o.

⁹ Fiatal koromban egyszer egy igen neves tudós, aki az École de Chartes (Oklevéltani Iskola) igazgatója volt, a következőt mondta nekünk, elég merészen: „Egy kézirat írásképét körülbelül húszéves pontossággal datálni tudom.” Csak egyvalamiről feledkezett meg: sok ember, sok írnok él tovább negyven évnél – s ha a kézírás az öregedéssel változik is idővel, ritkán igazodik az újfajta írásképhez. 1200 körül voltak olyan, hatvanas éveikben járó írnokok, akik még úgy írtak, ahogy azt 1150 körül tanulták. Az írás története különös módon fejletlenebb, mint a nyelvtörténet. Még várja a maga Diezét – vagy Meillet-jét.

⁹ Feltéve, hogy az év minden napjára nézve azonosak a mortalitási esélyek. Ez nincs egészen így (van a halandóságnak egy éves görbéje); de itt kényelmetlenségek nélkül posztulálhatjuk.

¹⁰ Colombini János halálától napjainkig 65 pápa uralkodott (a nagy egyházszakadás kettős és hármás pápaságát is beleértve); 38-an közülük Ignác halálát követően. Az első lista 55 névazonosságot mutat a másodikkal, amelyen belül pontosan 38-szor ismétlődnek ezek a nevek (a pápák, mint köztudott, általában a szokás által már szentesített nevet vesznek fel). Annak valószínűsége, hogy a jezsuitákat valamelyik azonos nevű pápa tiltsa be, ezek szerint 55:65, azaz 11:13, a jezsuiták esetében ez a valószínűség 38:38-ra, azaz 1-re emelkedik, más szóval, bizonyossá válik. A kombinált probabilitás 11:13x1, azaz 11:13. Végezetül, 1:365 – azaz 1:133.225x11:13 = 11:1731.925, ami valamivel több, mint 1:157.447. A nagyobb pontosság kedvéért számításba kéne venni az egyes pápák uralkodásának időtartamát is. De e matematika játék természeténél fogva, amelynek egyetlen célja, hogy nagyságrendileg helyesen mutassa az eredményt, megengedhetőnek láttam a számítás leegyszerűsítését.

Osiris Könyvtár

FÜGGELÉK

A történelem védelmében kéziratai és szövege

Marc Bloch gondosan rendezett kéziratai túléltek a Bloch család viszontagságait, s így Étienne Bloch „A történelem védelmében” kéziratváltozatait átadhatta közlés céljából a jó barátnak és pályatársnak, Lucien Febvre-nek. Az ő szerkesztésében jelent meg 1949-ben a munka, s 1993-ig valamennyi francia és más nyelvű kiadás az általa gondozott szövegre épült, s tartalmazta utószavát.

Lucien Febvre az alábbi utószót írta könyvhöz:

Lucien Febvre: „A történész mestersége” kéziratának állapota (utószó)

„Egy befejezetlen kézirat kiadását előkészíteni, amelyet a szerző nem tudott véglegesíteni, és amelynek legépelésre átadott részei is bizonyára átestek volna még egy végső csinosításon, mielőtt a nyomdába került volna, kényes feladat és számos aggályra adhat okot. De mit jelenthetnek mindezek az aggályok ahhoz a megelégedettséghez képest, hogy egy szép, bár csonka munkát tárhatunk fel?

Marc Bloch, ahogy én is, régóta gondolkozott azon, hogy formába öntse a történelemről vallott nézeteit. Keserűséggel mondogatom magamnak, hogy addig kellett volna társulnunk, amíg erre idő lett volna, hogy a fiataloknak egy »Langlois és Seignobos«-t adjunk, amelyik egy másik nemzedék kiáltványa lett volna, és egész más szellemről árulkodott volna. Marc Bloch, amikor az események letérítették útjáról, legalább megkísérelte a maga részéről megvalósítani a szándékot, amelyről gyakran vitakoztunk együtt.

Elmondtam már, hogyan ment el egy napon egy molsheimi fűszereshez, és vásárolt egy iskolai füzetet, amikor Elzászba a vezérkarhoz volt bevonultatva, és rosszul viselte a »furcsa háború« kényszerű tétlenségét. A füzet bizonyára igen hasonló volt ahhoz, amit a Németország belsejébe egy faluba deportált

Henri Pirenne használt, hogy megírja Európa történetét. Az első lapra Bloch felírta a címet:

A francia társadalom története az európai civilizáció keretében

Ezt követően megfogalmazta az ajánlást:

Henri Pirenne emlékének

aki az idő alatt, amíg országa az enyém oldalán harcolt a jogért és civilizációért fogságban megírta Európa történetét

Ezt követően szokás szerint egy előszót írt:

Gondolatok a módszertan iránt érdeklődő olvasó számára

Ezt néhány kéziratos oldal követi, ezek alkotják a Franciaország és Európa születése c. első fejezetet.

Az események, amelyeket Bloch maga mesél el »A különös vereségben«, abbahagyatták vele a munkát. És amikor a tragikus Dunquerque–London–Bretagne útvonalon visszatérve Franciaországba Bloch újra munkához látott – akkor »A történelem védelmében« fogalmazásán dolgozott. Pontosán mikortól? Nem tudom pontosan megmondani. Rendelkezem egy első dátummal: a számomra írt megható oldal alján olvasható: »Fougères, Creuse, 1941. május 10.« És egy különálló lapon, amelyik egyik dossziéjában található, általánosságban ezt olvashatjuk:

1942. március 11. a munka készültsége

1. A IV. fejezet befejezéséhez megírni az általánosságokat, a civilizációkat – és újraolvasni
2. Áttérni az V-re (változás, tapasztalat)

Május 10, 42. március 11.: ezt követően Blochnak volt ideje arra, hogy valóban befejezze a IV. fejezetet és elkezdje az V-et – amelyiknek még végleges címet sem adott. Aztán ez volt minden.

Hogyan fejezte volna be Bloch a könyvet? A rendelkezésemre bocsátott papírok között nem találtam a tervezett könyvnek semmilyen akkori tervét. Vagyis helyesebben mondva, van ilyen. Felfedeztem egyet – de az a megvalósításnál jóval korábbi, és érezhetően eltér attól, amit később Marc Bloch a megírásnál követett. – Ebben hét fejezetet tervezett. Ezeket a következőképpen nevezte meg:

I. A történeti megismerés: múlt és jelen

II. A történeti megfigyelés

III. A történeti elemzés

IV. Az idő és a történelem

V. A történeti tapasztalat

VI. A magyarázat a történelemben

VII. Az előrelátás problémája

Végkövetkeztetésként Bloch egy »Tanulmány a történelem szerepéről az államban és az oktatásban« c. elemzés megírását tervezte. És arra gondolt, hogy egy függelékkel szentel »A történelem oktatása« kérdésnek.

Nincs szükség arra, hogy hangsúlyozzam e program és a történetész által megvalósított terv közötti különbségeket. Ha a tervezett öt első fejezet elképzelt tartalma nagyjából megtalálható »A történelem védelmében« befejezett első négy fejezetében, marad még az, hogy Bloch foglalkozni akart a véletlennel, az egyén problémájával, »a meghatározó tettek vagy tények« kérdésével, végül pedig az »előrelátás« problémájával, amelynek egész fejezetet kívánt szentelni. Mindezen adatok alapján láthatjuk, hogy a befejezetlenül maradt munka kétharmada áll rendelkezésünkre. Talán nem haszontalan itt leközozni a végre nem hajtott programnak e végső részét.

VI. Magyarázat a történelemben

Bevezetésképpen: a szeptikusok (vagy szcientisták) nemzedéke

1. Az ok fogalma. Az ok és az indíték (tudattalan) lerombolása. A romantizmus és a spontaneitás.
2. A véletlen fogalma.
3. Az egyén és differenciális értéke kérdése. Érintőlegesen azok a korszakok, amelyek forrásszerűen egyén nélküliek. A történelem csak a társadalomban élő ember tudománya? A tömeg történelme és az elitek.
4. A »meghatározó« tettek vagy tények problémája

VII. Az előrelátás kérdése

1. Az előrelátás, mentális szükségesség
2. Az előrelátás szokásos hibái: a gazdasági konjunktúra, hadtörténet.
3. Az előrelátás anatómiája emberi dolgokban: az előrelátás, amelyik saját magát semmisíti meg az előrelátással: a felismerés szerepe.
4. A rövid távú előrelátás.
5. A szabályosságok.
6. Remények és bizonytalanságok.

Erősen sajnálható, hogy Blochtól nem maradt fenn semmilyen pontosabb és részletesebb jegyzetanyag könyvének ezen utolsó részére. A legeredetibb rész lehetett volna. A VII. fejezetben felvetett kérdéseket illetően ismerem gondolatait – azonosak az enyéimmal –, viszont, azt hiszem, sosem beszélgettünk az előrelátás kérdéséről, amelynek sokértelmű és nagyon eredeti tárgyalását ígéri könyve végén – s talán ez lehetett volna az egész mű legszigorúbban vett személyes része.

A most megjelenő szöveg kialakítására rendelkezésemre állt három vaskos dosszié, mindegyik a kiadandó szöveg nagyjából teljes példányát tartalmazta. A példányok nagyrészt gépelt lapokból álltak – ezek közé Marc Bloch kézírásával kéziratolalak iktatódtak közbe, a legtöbbször egy általa áthúzott korábbi változat hátoldalára írva. Szerkesztői feladatom lényegében abból állt, hogy e három példányból egy alapváltozatot állítsak elő, amely valamennyi lapot tartalmazza, és figyelembe veszi Marc Bloch kézírásos javításait a gépelt szövegben. Semmit nem tettem hozzá, semmit nem javítottam, még csupán formailag sem, Bloch szövegén: ez a teljes és tiszta szöveg az, amelyik megjelent ebben a *Cahier*-ban (az *Annales* füzetsorozata – szerk. megjegyzése).

A munka hivatkozásokat is tartalmazott volna. Csak néhány jegyzetet találtunk meg, amelyeket barátunk saját kezűleg írt meg. Ezek a kötet végén megtalálhatók. Azt gondoltuk, nem feladatunk e hiány pótlása. A hatalmas és nem túl érdekes munka minden lépésnél megoldhatatlan problémákat támasztott volna.

Megjegyzem még, hogy mindhárom példány, amelyről beszéltem, ugyanolyan módon és ugyanazon mondattal zárul: »Egyszóval az okok – a történelemben éppúgy, mint másutt – nem posztulálандók, hanem keresendők.«

Nem az én feladatom, hogy tanulmányozzam Bloch gondolatait a történelemről – ennek okait a könyv elején a nekem írt ajánlásban sok érzelmmel és mondhatom ragyogóan megírta. Csak egyetlen megjegyzésem van. Hacsak nem tévedek, az egész könyvben egyetlenegyszer sem fordul elő az »evolúció« szó.

Mivel ajánlásról és kegyes megemlékezésről van szó, végül el kell mondanom a következőt.

Minden jel szerint volt valaki, akinek Bloch, mielőtt eltávozott volna közülünk, ajánlotta volna a tőle várt nagy munkákat.

Valaki, akiről mindenki, aki ismerte és szerette Marc Blochot, tudta, milyen kizárólagos figyelemmel vette körül őt és gyerekeit – és milyen lemondással szolgált munkáinál titkárként és segítőként. Kötelezettségemnek érzem, ettől semmi – a Marc Bloch családjában oly erős érzelmi szemérem érzéke sem – tart-hat vissza, kötelességemnek érzem annak szükségességét, hogy ideírjam Marc Bloch feleségének nevét – aki férjével azonos ok-ból halt meg, és a férjével azonos francia hitben.”

A kéziratok későbbi tanulmányozói azonban a megjelent szövegben kisebb hiányokat, szerkezeti módosításokat és betoldá-sokat fedeztek fel az eredetihez képest. Előkerült a munkának egy korábbi változata. Mindez szükségessé tette egy kritikai ki-adás elkészítését. Ez 1993-ban megvalósult a fiú, Étienne Bloch gondozásában (Marc Bloch: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. Édition critique préparée par Étienne Bloch*. Armand Colin, 1993.). A kritikai kiadás tartalmazza a legteljesebb eredeti kéziratot (ez a magyar kiadás alapja), a korábbi változat szövegét, valamint a fogalmazás során készült piszkozati oldalakat is.

A kritikai kiadás ismereteink pillanatnyi állása szerint megol-dotta a datálási kérdéseket is. A munka változó koncepciójának érzékeltetésére, a mű egészének megértéséhez közreadjuk egy korai s egy munka közti teljes vázlat szövegét is (Ez utóbbi vé-gét közölte Lucien Febvre is.)

A legkorábbi tartalmi vázlat:

A történelem védelmében

avagy

Hogyan és miért dolgozik a történész?

I. A történeti megismerés

1. A történelem, a társadalomban élő ember tudománya
2. A jelen és a múlt, a történelem a változás tudománya
3. Az adatok vadászata és az értelmezés szétválaszthatatlansá-ga; a kérdőív

II. Az adatok vadászata

1. A történeti észlelés természete: a tanúbizonyyság
2. A tanúbizonyyság kritikája
3. A tanúbizonyyság kritikájának általános tanulságai

III. Az értelmezés

1. Mi a történelemben egy magyarázat
2. Az összehasonlítás szerepe
3. Az előrelátás lehetőségei

Függelék: A történelem oktatásáról

A közbülső szerkezeti vázlat:

A történelem védelmében

avagy

A történész mestersége

I. A történeti megismerés: múlt és jelen

1. Milyen értelemben van szükség a történelem meghatározására
2. A történelem vajon a „múlt tudománya”?
Első pont: nem lehet a teljes múlt tudománya. A történelemnek a tárgya az ember. És emiatt kényesebbek számára a nyelv problémái.
3. Második pont: megkülönböztethető-e a múlt és jelen? Nincs jelen.
4. De van távoli múlt és közelmúlt. Lehetnek-e két különböző típusú megismerés tárgyai? E felfogás újdonsága. Mivel igyekszik magát megalapozni. Két kérdés van: *a)* Eltérnek-e a megismerés eszközei? *b)* A „jelen” magában hordja saját maga magyarázatát? Pillanatnyilag a második kérdéssel foglalkozunk.
5. A pozitivisták tévedései: első tévedés „az eredet” kísértése.
6. A pozitivisták második tévedése: „a történelem leckéi.” Ennek a tévedésnek hatása volt a tevékenységre, és ez magyarázza a történelem ártalmas jellegéről vallott tézist. De ez a történelem természetével ellentétes; a történelem *a)* az idő, ebből következően a változás tudománya; *b)* tapasztalatok, nem pedig precedensek gyűjteménye. [A 6. pontnál oldalt megjegyezve: áthelyezni.]
7. A pozitivisták harmadik tévedése: a múlt történelmének nincs szüksége a jelen ismeretére. A regresszív módszer.
8. Ellenhatás. Az illúzió, hogy a közeli egyedül megmagyarázza a közelit. E fogalom abszurditása. A múlt megismerésének nem az egyetlen létalapja az, hogy megmagyarázza a „jelen”. De a jelen magyarázatának egyik eleme.

II. A történeti megfigyelés

1. Vajon a történeti megfigyelés, minthogy a múltra vonatkozik, közvetett megfigyelés-e? Hogyan született meg ez a nézet egyfajta történelemfelfogásból? Általánosabban azt kell mondani, hogy a történeti megfigyelés a nyomok megfigyelése.
2. Miben különbözik a történeti megfigyelés a legtöbb természettudományétól? Egyedül annak lehetetlenségében, hogy:
a) előidézzé a jelenséget; *b)* megismételje azt. De lehetőség van a kritikára (a Kamerer-történet).
3. Miben különbözik az emberi múlt megfigyelése az emberi jelenétől? *a)* Az egyes emberek esetében van bizonyos lehetőség arra, hogy előidézzük a jelenséget és megismételjük: ebben az értelemben megkülönböztethető a lélektan és a történelem. *b)* A társadalomban élő ember esetében, ha arra nincs is módunk, hogy előidézzük és megismételjük, de arra igen, hogy jobban irányítsuk a tanút. De a nyomok megfigyelése itt is jelentős rész marad. Ezt követően, a kritika.
4. A történeti tanúbizonyosságok különböző műfajai: a szándékos tanúbizonyosságok és a szándéktalan tanúbizonyosságok. A második rész növekvő aránya.
5. A történeti kritika. A „vizsgáló” kétség. A kritikai szellem megszületése.
6. A különböző fajta kritika. A klasszikus felosztások. A valódiság fogalma és az igazság fogalma közötti megkülönböztetés.
7. A történeti tanúbizonyosság és a tanúskodás „lélektana”. (Példa a rossz tanúra: Szent Bernát.) A beteges hazudozók. A kisebb hatások.
8. A történeti tanúbizonyosságok kritikájának valódi alapja: a valószínűség és az egybeesések elmélete. Példa: a stíluskritika. Az eredmények: makró és mikró.
9. A történész munkája mint a kritikai szellemre nevelés (Richard Simon és a rituális bűn). A háborús rémhírek.
10. A mérés problémája. A statisztika. Az alapkritika. A tulajdonképpeni statisztikai kritika. Az átlagok babonája.

III. A történeti elemzés

1. Ta conta legein, Wie es geschehen ist. E megfogalmazások tévedései. A kettős értelem:

a) elfogulatlanság

b) az igazság (?)

2. Az elemzés szükségessége (példák). Nem áll szemben egy esemény egy ember rekonstrukciójával. De itt is választási lehetőség van.
3. Gyakorlati alkalmazás: a történeti repertórium és munka lerombolása.
4. Gyakorlatilag hogyan dolgozik a történész? A kérdőív.
5. Hogyan születnek a problémák? A meglepetés – a tapasztalat.
6. Az irányító hipotézis. A korábbi hipotézisek próbatétele. A kockázat szeretete.

IV. Az idő és a történelem

1. A történeti tény egyedisége. Simiand tévedései.
2. A történeti tény datálása, az anakronizmus. A történelem által való nevelés és a különböző iránti érzék. A történelem rossz tanácsadó.
3. A változás. A történelem által való nevelés és a változás iránti érzék (az idő érzékelése: a gazdasági liberalizmus).
4. A történeti idő felosztása. A dinasztiák és uralkodók. A korszakok. A századok. Nemzedékek. Egy korszak hangnemenek fogalma.

V. A történeti tapasztalat

1. A változás. A fontos tény fogalma.
2. Tapasztalat és kísérletezés. A kísérletezés sok okból indulhat ki, a történelmi tapasztalat csak az okozatból (az emberek ismerete, hadtörténet).
3. Az összehasonlító módszer.

VI. Magyarázat a történelemben

Bevezetésképpen: a szeptikusok (vagy szcientisták) nemzedéke

1. Az ok fogalma. Az ok és az indíték (tudattalan) lerombolása. A romantizmus és a spontaneitás.
2. A véletlen fogalma.
3. Az egyén és differenciális értéke kérdése. Érintőlegesen azok a korszakok, amelyek forrásszerűen egyén nélküliek. A történelem csak a társadalomban élő ember tudománya? A tömeg történelme és az elíttek.

4. A „meghatározó” tettek vagy tények problémája.

VII. Az előrelátás kérdése

1. Az előrelátás, mentális szükségesség.

2. Az előrelátás szokásos hibái: a gazdasági konjunktúra, hadtörténet.

3. Az előrelátás anatómiája emberi dolgokban: az előrelátás, amelyik saját magát semmisíti meg az előrelátással: a felismerés szerepe.

4. A rövid távú előrelátás.

5. A szabályosságok.

6. Remények és bizonytalanságok.

Összefoglalásként: A történelem szerepe az államban és az oktatásban.

Függelék: A történelem oktatása.

[Fordította Babarczy Eszter és Kosáry Domokos]

Osiris Könyvtár

MIT VÁRJUNK A TÖRTÉNELEMTŐL?*

* *Que demander à l'histoire?* (Mélanges, I. 3–15. l. , a Centre polytechnicien d'études économiques felkérésére 1937-ben tartott előadás szövege; első kiadása a Centre Bulletinjében, 1937. jan. 34. sz.15–22. l.)

Osiris Könyvtár

I.

Elnök úr, legelőször is meg kell köszönnöm az üdvözlés szavait. Tudom, mekkora rész köszönhető ebből a vendégszeretetnek. Csak néhány szót emelek ki közülük, amelyek különösen jólesetek. Volt olyan kedves, hogy utalt arra az erőfeszítésre, amelyet néhány év óta az *Annales d'histoire économique et sociale* c. folyóirat érdekében fejtünk ki Lucien Febvre és jómagam egy csapat barát segítségével, közöttük örömmel nevezem meg Halbwachst. Kísérletünk egyik lételeme, egyik reményünk az, hogy kapcsolatot teremtsünk kutatók olyan csoportjai között, akik túl gyakran nem vesznek tudomást egymásról, és valójában, hitünk szerint, erősen érdekeltek az együttműködésben: történészek, közgazdászok, szociológusok, a jelen megfigyelői és végül a gyakorlat emberei. Mivel az Önök kedves meghívására ma abban a helyzetben vagyok, hogy bizonyára nagyrészt a cselekvés embereiből álló hallgatóság előtt beszélhetek, engedtessek meg nekem, hogy ezt a szerény társalkodást folyóiratunk szellemében végzett munkánk folytatásának tekintsem.

Amikor kedves titkáruk megkeresett, hogy az Önök nevében meghívjon, beszéljek arról, milyen része lehet a történelemnek egy pozitív közgazdaságtani módszer kidolgozásában, nem titkoltam el előle, hogy az, amit tőlem kért, valójában nem kevesebb, mint egy zavarba ejtő vizsga: nyilvános lelkiismeret-vizsgálat. Mert végül is, az a kérdés, amelynek megfogalmazására ily módon egyértelműen rákényszerítenek, lényegében a következő: „Mire szolgál a gazdaságtörténelem?” Vagy szélesebben értelmezve: „Mire szolgál a történelem minden jelző nélkül?” Bizonyára érzik, hogy egy embernek, aki élete javát a történelem és speciálisan a gazdaságtörténelem tanulmányozásának szentelte, egy embernek, aki itt ebben a házban a gazdaságtörténetet adja elő, egy ilyen kérdés szorongást okoz. És ha azt kellene felelnem becsületesen, hogy a gazdaságtörténet semmire sem jó, hogy a történészek teljesen haszontalan emberek, ez a

vallomás nem lenne nekem nagyon kellemes. Őszintén mondom, nem hiszem, hogy erre a következtetésre kell jutnom. Megkísérlem legjobb tudásommal bebizonyítani Önöknek, hogy kutatásaink fontosak, sőt azt mondhatom, nélkülözhetetlenek. Egyetlen feltétel mellett, amelyet hangsúlyozni fogok: tudni kell használni, s nem szabad tévesen alkalmazni őket.

II.

De először világosan meg kell fogalmazni a kérdést.

Úgy gondolom, mindnyájan egyetértünk abban, hogy a gazdasági jelenségek tudománya csak megfigyelésen alapuló tudomány lehet. Nem érheti be azzal, hogy a priori adatokból következtetéseket vonjon le. Az ilyen adatok végeredményben amúgy is rosszul elemzett és félig tudatos megfigyeléseknek bizonyulnának. E tudományban, amelynek megteremtésén fáradozunk, az okfejtés csak akkor lép színre, amikor osztályozni és értelmezni kell a tényeket. A hipotéziseknek szüntelenül a tapasztalat friss levegőjét kell magukba szívniuk, és arra törekedniük, hogy ehhez igazodjanak, még ha ez keserves is! A gazdasági akció viszont megpróbálhatja a maga céljára felhasználni a valót. Éppen azért akció és nem tudomány, mivel célokat tűz maga elé, s értékítéleteket hoz. Ha megtagadná a valóságot, önmagát semmisítené meg; úgy gondolom, ezt senki sem vitatja. És végül is a megfigyelésből indultak ki a klasszikus időszakban – koruk módszerei szerint – a gazdaságtan nagy alkotói, mint például Adam Smith, akárcsak a klasszikus gazdaságtan szellemétől mélyen áthatott gondolkodó: Karl Marx.

Az előttünk álló problémát a következőképpen fogalmazhatjuk meg: Elegendő-e pusztán a jelenben alkalmazni ezt a mindenki által egyhangúlag nélkülözhetetlennek tartott megfigyelést? Vagy ki kell terjeszteni a múltra is? Az az igazság, hogy talán nem teljesen kielégítő ez a mondat, és ha jól megnézzük, valószínűleg már a gondolataim megfogalmazása közben érzett zavarban is felsejlik a megoldás. Mit jelent az, hogy jelen? Ha nagyon pontosan meghatározzuk, nem más, mint apró pontocska az időben, egy pillanat, amely eltűnik, alighogy megszületett. Alig beszéltem, s szavaim már a múltba merültek. Igaz persze, hogy a köznyelvben e szó természetesen sokkal többet

jelent. De még ha minden filozófiától mentes nyelven fejezzük is ki magunkat, soha senki nem akarta a gazdasági megfigyelés látóterét az – ilyen köznapi értelmű – „jelenre” korlátozni, tehát a folyó évre vagy az elmúlt 3-4 évre. Úgyhogy a valóságban a közeli és a távolabbi – sőt, mi több, az egész – múlt között kell választanunk: az egyik oldalon szabad szemmel történik a megfigyelés, a másikon távcsővel, sőt teleszkóppal. Ez utóbbi vizsgálati forma; amelyik e távoli múltat veszi célba, már a történetész dolga. Ezt fejezik ki úgy, hogy valaki a történelemre hivatkozik. Mindegyikünk érzi, hogy csak nagyon önkényes választás részesítheti előnyben az első változatot – azaz a vizsgálatnak csak a legközelebbi múltra korlátozását. S midőn arra kerül sor, hogy pontosabban vonjuk meg a határokat, nem olyan posztulátumoknak engedünk-e, amelyeket, elkésve bár, alaposan meghazudtol a valóság? „Közel”, „távol”: rendkívül bizonytalan körvonalú, szubjektív szavak. Nem szeretnék olyan látszatot kelteni, mintha szőrszálhasogatásra használnám e dialektikát. Mindazonáltal, ha egyes teoretikusok a gazdasági tapasztalatot kizárólag annak megfigyelésére akarják alapozni, amit jelennek neveznek – s ami a valóságban, ismétlem, a hozzánk legközelebb fekvő múlt egy töredéke –, akkor rájuk hárul a bizonyítás feladata. Először be kell majd bizonyítaniuk, hogy a távolabbi múlt – túl azon a demarkációs vonalon, amelynek kijelölését egyébként szívesen rájuk bízom – számunkra teljességgel haszontalan. Ami pedig (ne haragudjanak, de oly édes a bosszú) feltétlenül e múlt kutatásához fogja vezetni őket – tehát a történelemhez. Mert hiszen ha nem ismerik, hogyan bizonyíthatnák hatástalanságát? Teljesen nyugodt vagyok különben: mihelyt jobban tájékozódtak, fel fognak hagyni bizonyítási kísérletükkel. Hogy miért? Ezt szeretném a következőkben elmondani.

III.

Mielőtt belekezdenék azonban, oszlassunk el egy súlyos félreértést! Ha a történelmet mint a megismerés eszközét lejáratták, ez csak azért történhetett, mert olyasvalamit kívántak tőle, amit eleve nem adhat, és nem is kell, hogy adjon. A világosság kedvéért közismert példát fogok említeni, a hadtörténet példáját.

A hadászattal hivatásszerűen foglalkozók esete igen érdekes a történész számára. Példájuk ránk, szakemberekre, kutatókra nézve különösen hízelgő. Rajtuk kívül ugyanis napjainkig nem igen akadt más, aki tevékenysége során megpróbálta volna tudatosan gyakorlati célokra felhasználni kutatásainkat. Az ok világos és nagyon is helytálló. Minden emberi ismeret, a matematika kivételével, a tapasztalaton alapul. A megfigyelésre épülő tudományok széles skáláján van azonban egy kiváltságos sáv: azoké a tudományoké, amelyek „provokálni” tudják a gyakorlatot, tehát a kísérleti tudományok. A fizikusok különválasztják a jelenségeket; elválasztják egyes tényezőiket; s kedvük szerint kombinálják ezeket; így aztán fölényes biztonsággal tudják kezelni a világot. Más tudományok, sajnos, kénytelenek beérni a valóság nyújtotta tapasztalatok regisztrálásával és elemzésével. Ahhoz, hogy a tanulmányozott jelenségekből kihámozhassák az okokat, e tudományoknak meg kell elégedniük a spontán jelentkező különböző kombinációkkal s azzal, hogy passzívan szemlélik, miként befolyásolja a végeredményt egy-egy tényező fellépése vagy elmaradása. Szerepük arra korlátozódik, hogy jól fedezzék fel, jól határolják körül, jól szedjék ízekre a természeti tapasztalatokat a gondolkodás révén. Márpedig, ha van egyáltalán olyan tapasztalat, amelyet nyilvánvaló okokból nem lehetséges tetszés szerint hasznosítani a valóságban, akkor egy nagy ütközet ilyen. A Katonai Akadémia tanárainak soha nem jutott eszükbe, hogy előadásaik szemléltetése végett fegyveresek ezreit állítsák egymással szembe, hogy kölcsönösen legyilkolják egymást, csak azért, hogy növendékeiknek bemutassák, miként is történik ez, s hogy levonhassák az esemény szükséges tanulságait. Tudom, hogy vannak hadgyakorlatok; de a gyilkos és veszély nélküli háborúnak nyilvánvalóan nincs sokkal több köze az igazi háborúhoz, mint a padlón filléres játszertsert tologató gyermek foglalatosságának a valódi mozdonyvezetéshez. Miután a kísérletezés nem állt stratégiánk módjában, mit volt mit tenni, visszamentek a múlt természetes tapasztalataihoz. Így aztán a hadászati oktatás már időtlen idők óta a hadtörténet elemző tanulmányozásán alapul.

Az elv tehát helyes. Ki merné azonban azt állítani, hogy mindig kiváló eredményt hozott? S ha olykor itt is, ott is bizonyos tévedéshez vezetett, amely persze a gyakorlatban súlyos következményeket vont maga után, az nyilván azért történt, mivel

nem mindig alkalmazták helyesen – vagyis valódi történelmi szellemben. Hogyan kellene végezni a történész szerint egy olyan tapasztalat tanulmányozását, mint például egy napóleoni hadjáraté vagy csatáé? Minden bizonnyal gondosan elemezni kellene minden tényezőt, összevetve ezeket a jelen tényezőivel, hiszen végeredményben az a cél, hogy a távoli múltból a mai cselekvéseket segítő tanulságokat vonhassunk le. Például ezt kellene mondanunk: az úthálózat sokkal ritkább volt, mint ma, a felderítők hatókörét korlátozták a lovasság mozgásának és az élelmiszer-ellátásnak lehetőségei (e korlátok pontosan meghatározandók); a parancsokat ilyen vagy olyan úton-módon továbbították; a térképeket a ranglétra eddigi és eddigi lépcsőfokáig osztották szét; az ágyúk ilyen vagy olyan messzire hordtak, ilyen vagy olyan gyakorisággal tüzeltek. És ha a vizsgálatból az derül ki, hogy egyik korszaktól a másikig szinte valamennyi tényező megváltozott, természetesen nem marad más hátra, mint hogy felfedjük, mikor és hogyan következtek be a történelmi változások, s hogy megpróbáljuk felmérni hatásukat. Úgyhogy a múlt legfontosabb tanulsága talán éppen az, hogy a múlttól nagyon eltérő jövőt jelez számunkra, és sejtetni engedni, mik is lesznek körülbelül a különbségek. Távol áll tőlem, hogy azt mondjam, egyetlen hadtörténész sem tette ezt meg. Azt hiszem azonban, hogy nem tévedek, ha azt mondom: nem mindegyik tette ezt. Azok, akik tévedtek, egyszerűen nem vették figyelembe a tapasztalat értékelésének alapvető elvét: a „minden egyforma egyébként”-et. Nem állnak ezzel egyedül, jó néhány nem katona is elkövetett ilyen tapasztalat és történelem elleni bűntettet.

A kísértetek közül, amelyeket a múlt téves felfogása jelenít meg utunk felett, s a valósabb megismerés űz el kíméletlenül, én a hamis analógiának adnám az elsőséget. Mindnyájunkban megvannak a történelmi tudás morzsái. Kedvünk telik abban, hogy a múlt megvilágításában gondoljuk újra végig a jelent. Nálunk franciáknál – már Cournot felfigyelt rá – talán kevésbé érzékelhető ez a vágy, mint más nemzeteknél. Mindenesetre kevésbé éles, mint német szomszédainknál, akik szüntelenül a távoli múltban keresgélnek a jelent irányító elveket és a jelen igazolását; ami mellesleg magyarázatot ad a németországi történettudomány irigylésre méltó gazdagságára s ugyanakkor arra is, hogy örökösen hajlik az anakronizmusra. Ha a forradalom az

előzővel való szakítást jelenti – s van-e jobb módszer a szakításra, mint a felejtés? –, akkor tényleg mi vagyunk a forradalmi nép. Akárhogy is, ez a hangulat korántsem ismeretlen művelt közönségünk körében. Clemenceau mondotta egy szigorú percében (nem feladatom felkutatni, milyen mértékben kellett volna saját magára vonatkoztatnia e szigort): „a cselekvő emberiség igen gyakran csak elavult érzetek történelmi törmelékein át kapcsolódik a jelenhez.”

Vigyázat! Emlékezzünk csak, hogy „minden egyforma egyébként”, és ha valami régit akarnak új gyanánt ránk tukmálni, nehogy úgy járjunk, mint az egyszeri vevő, akivel a régiségkereskedő a Faubourg Saint-Antoine-ban újonnan készült székről hiteti el, hogy egykor XIV. Lajos felséges ülepe nehezedett rá! Nem feladatom a korporációs rendszer megítélése. Annyit tudok azonban, hogy e „korporáció” lehet jó vagy rossz, de ha azt állítják, hogy a régi hagyomány felélesztése, ez nem más, mint pusztá átmítás. Mert hiszen semmilyen közös vonása nincs a régi céhrendszerrel. A céh kis műhelyek, boltok tulajdonosainak testülete volt. Szükség volt rá, mert a kisvállalkozók mindig valamilyen gazdasági tekintéllyel bíró rendszer révén akartak bizonyos védelmet találni, mivel kicsinységük és gyengeségük folytán örökösen a válság szélén álltak. A céh célja az volt, hogy minden mesternek biztosítsa az osztálya életszínvonalának nagyjából megfelelő kenyérkeresetet. Ellenezte a hozzá tartozó vállalatok gazdasági tevékenységének túlzott kiterjesztését; egy-egy mértéktelenül nagyra fejlődő, önző sejt elvonhatta volna a táplálékot szomszédai elől. És végül a mesterek céhe, amely nem volt mentes nyilvánvalóan oligarchikus törekvésektől, csírájában elfojtotta a bér munkarendszert. Talán nagyobb nehézség nélkül ma is újraszülethetne, ha a kiskereskedelem teljes cselekvési szabadságot kapna. Azt hiszem, nem nagyon kell hangsúlyoznom, melyek azok a vonások, amelyekben ez az intézmény különbözött a modern korporációs rendszertől.

Egyébként gyakran hallhatunk a történelem tanulságairól. Gyakran szembeállítják ezeket ezzel vagy azzal az új törekvéssel. Itt megint csak óvakodnunk kell. A történelem nem azt tanítja, hogy egyes tényezők ma is olyan eredményre vezetnek, mint tegnap. Azt kell leszögeznünk, hogy ezek és ezek a tényezők ekkor ilyen és olyan eredményekhez vezettek. Ha a tényezők megváltoztak, megváltoznak a lehetőségek is. Azt pedig jól

tudjuk, hogy a társadalmi élet legfőbb tényezői állandóan fejlődnek, és azt hiszem, ma már senki sem mondaná Machiavelli-vel együtt, hogy „legalább egyvalami változhatatlan, s ez az ember”. Az ember is változik, ne legyenek kétségeink efelől – gondolkodásmódjában, sőt talán még testében is. Már csak azért is, mert táplálkozása alapvetően megváltozott az idők folyamán. Egyszerűen a történelemnek valószínűleg ez a legjobb definíciója: a történelem a változás tudománya és – sok tekintetben – a különbségek tudománya.

IV.

Úgy gondolom, ez a definíció már magában foglalja az egyik fő okát annak, hogy miért vesszük oly messzire a múltba a gazdasági megfigyelést. Ha csupán egy keskeny sávra korlátoznánk az időben, éppen a változást nem éreznénk át olyan parancsoló módon. Ne mondják, kérem, hogy mindnyájan jól tudják: a világ örökös változásban van. „Minden folyik... nem léphetünk be kétszer ugyanabba a folyóba” – mindnyájan tanultuk az iskolában az öreg Hérakleitosz szavait. Igaz. De egy elkoptatott igazság nem feltétlenül aktuális igazság. 12. századi emberek, akik – biztosíthatom Önöket – nem voltak ostobák, szilárdan meg voltak győződve, hogy a Római Birodalomban élnek. És hivatkozhatom Detoeufnek a liberalizmus végéről szóló előadására is; bizonyára nem ok nélkül iparkodott azon, hogy kimutassa: már nem a múlt század hatvanas vagy nyolcvanas éveinek kapitalizmusában élünk. A jelen megfigyelése útján bizonyította ezt. Éppen ezért vallották oly sokan, hogy ez a rendszer örök, és megváltoztathatatlanok a törvények is, amelyeket tanulmányozásából kiszűrni véltek, mivel nem fogták fel, hogy ez a kapitalizmus a fejlődés egyik stádiumát képviseli csupán, s hogy könnyen elhalhat azokkal a speciális körülményekkel együtt, amelyek szülték, és amelyek elemzése egyébként kétségtelenül nem lehetetlen. Igen veszélyes dolog, ha a „ma” fogalmába a „mindig”-et is beleértjük. Egy másik példával, amelyet a pénz történetéből meríték, talán jobban sikerül majd érzékeltetnem, hogy miért ilyen szükséges állandóan szem előtt tartanunk a változást.

Az én nemzedékem abban a hitben nevelkedett, hogy a pénz szinte szükségszerűen szilárd dolog; tehát, hogy az értéke és a fémtartalma közötti viszony állandó. Nagyjából persze tudtuk, hogy nem mindig volt ez így. De a pénz e változásait úgy tekintettük, mint bizarr és elavult betegséget, s általában el is intéztük a kérdést azzal, hogy idéztünk néhány Szép Fülöpöt káromló verssört. És bármilyen furcsa, éppen a gazdaságtörténet-szeknél volt a legkitartóbb az a szinte megingathatatlan hit, hogy az egyszer elfogadott pénzfajta örökkévaló. Nem tudom megállni, hogy el ne mondjam a következő esetet, annyira szórakoztató s annyira jellemző is egyben.

Minden bizonnyal tudják, hogy a középkori Franciaországban az árakat olyan számolási egységekben szabták meg, amelyeknek viszonya a forgalomban levő pénzekhez nem volt ingadozásmentes. A kifizetéseket livre-ben és souban számították ki. De ebből még nem következett, hogy lettek volna olyan arany- vagy ezüstpénzek, amelyek éppen egy-egy livre-t vagy sout értek. Egyébként is a számolási egyenértéket, kevés kivételtől eltekintve, soha nem vésték az érmére, amelyet egyszerű, az oldalait díszítő ábrákból eredő nevekkal illettek: écu, louis.* Az érték, amelyet – legalábbis elvben – az állam szabott meg, nagyon sokszor változott. Mint ahogyan változott a pénzérmék súlya és ötvözetük összetétele is. Olyannyira, hogy igen komoly problémát jelent annak megállapítása, mennyi aranyat is ért egy-egy adott pillanatban a livre vagy a sou. A történészek táblázatok összeállításával próbálták e kérdést megoldani. De hogyan jártak el a 19. században ezen értékes táblázatok alkotói? Nyugodtan mondhatták volna – s szerintem ezt kellett volna mondaniuk –, hogy ekkor és ekkor például egy livre ennyi és ennyi gramm arany értékét képviselte. Csakhogy nem ezt tették. Egy kiegészítő számítást kényszerítettek magukra, azaz a kapott összeget elosztották a köztársaság XI. éve frankjának aranyértékével (0,29 g) – és a pótszámítás eredményét elének tállalva azt mondták: XI. Lajos vagy XIV. Lajos uralmának egy bizonyos évében a livre ennyi és ennyi aranyfrankot ér. Akkor jött az 1928-as leértékelés. Az új nemzedék számára a XI. év frankja lassanként már semmit nem jelentett. És mit gondolnak, mit tet-

*Écu – pajzs, címer. E régi francia ércpénz egyik oldalán Franciaország címerpajza volt látható; louis – Lajos-arany, a király képmásával.

tek erre a történészek? Egyszerűen visszatértek talán ahhoz a rendszerhez, hogy súlyban próbálják az értéket megállapítani? Szó sincs róla. Továbbra is frankban fejezték ki a pénzérmék értékét, azzal a különbséggel, hogy az előző számot most megszorozták még 4,92-vel. De, sajnos, eljött az 1936-os októberi törvény, és e számok nemsokára megint csak az őszülő embereknek fognak valamit is jelenteni. Mit cselekednek majd a régi pénzekkel foglalkozó történészek? Remélem, hogy abbahagyják a távolba vesző egyenlet kergetését. Biztosan azonban ezt nem merném állítani.

Egyáltalán nem áll szándékomban azt mondani, hogy jó dolog a változás és a leértékelés. Történész vagyok, nem értékítéletekkel foglalkozom. Mint történész csak annyit tudok, hogy súlyos következményei voltak, és annyit még, hogy közvetlen hatásait talán jobban le tudjuk mérni, mint Szép Fülöp korában, de nemigen tudjuk sokkal biztosabban meghatározni távolabbi kihatásait. Ugyanakkor tisztában vagyok azzal, hogy az egykori értékváltozások és a maiak között az eltérő gazdasági feltételek folytán mély különbségek vannak, amelyeket itt nem elemezhetünk. Röviden azt mondhatjuk, hogy a mi mai gazdaságunk, a mi „kapitalista” gazdaságunk szüntelenül nagyon is ingatag helyzetben van, állandóan várokozásban él. Ezt állítjuk tulajdonképpen, amikor azt mondjuk, hogy hitelből él. Innen adódik, hogy a gazdaság képe élesen különbözik attól, amelyet megszoktunk az elmúlt századok során. Azt is tudom viszont, hogy a szilárd pénzrendszer történelmünk igen rövid epizódja volt, csupán két század, pontosabban: az 1726–1928 közötti időszak (legalábbis hivatalosan). Mellesleg érdemes megjegyezni az első évszámot. Általában nem találkozunk vele a Franciaország történetét leíró könyvekben. Szerintem nagyon helytelenül. És természetesen – az imént jelzett szabálynak megfelelően – nem vonhatjuk kétségbe, hogy egy ismeretlen stabilitás egy szép napon valóban bevonulhat történelmünkbe. Úgy gondolom azonban, igen lényeges annak felismerése, hogy ez a stabilitás nem magától értetődő, hanem hogy bizonyos körülmények, bizonyos gazdasági jelenségek, társadalmi feszültségek, amelyekben az egyének szeszélye elenyésző szerepet játszik, változásokat idézhettek elő ekkor, és hogy máskor is hasonló okok jelentkezhetnek, amelyek megint ilyesféle okozatokat vonhatnak maguk után. Igen lényeges ezt tudnunk, hogy felké-

szülhessünk erre az eshetőségre, vagy ha úgy tetszik, hogy elkerülhessük. Vagy, tudományos szóhasználattal, hogy megértjük.

De talán azt fogják gondolni, hogy ha azt állítjuk: a történelem mindenekelőtt a változásokra helyezi a hangsúlyt, ez azt is jelenti egyszersmind, hogy valamiféle negatív hasznosságra kárhoztatjuk. Nyilvánvalóan ajánlatos tudni, hogy a dolgok változnak. De ha ez így van, mi értelme tanulmányozni azt, „ami csak egyszer volt, és nem is lesz többé sohasem”? Úgy hiszem, volt már példa erre az eszmefuttatásra. Továbbá azt is hiszem, hogy üvölt belőle a szofisztika.

Azzal kezdeném, hogy – még ha a legrosszabbat feltételezzük is – a múlt tapasztalatainak tanulmányozása feltétlenül szükséges edzés számunkra, mivel egyedül ez teszi lehetővé, hogy a tapasztalatokat teljességükben vizsgálhassuk, s hogy végigkövethessük és lemérhessük hatásukat. Korunk egyik legnagyobb történésze, Henri Pirenne (még vérzik a fájdalmas seb, amelyet halála okozott sorainkban) mondotta nekem egy napon: „Nagy nehézségeket okoz számomra a *Belgium története* utolsó kötetének megírása, amely a máról szól. Az ilyen könyvekben csak a fontos tényeknek kell helyet adni. De melyek a fontos tények? Amelyeknek jelentős hatása volt. Hogyan mérhetem le azoknak a tényeknek fontosságát, amelyek hatására még várnunk kell?” Pirenne fején találta a szöveget. A jelennel szemben mindig úgy érezhetjük kicsit magunkat, mint a kémikus, akinek számot kell adnia kísérleteinek eredményeiről anélkül, hogy bevárhatná az utolsó reakciót. Mind e nehézségek ellenére – higgyék meg, nem leplezem őket – egyedül a múlt tanulmányozása képes bennünket elvezetni a társadalmi elemzéshez. Be kell vallanom, hogy a történettudományban valamilyest járatos elme néha zavarodottan szemléli, miként reagál néhány kortársunk a legaktuálisabb társadalmi tényekre. Az az érzésünk, hogy ezek az emberek mindennemű ismeret nélkül ítélkeznek – sőt, ami még rosszabb, így óhajtanak cselekedni is. Vajon a kommunizmus ellenségei (és talán hívei) közül ki gondolt valaha is arra, hogy mielőtt következtetésre jutna, elemezen egy olyan meglepő és sok szempontból furcsa tény, mint egyes paraszti miliók kommunizmusa?

De ez még nem minden. A történelmi tények végeredményben csak fokozatilag különböznek a természet összes többi je-

lenségétől. A jelenségek sohasem ismétlődnek meg teljes pontossággal. Nagyjából hasonlóak maradnak viszont bizonyos tényezők, amelyek több-kevesebb eltéréssel kombinálódnak. Azt hiszem, fölösleges megismételni: ha megváltoztatjuk a tényezőket, hogy lemérhessük hatásaikat, akkor kísérletet végzünk – és e szó ekkor azt is jelenti, hogy a jövőbe nézünk. A történelmi tapasztalat ugyanúgy természeti tapasztalat, ugyanolyan helyzetben van, mint a többi. Egy példa: a technika története. Látszólag a lehető legváltozatosabb. A manuális empirizmus kora és az elméleti tudományok racionális alkalmazásának időszaka között nagyon nagy az eltérés, képzelni sem lehet nagyobbat. S mégis, ha közelebbről szemügyre vesszük, látni fogjuk, hogy bizonyos okok rendszerint ugyanazokat az okozatokat váltják ki. Ilyen ok például a munkaerőhiány. A vízimalom, amely már a hellenizmus korában ismert volt, a Római Birodalom utolsó éveiben és a középkor elején terjedt el országainkban, tehát csak akkor, amikor hiányozni kezdett a malomkő forgatására használt rabszolga-munkaerő. Éppen úgy, mint ahogyan a munkanap lerövidítése is olyan gépek elfogadását vonja majd maga után, amelyeket már feltaláltak, vagy amelyeket legalábbis lehetséges volt már feltalálni.

Néha persze megesik, hogy a lényeges tényezők megmaradnak, s összeállításuk sem nagyon különbözik a régitől. Erre is szeretnék példát mondani, még ha úgy tűnik is Önöknek, hogy talán kissé könnyedén ítélem meg a jelenkor tényeit.

Mindenki emlékszik még arra a kegyetlen katasztrófára, amely néhány évvel ezelőtt egy nagy svéd cég* végét jelentette. Azt hiszem, nem tévedek nagyot, ha a következőképpen foglalom össze, mi is volt e vállalat lényege: kölcsönöket adott egyes államoknak, s cserébe ezektől bizonyos monopóliumokat kapott. Márpedig a gazdaságtörténész igen régi ismerősöket köszönthetett e módszerekben. A nagy fináncióke kezdetben szinte mindig így járt el. Ezt tették a XVI. században a Fuggerek** vagy az augsburgi Welserek, de a XIV. század kezdetén a firenzei Bardi-ház is. Hogyan végezték a Fuggerek, a Welserek, a Bardik és a többi egykori cég, amely hasonló műveleteket bo-

* A Kreuger-féle gyufakonzerné 1931-ben.

** Az augsburgi Fugger kereskedőház a 15–16. században játszott jelentős szerepet, többek között a magyarországi rézbányák kiaknázásában is.

nyolított le? A szinte hihetetlen prosperitás, hatalom és presztízs korszaka után egytől egyig csődbe jutottak. Természetesen – ezt hangsúlyoztam már az előbbieken – a múlt bukásai nem jelentenek akadályt a jelen sikereinek útjában. Egy feltétellel azonban: ha nem nehezednek a jelenre ugyanazok a lényeges tények, amelyek a múlt sikertelenségét okozták. Nem merészkedem odáig – úgy érzem, ezzel túllépném hatásköröm –, hogy felkutassam: vajon a szóban forgó esetben megvolt-e a régi csődöket előidéző összes alapvető ok, s vajon lehetett-e abban bízni, hogy az eladósodott államok felhagytak már azzal az évezredes szokással, hogy úgy kerülnek ki a pácból, hogy nem tesznek eleget kötelezettségeiknek. Csak annyit kívánok mondani, hogy néhány nagy vállalkozás kutatócsoportjai számára nem lett volna teljesen hiábavaló, ha elgondolkoznak a múlt tapasztalatain, és ezek fényében vizsgálják meg a jelen gyakorlatát.

VI.

És ez még mindig nem minden. Eddig állandóan a jelenről meg a jelen ismeretéről beszéltünk. De éppen ez a kérdés, a nagyon súlyos kérdés, hogy vajon lehetséges-e megérteni az időnek azt a pillanatát, amelyben élünk, ha nem ismerjük az ezt megelőző pillanatokat. Vigyázat! Ha azt hinnénk, hogy ez lehetséges, ez végső soron annyit jelent, hogy semmibe vesszük az okság fogalmát – már amennyire ez egybeolvad az előzmény fogalmával. A jelen nem más, mint egy hosszú áramlat legszélső csücske, s ebben az áramlatban mindegyik hullám mozgása függ egyrészt a szomszéd hullámoktól, amelyek körülölelik és összeszorítják – távol áll tőlem, hogy ezt tagadjam –, de függ a mögötte levőktől is, amelyek előrelökték. „A jelen megismerésében az első lépés az, hogy elfordulunk tőle.” Ezzel kezdte egyik előadását Émile Durkheim, aki nem történész, hanem szociológus, tehát, éppen ellenkezőleg, a folytonosságot kutatja. És már előtte, abban a különös és nagyon mély könyvben, amelynek címe *A Nép*, egy történész, akiről néhány nem eléggé tájékozott ember azt tartotta, teljesen alaptalanul, hogy a múltnak kizárólag a drámai és pittoreszk oldalai érdekelték – a mi nagy Michelet-nk, a következőket írta: „Aki beéri a jelennel, a mosttal, sohasem fogja a jelent megérteni.” Azt hiszem, senki

nem vonja kétségbe, hogy a jelent nem lehet megérteni a múlt bizonyos tanulmányozása nélkül. A gyakran elkövetett tévedés másutt van, s annál is félelmetesebb, mivel néha – sajnálom, hogy emlékeztetnem kell erre – egyfajta rövidlátó történelempedagógia is táplálta. Ennél újból a „közel-távol” megkülönböztetéssel találjuk szemben magunkat, amelynek veszélyeire az imént hívtam fel a figyelmet. Ez abból áll ugyanis, hogy csak a jelent közvetlenül megelőző eseményeket ismerik el a jelenre komoly hatást gyakorló okként. Egyszóval összekeverik a nem régít a hatásossal.

Ez a gondolkodás viszont a történelem tanításának nyílt tagadása. Először is megfedezkedik arról, hogy az emberi társadalomnak emlékezete is van, amely néha tele van ugyan lyukakkal, de gyakran rendkívül szívós. Vagy, ha Önök nem szívesen használják a kényelmes, de kissé fiktív „kollektív emlékezet” szót, úgy is mondhatjuk, hogy megfedezkedik arról, hogy az egyes nemzedékek átadják egymásnak az egyének agyába lera kódott emlékeket. Vegyük példának a mai munkásmentalitást. Ki merészezi azt hinni, hogy csakis a jelen közvetlen gondjai határozzák meg viselkedésüket? Bizonyára kevés munkás tudná pontosan leírni az ipari kapitalizmus kezdetének gyári munkakörülményeit ; valószínűleg nem tudnának számadatokat idézni az első angol intervenció törvényéből, amely megtiltotta a kilenc év alatti gyermekek alkalmazását (csak a textiliparban), és tizenkét órában szabta meg a munkaidőt azoknak a porontyoknak a számára, akik túlhaladtak már ezen a végzetes életkoron, még ha csak néhány héttel is ; nem tudnának pontosan visszaemlékezni arra a korra, amikor, a júliusi monarchia alatt, a szövőmunkások, akik Lille pincéiben aludtak, napi tizenöt órát töltöttek a gyárban, s ebből tizenhármat ténylegesen végigdolgoztak. Egészen biztos azonban, hogy nagyjából van képük erről. S hogy van, ez a tény nem nélkülözi a magyarázóerőt.

De ha összekeverjük a közelmúltat a fontossal, ez azt is jelenti, hogy megfedezkedünk arról, hogy az intézmények, mihelyt létrejöttek, valamiképpen megmerevednek, és nagyon sok szálal kapcsolódnak a társadalom egészéhez, nagyon erős gyökereket eresztenek, amelyeket akkor sem lehet könnyedén kihúzni, ha az intézmények eredeti létjogosultsága már megszűnt. Itt van egy példa a mezőgazdaságból, amelyet volt szerencsém behatóan tanulmányozni: a földek felaprózódása. Gyakran halla-

ni olyan véleményt, hogy a *Code Civil*ben (Polgári Törvénykönyv)* kell az okot keresnünk, s hogy a változtatáshoz elegendő a törvénykönyv módosítása. Nem habozom kimondani, hogy ez nem igaz. Nem igaz, először is azért, mert a *Polgári Törvénykönyv* Franciaország nagy részén nem hozott semmi újat az örökösödés területén, ott pedig, ahol rendelkezései tényleg megváltoztatták a helyi hagyományt, ez utóbbi a gyakorlatban többnyire mégis fennmaradt egy sor jogi bűvészmutatvány segítségével, amelyekről vidéki jegyzőink részletesebb felvilágosítással szolgálhatnak. És nem igaz főleg azért, mert maga a felaprózódás igen régi tény, valószínűleg jóval több, mint ezeréves. A pikardiai és a lotaringiai parcellák összevissza húzódó vonalait a történelmi valóság rajzolta, az erős kollektív szervezettel rendelkező nagyon régi közösségek földfoglalása, amely lépésről lépésre történt. Később a felaprózódás lényeges súlyosbodásában az idők folyamán bizonyos társadalmi jellegű tényezők játszottak közre, amelyek szintén idősebbek a *Polgári Törvénykönyvnél*: a nagy urasági birtokok feldarabolódása a 10., 11. és 12. század időszakára esik, az apajogú nagycsaládok feloszlása és a házasságon alapuló család megjelenése többnyire a középkor kellős közepébe visz bennünket vissza. Más példákra is hivatkozhatnék, bemutathatnám, hogy a falusi birtok megoszlását olyan tények magyarázzák, amelyeket a szó legtágabb értelmében sem lehet közelinek nevezni. Én azonban csak egyetlen hasonlatra szorítkozom, amelyben megpróbálom gondolataimat összefogni. Hogyan vélekednének arról a csillagászról, aki nagyobb jelentőséget tulajdonít a Hold, mint a Nap tanulmányozásának, mondván, hogy a Földünket a naprendszerünk centrumát képező égitesttől elválasztó távolság körülbelül 390-szerese a Föld–Hold távolságának? Fölösleges elárulniuk véleményüket: kitalálom azt előre. Nos, kérem, ugyanígy ítéljék meg azt az úgynevezett történészt is, aki azt állítaná, hogy „a tegnap elvből minden esetben fontosabb, mint a tegnapelőtt”. Nem csak a világűrben, az emberi társadalomban is vannak messze ható akciók.

* Az 1804. március 21-én közzétett törvénykönyvről van szó, amelyet *Code Napoléon*nak is neveztek, de amelynek javaslatát már az 1791-es francia alkotmány is felvetette.

Végül még egy lehetőség áll nyitva a történelmi kutatás előtt. Csak lehetőség, amely inkább vizsgálataink jövőjére, mint jelenlegi állapotára vonatkozik. Hadd hivatkozzam itt megint Detoeuf előadására, amelynek olvasása közben – sajnos nem volt alkalmam hallani – állandóan egy emlék járt a fejemben. Eszembe jutott az a híres összkép, amelyet Henri Pirenne adott nemrég a kapitalizmus történetéről, egészen a középkori kezdetektől. Ebben megfigyelte „a gazdasági szabadság és rendszabályozás szakaszának meglepően szabályos változását. A vándorkereskedelem szabad expanziója a városi gazdasághoz vezet, a reneszánsz individualista szárnyalása a merkantilizmushoz, a liberalizmus korát pedig a mi korunk, a társadalmi jogszabályozás váltja fel.” Ezt 1914-ben írta Pirenne. Ma valószínűleg hozzáfűzné még: „korunk a társadalmi jogszabályozás és az irányított gazdaság kora.” És úgy gondolom, ha ismerete volna Detoeuf előadását, „A liberalizmus vége” helyett más címet javasolt volna:

„Visszatérés – az örökös visszatérés – egy antiliberális időszakba.”

Láthatják, mi a célom ezzel a példával, milyen kérdés feltevésére késztet. Remélhetjük-e, hogy a múlt tanulmányozása nyomán meghatározhatjuk majd a fejlődés törvényeit, hogy e törvények révén meghatározhatjuk majd az egyensúly bizonyos szabályosan visszatérő felbillenéseit, a szakaszok bizonyos változását, és hogy adott időszakban bizonyos fokig előre láthatjuk, és főleg előkészíthetjük a következő időszakot? (Természetesen csak azzal a kikötéssel, ha szilárdan fogódzhatunk továbbra is a híres „minden egyforma egyébként” elvbe.) Világosan le kell mindig szögeznünk, hogy a törvény csak bizonyos adott feltételeknek megfelelő környezetre érvényes, és hogy ha ezek az alapvető feltételek megszűnnek, megszűnik a periodicitás is. Egy napon kicsúszott a számon, hogy a gazdasági haladás lényegében csődök sorozata: a Szolón Athénjában „eltörölt adósságoktól” kezdve, a középkor uradalmi jövedelmeit nagyon leredukáló pénzleértékelésen át, egészen a legújabb eseményekig, amelyeket, azt hiszem, taglalnom felesleges. Ha van ebben az elméskedésben – amelyért egyébként elnézésüket kérem – egy szemernyi igazság, talán úgy vélik majd, hogy az

egyensúly és az egyensúly megbomlásának ilyen váltakozása elgondolkodtathatja a hitelezőket. De nemrég sokkal komolyabb, valóban nagyszerű próbálkozásra került sor a periodikus fejlődéstörvények irányában: ez François Simiand nevéhez fűződik. Már híressé vált tételeinek egyes részleteit egyébként vitathatónak tartom. Ez a hatalmas erőfeszítés kitágította előttünk a látóhatárt, és nem tudtam megtagadni magamtól azt az örömet, hogy zárószavaimban utalhassak e reménysugárra.

VIII.

Most pedig itt az ideje, hogy elnézésüket kérjem, amiért ilyen hosszú ideig feltartottam Önöket. Talán az szolgálhat mentségemre, hogy e téma éppolyan hatalmas, mint amilyen izgalmas. Csak halovány vázlatát adhattam. Ami pedig következtéseimet illeti, abban tudom összefoglalni őket, hogy szerintem három okból szükséges a gazdasági tapasztalatszerzés kiterjesztése a múltra a korok önkényes megkülönböztetése nélkül. Először is, mivel csak a múlt tanulmányozása tudatosítja bennünk a változást. Másodszor, mivel csak az ily módon meghosszabbított tapasztalat teszi lehetővé annyi eltérő eset elemzését, hogy világossá váljék a különböző tényezők hatása; és végül azért, mivel az emberi fejlődés szüntelen folyamat, amelyben a hullámok képesek elterjedni a legtávolabbi molekuláktól a legközelebbiekgig. Hozzá kell még tennem, hogy megfigyelésünk illetén gazdagodása csak egy feltétellel lehetséges. A történelmi munkáknak egyre világosabban rá kell ébredniük, mi a feladatuk. S e téren mindnyájunknak lelkiismeretvizsgálatot kell tartanunk szakmai műhelyünkben. A történelmi tanulmányoknak fenn kell tartaniuk a kapcsolatot a jelennel, minden élet forrásával. Egyre gondosabban kell feltenniük a kérdéseket, racionálisan kell elemeire bontaniuk a nyert tapasztalatokat. Egyszóval, arra kell törekedniük, hogy legjobb tudásuk szerint valóra váltsák Fustel de Coulanges csodálatos, szinte prófétai gondolatát: „A történelem nem a múltban lezajlott mindenféle események gyűjteménye, hanem az emberi társadalmak tudománya.”

[Fordította Pataki Pál]

AZ EURÓPAI TÁRSADALMAK ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNELMÉRŐL*

** Pour une histoire comparée des sociétés européennes. (Mélanges, I.16- 40.1.; első kiadása Revue de synthèse historique, 1928,15–20. I.)*

Osiris Könyvtár

I.

Először is, hadd oszlassak el egy félreértést, mivel nem akarom, hogy szavaim nevetségbe fúljanak. Nem „fedeztem fel” semmiféle új csodaszert. Az összehasonlító módszer sokra képes; szerintem égetően szükséges, hogy általánossá és tökéletessé váljék a történelmi tanulmányok terén. De nem képes mindenre: a tudományban nincs talizmán. Azonkívül ez a módszer nem is szorul arra, hogy felfedezzék. Régóta bevált már nagyon sok tudományban. Nemegyszer hangzott el az a javaslat, hogy alkalmazni kellene a jogi, gazdasági, politikai intézmények történetének megírásában is. Ennek ellenére az a helyzet, hogy a történészek többsége alapján nem szegődött ennek hívéül. Udvariasan helyeselnek, és újból munkához látnak, mintha mi sem történt volna. Miért? Valószínűleg azért, mert senki sem zavarta meg őket abban a hitükben, hogy az „összehasonlító történelem” a történelemfilozófia és az általános szociológia egy fejezete, ezek pedig nézetük szerint olyan tudományok, amelyeket az igazi kutató lehet, hogy tisztelettel övez, lehet, hogy szkeptikus mosollyal fogad, de mindenképpen őrizkedik attól, hogy maga gyakorolja. A módszertől a kutató azt igényli, hogy olyan elterjedt technikai eszköz legyen, amely könnyen kezelhető, és pozitív eredményekre képes. Az összehasonlító módszer pontosan ilyen; de egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy ezt kielégítő módon bizonyították volna. E módszer képes arra, hogy áthassa a részletkutatásokat, sőt: át kell hogy hassa. Ez az ára jövőjének, talán a történelemtudomány jövőjének is. Szeretném e helyütt Önök előtt, az Önök segítségével pontosabban meghatározni e jó szerszám természetét és alkalmazási lehetőségeit, utalnék néhány példa révén arra, hogy milyen szolgáltatásokat várhatunk tőle, s végül javasolnék néhány gyakorlati módszert használatának megkönnyítésére.

Mivel főleg középkorkutatók előtt beszélek, példáimat főleg abból az időszakból merítem, amelyet, okkal vagy ok nélkül, ál-

talában középkornak neveznek. De magától értetődik, hogy – mutatis mutandis – az itt következő észrevételek ugyanúgy vonatkozhatnak az újkori európai társadalmakra is. Egyébként úgysem fogom megállni, hogy ne célozzak egyszer-kétszer ez utóbbiakra is.

II.

A ma már általánosan elterjedt „összehasonlító történelem” kifejezésnek ugyanaz volt a sorsa, mint majdnem minden közhasználatú szónak: a jelentésváltozások sora. Nem foglalkozunk most a szó nyilvánvalóan helytelen alkalmazásaival, de még így is fennmarad egy kétértelműség: az összehasonlító módszer fogalmán ugyanis általában két igen eltérő művelet értenek a társadalomtudományok művelői. Úgy tűnik, egyedül a nyelvészek iparkodtak azon, hogy gondosan megkülönböztessék őket. Próbáljuk meg most a történész szemével!

Először is, mit jelent az, hogy összehasonlítani, a mi területünkön? Vitathatatlanul a következőket: eltérő társadalmi környezetekből kiválasztunk két vagy több jelenséget, amelyek között első pillantásra bizonyos analógiák látszanak, leírjuk fejlődésük görbéit, megállapítjuk a hasonlóságokat és a különbségeket, és lehetőség szerint megmagyarázzuk ezeket is, azokat is. Tehát történelmi szempontból az összehasonlításnak két szükséges feltétele van: a megfigyelt tények bizonyos fokú hasonlósága – ez magától értetődik –, és környezetük bizonyos fokú különbözősége. Ha tehát például Limousin feudális birtokrendszerét tanulmányozom, óhatatlanul állandóan szembe fogom állítani egymással a különböző uradalmak adatait, azaz össze fogom őket hasonlítani a szó legközönségesebb értelmében. Mégsem lesz az az érzésem, hogy olyasmit művelek, amit a szakmai nyelv összehasonlító történelemnek nevez. Tanulmányom különböző tárgyait ugyanis egyazon társadalom részeitől nyertem, s ez a társadalom egészében egyetlen nagy egységnek számít. A gyakorlatban az vált bevett szokássá, hogy az összehasonlító történelem elnevezést kizárólag olyan jelenségek szembeállítására tartják fent, amelyek az államok vagy nemzetek közötti határ két oldalán játszódtak le. Az összes társadalmi kontraszt között valóban a politikai és nemzeti ellentétek a legfeltűnőbbek. De, mint majd látni fogjuk, ez kissé durva

leegyszerűsítés. Ragaszkodjunk az „eltérő környezet” fogalmához, ez egyszerismind rugalmasabb és pontosabb is.

Az így értelmezett összehasonlító eljárás egyaránt áll a módszer minden aspektusára. A célba vett vizsgálat területe szerint viszont kétfajta alkalmazása lehetséges, s ezek, alapelvükben és eredményükben egyaránt, teljesen eltérők.

Az első eset: olyan társadalmakat választunk vizsgálatunk tárgyául, amelyek olyan távol vannak egymástól időben és térben, hogy az egyes jelenségek között megfigyelt hasonlóságokat nyilvánvalóan nem magyarázhatják sem a kölcsönhatások, sem a közös eredet. Például (amióta a jezsuita Lafitau egykor, 1724-ben arra vállalkozott, hogy összehasonlíttja az amerikai bennszülöttek életmódját az ősemlékével, az ilyenfajta összehasonlítás terjedt el a leginkább) szembeállítjuk egymással a földközi-tengeri, hellén vagy római kultúrákat és a mai „primitívnek” mondott társadalmakat. A római császárság történetének kezdetén, két lépésre Rómától, a festői Nemi-tó partján különös barbár rítus dívik, amely kirí a viszonylag civilizált világ szokásai közül: csak azzal a feltétellel lehet valaki a kis Dianatemplom papja, ha megöli a papot, akinek helyét be kívánja tölteni. „Ha tehát ki tudjuk mutatni, hogy a Nemi papjának tiszttségével kapcsolatos szokáshoz hasonló barbár szokás másutt is létezett; ha fel tudjuk fedezni azokat az indítékokat, melyek ennek az intézménynek a kialakulásához vezettek; ha bizonyítani tudjuk, hogy ezek az indítékok széles körben, talán egyetemesen hatottak az emberi társadalomban, és eltérő körülmények között különböző fajta, de általában hasonló nemű intézményeket hoztak létre; ha ki tudjuk mutatni, hogy éppen ezek az indítékok megvoltak a klasszikus ókorban – akkor (úgy tűnik) jogosan következtethetünk arra, hogy egy távoli korban ugyanezek az indítékok hozták létre a papi tisztiséget Nemiben.”*

Ez volt James Frazer kiindulópontja *Az Aranyág* (The Golden Bough) c. művében. Ez a roppant méretű vizsgálat kiemelkedő és tanulságos példája az olyan kutatásnak, amely teljes egészében a föld négy sarkából gyűjtött adatok összeállításán alapul. Az ilyen módon értelmezett összehasonlító kutatás hatalmas – és sokféle – szolgálatokat tett. Először is, ami a görög-római ókort illeti: a humanista nevelés hosszú időn át arra szoktatott

* Frazer, James George: *Az Aranyág*. Bp. 1965. 16. 1.

bennünket, hogy úgy képzeljük el Rómát és Görögországot, mintha nagyon hasonlók lettek volna hozzánk; a néprajztudósok által végzett összehasonlítások egy csapásra újra felkeltik bennünk a különbözőség, az idegenszerűség érzetét, amely nélkülözhetetlen feltétele a múlt józan megítélésének. A többi jótétemény általánosabb jellegű: az analógiára épülő hipotézisek segítségével néhol lehetővé vált az adatok hiányainak kitöltése; az összehasonlítás révén új utak nyíltak a kutatások előtt; és különösen jelentős, hogy sok, addig érthetetlen történelmi csökevény magyarázatot nyert. Csökevényen olyan szokásokat értek, amelyek az őket szülő eredeti pszichológiai környezet eltűnése után is fennmaradtak, és kijegecesedtek, és amelyek menthetetlenül bizarrnak tűnnének, ha más kultúrák hasonló jelenségeinek vizsgálatával nem tudnánk pontosan rekonstruálni az egykori környezetet. Ilyen csökevény az említett, Nemiben szokásos rituális gyilkosság. Ha egy mondatba akarnánk foglalni az egészet, azt mondhatnánk, hogy e nagy hatású összehasonlító módszer lényegében nem más, mint görbék interpolációja. A posztulátum, akárcsak a mindig visszatérő konklúzió, ugyanaz: az emberi gondolkodás alapvető egységessége vagy, ha úgy tetszik, az emberi intellektus erőforrásainak egyhangúsága, meglepő szegénysége az egész történelem folyamán és különösen az őskorban, amikor az ember – ahogyan Sir James Frazer mondja – „ősi nyersségében kidolgozta a maga életfilozófiáját”.

De van az összehasonlító módszernek egy másfajta alkalmazása is: itt szomszédos és kortárs társadalmakat állítunk egymással párhuzamba, amelyek szüntelenül befolyásolják egymást, amelyeknek fejlődésére, éppen közelségük és egyidejűségük folytán, ugyanazok az okok hatnak, és amelyek, legalábbis részben, közös forrásból erednek. Ez a módszer a történelem terén ugyanaz, mint a nyelvészet terén a nyelvtörténet (pl. az indoeurópai nyelvészet), míg az előző, szélesebb összehasonlító történelem nagyjából az általános nyelvészetnek felel meg. Mégpedig a történelemben csakúgy, mint a nyelvben, az összehasonlító módszer két típusa közül a jobban körülhatárolt bizonyul gyümölcsözőbbnek tudományos szempontból. Szigorúbban tud osztályozni, kritikusabban tudja szemlélni a párhuzamokat, tehát sokkal kevésbé hipotetikus és sokkal pontosabb, tényleges következtetéseket vonhat le. Nos, ez az, amit ki sze-

retnék fejteni, hiszen természetesen ehhez a módszerfajta-hoz tartozik az az összehasonlítás, amelynek bevezetését javaslom a különböző európai társadalmak, elsősorban Nyugat- és Közép-Európa társadalmainak vizsgálata számára. Ezek egyidejű társadalmak, közel vannak egymáshoz időben és térben, közös forrásból vagy forrásokból erednek.

III.

A jelenségek értelmezését megelőzi a jelenségek felfedezése. E kezdő eljárás során fogjuk először látni az összehasonlító módszer hasznosságát. De egyesek talán azt kérdezik, vajon szükséges-e ennyit fáradozni azért, hogy „felfedezzük” a történelmi tényeket. Csakis a források révén ismerjük és ismerhetjük meg őket; vajon nem elég elolvasni a szövegeket, emlékeket, hogy fény derüljön rájuk? Minden bizonnyal; csak hogy olvasni is tudni kell. Egy okirat nem egyéb tanúnál, és akárcsak a legtöbb tanú, csupán akkor beszél, ha kérdezik. Ez a nehéz, a kérdéseket feltenni. És ezen a ponton nyújt értékes segítséget az összehasonlítás az örökös vizsgálóbíró, a történész számára.

Mert mi is történik igen gyakran? Egy adott társadalomban egy bizonyos jelenség olyan erővel mutatkozik meg, és főleg olyan sok nyilvánvaló következménnyel jár, például a politikai történet terén, ahol a folytatólagosság általában a legkönnyebben feltárható, hogy mindenképpen élénken a történész szemébe ötlük, ha csak nem vak szegény. Most nézzük a szomszéd társadalmat. Lehetséges, hogy ott is hasonló események játszódnak le, majdnem hasonló erővel és dimenzióval, hatásuk azonban nem érzékelhető olyan közvetlenül, vagy meglevő adataink hiányossága, vagy pedig a társadalmi és politikai rend különbségei miatt; nem azért érzékelhető kevésbé, mintha kevesebb súlya lett volna, hanem azért, mert mélyebb rétegekben jelentkezett. Olyan ez, mint a szervezet néhány furcsa betegsége, amely ha nem mutatkozik meg mindjárt a maga jól ismert tüneteivel, éveken át nem árulja el magát, és még akkor is szinte lehetetlen felismerni, amikor bizonyos következményei már jelentkeznek, mivel a megfigyelő nem képes visszavezetni a látható elváltozásokat az eredeti, nagyon is régi okra. Mindez csak elméleti hipotézis lenne? Hogy mennyire nem, azt saját kutatá-

saimból vett példával leszek kénytelen bemutatni. Bevallom, nem szívesen lépek magam a színre, de mivel a kutatók rendszerint nem veszik a fáradságot, hogy beszámoljanak első próbálkozásaikról, egyetlen olyan esetet sem találtam az irodalomban, amely helyettesíthetné személyes tapasztalataimat.

Ha van egyáltalán Európa agrártörténetében olyan átalakulás, amely teljes fényében megmutatkozik, a hatalmas méretű *enclosure* (elkerítési vagy bekerítési) mozgalom bizonyára ilyen. Ez a folyamat, amely a 16. század elejétől egészen a 19. század első éveikig Anglia legnagyobb részét érintette, kettős formában jelentkezett, egyrészt mint a szántóföldek, másrészt mint a közösségi legelő elkerítése. Lényegét a következőkben határozhatjuk meg: megszűnnek a kollektív terhek, individualizálódik a földművelés. Vizsgáljuk itt csupán a szántók elkerítését. Kiindulópontként olyan rendszerrel van dolgunk, ahol a szántóföld aratás után rögtön közös használatú legelő lett, és bevetett, illetve terméssel borított állapotában is, művelésének ritmusában, olyan szabályoknak volt alávetve, amelyek a közösség érdekeinek védelmét tartották szem előtt. S innen olyan állapothoz jutunk el, amelyben minden szigorúan egyéni. Mi minden felkelti és leköti figyelmünket ebben a nagy átalakulásban! A sok vita, amelyet története során kiváltott; az a tény, hogy viszonylag könnyen hozzáférhetünk a felvilágosítással szolgáló iratok (parlamenti jegyzőkönyvek, hivatalos vizsgálatok) többségéhez; a politikai történettel való összefüggése, hiszen miután lökést kapott a parlament erősödésétől (ahol a nagybirtokosok voltak az urak), viszonzásul hozzájárult a gentry hatalmának megszilárdításához; továbbá lehetséges kapcsolata az angol gazdaságtörténet két legszembeötlőbb eseményével, a gyarmati terjeszkedéssel és az ipari forradalommal, amelyeket talán megkönnyített (ezt ugyan kétségbe vonták, de nekünk már az is elég, hogy vitáztak róla); és végül az a különleges képessége, hogy nemcsak a társadalmi jelenségekre terjesztette ki hatását, amelyeket mindig rendkívül bonyolult feltárni, hanem a táj legszembeötlőbb vonásaira is; ugyanis mindenfelé kerítéseket és élő sövényeket emelt az angol síkon, amely egykor nyitottan és szabadon folyt össze a láthatárral. Nincs is olyan angol történelem, még elemi iskolai könyv sem, amely ne rakná méltó helyére az *enclosure*-t.

Lapozzunk most fel egy francia történelmet. Legyen az gazdaságtörténet. Sajnos a legcsekélyebb célzást sem találunk ilyen

mozgalmakra. Pedig léteztek. Ma már kezdjük felismerni körvonalait, elsősorban Henry Sée munkái nyomán. Távol vagyunk azonban még attól, hogy pontosan felmérhetnénk jelentőségüket, és még kevésbé vagyunk tisztában azzal, hogy milyen különbségek voltak ezen a ponton a francia és az angol társadalom fejlődése között. De hagyjuk egyelőre ezt az utóbbi szempontot. A jó összehasonlító módszer esetében csupán másodlagos az ellentétek észlelése. Most még csak a felfedezésnél tartunk. Mégpedig igen figyelemre méltó az a tény, hogy Franciaországban a kollektív kötöttségek megszűnését ez ideig szinte csak azokban a korokban és azokon a helyeken figyelték meg, ahol – akárcsak Angliában – e jelenségre olyan hivatalos szövegek utalnak, amelyekhez könnyen hozzáférhetünk: elkerítési rendeletek a 18. századból és az ezeket előkészítő, illetve követő adatgyűjtemények. Pedig ugyanez az átalakulás végbement Franciaország egy másik vidékén is, ahol tudomásom szerint ezt sohasem jelezték: Provence-ban – s egy viszonylag távoli korban, a 15., 16. és 17. században. Minden valószínűség szerint itt sokkal mélyebb és hatékonyabb volt, mint az északabbra fekvő vidékek többségén, ahol több ízben is tanulmányozták. Mivel azonban balszerencséjére olyan korban ment végbe, amikor a gazdasági élet s főleg a mezőgazdaság nemigen foglalkoztatta sem az írókat, sem a tisztviselőket, és mivel ráadásul nem is vonta maga után a táj szemmel látható megváltozását (a kollektív kötöttségek megszűnése nem vezetett sövények kialakításához), könnyen elkerülhette a figyelmet.

Vajon ugyanolyan hatása volt-e ennek az átalakulásnak Provence-ban, mint Angliában? Egyelőre nem tudok választ adni erre. Egyébként korántsem hiszem azt, hogy az angliai mozgalom összes jellegzetessége fellelhető lenne a Földközi-tenger partján; éppen ellenkezőleg, az kap meg elsősorban, hogy milyen különleges arculatot ölt ez az átalakulás délen, mivel itt a mezőgazdasági terület struktúrája egészen más volt, mint északon (éppen ezért nem került sor a telkek újrafelosztására, a „tagosításra”, mint Angliában), ennek következtében egészen különleges gazdasági eljárások honosodtak itt meg (például a „transhumance”, a váltakozó legeltetés), és – mintegy e szokások következményeképpen – olyan feltételek alakultak ki, amelyek nem hasonlíthatók az angol viszonyokhoz (gondolok itt elsősorban a gazdag állattenyésztők – a „nourriguiers” – és a

lakosság többi osztálya közötti ellentétre). Ettől függetlenül, rendkívül érdekes, hogy a Földközi-tenger mellett fellelhető – még ha sajátos vonásokkal is – egy olyan jelenség, amelyről eddig úgy tudták, hogy főleg az északibb partvidékeken terjedt el. Méghozzá ezt nem is nagyon nehéz Provence-ban megfigyelni. Ha jobban megnézzük, elég sok szövegben nyomon követhető: grófsági rendeletekben, községi döntésekben, perekben, amelyek időtartama és bonyodalmai sokat elmondanak arról, hogy milyen nagy érdekek forogtak kockán. De arra is gondolni kell, hogy e szövegeket megkeressük, és összehasonlítsuk. Nem azért végezhettem ezt én el, mert különösen jól ismerem a helyi okleveleket; szó sincs erről, sokkal kevésbé ismerem őket, és mindig is kevésbé fogom ismerni, mint azok a tudósok, akik Provence történetére specializálták magukat. Éppen ezek a tudósok – és csakis ők – tudják majd kiaknázni ezt a gazdag bányát, amelynek én csak a helyét jelölöm meg. Az egyetlen előny, amellyel velük szemben rendelkezem, nagyon szerény és teljesen objektív. Olvastam azokat a műveket, amelyek az angol *enclosure*-ra, illetve a többi európai országban lezajlott hasonló agrárátalakulásokra vonatkoznak, és megpróbáltam okulni belőlük. Egyszerűen a leghatásosabb varázspálcát használtam: az összehasonlító módszert.

IV.

Térjünk át az értelmezésre.

A különböző és a hasonló társadalmak gondos összehasonlító vizsgálatának várható eredményei közül a legnyilvánvalóbb az, hogy segítségével szét tudjuk majd választani e csoportoknak egymásra gyakorolt hatásait. A nagy körültekintéssel végzett kutatások minden bizonnyal felfednek majd a középkori társadalmak között olyan áramlatokat, amelyekre ez ideig kevés fény derült. Íme egy példa, munkahipotézis gyanánt:

A Karoling-monarchia* teljesen eredeti vonásokat mutat fel a Meroving-monarchiához** képest, amely közvetlenül megelőz-

* Karolingok: frank uralkodóház, 751-ben került trónra, a 9. sz.-ban három ágra szakadt; az itáliai-lotaringiai 875-ig, a német 911-ig, a francia 987-ig uralkodott.

** Merovingok: frank uralkodóház, amely Merovechtól (Merovig) származtatta magát. Tagjai az 5. sz. végétől a 8. sz. közepéig uralkodtak.

te. A Merovingokat az egyház mindig is csak egyszerű világi embereknek tekintette, Pippint és utódait viszont trónra lépésükkor olajjal fölkenték, tehát felszentelték. A Merovingok, akik hívők voltak, mint valamennyi kortársuk, hol dirigálták, hol gazdagították, hol kiszípolyozták az egyházat; sohasem gondoltak arra, hogy a világi erőt is az egyház tanításainak szolgálatába állítsák. Egészen más volt a helyzet a Karolingokkal. Ezek szemmel láthatóan úgy vélték: arra hívtak, hogy biztosítsák a földön Isten törvényének uralmát, ami persze hatalmuk delelőjén őket sem akadályozta meg abban, hogy parancsolgassanak a klérusnak, s hogy javait politikájuk hasznára fordítsák. Törvényeik egészét a vallás és az erkölcs hatja át. Nemrégiben egy újság akadt kezembe, amely a nedzsdí emír egy rendeletét közölte, s megütött, hogy mennyire hasonlít a capitularék vallásos hangjára. A király vagy császár körül egybegyűlt nagy udvart elég nehéz megkülönböztetni a zsinattól. És végül, a Merovingok idején a kor társadalmában már rendkívül nagy helyet elfoglaló hűbéri kötelek a törvények margóján maradtak, hivatalosan nem vettek róluk tudomást. A Karolingok viszont elismerték e kötöttségeket, szentesítették őket, pontosan megszabták, hogy milyen esetekben jogosult a hűbéres elhagyni urát. Igyekeztek felhasználni e személyi függőségi viszonyokat makacs becsvágyuk legdédelgetettebb és legtörékenyebb tárgyának, a közbékének megszilárdítására: „Minden uraság gyakoroljon nyomást alattvalóira, hogy engedelmeskedjenek a császári parancsoknak és rendeleteknek.” Egy 810-ből származó capitularénak ez a tömör, rendkívül kifejező mondata lényegében összefoglalja a császárság társadalompolitikáját. Alapos kutatások talán fellelnék e vonások egyik-másik kezdeményét a Merovingok Galliájában. Ennek ellenére, ha csak Gallia felé tekintünk, szinte úgy tűnik, hogy a Karoling-állam a semmiből teremtetett. Emeljük azonban tekintetünket a Pireneusokon túlra! A barbár Európában királyokat látunk, akik már a 7. századtól kezdődően „szentséges fölkenésben” részesülnek – amint a vizigót* uralkodók egyike, Ervigius mondja. Egy teljességgel

* Vizigótok (wisigoths): germán nép, amely a hunok elől nyugatra húzódva a Kárpátoktól előbb (376) Moesiába, majd Valens császár legyőzése után Alarik vezetésével Rómába (410) vonult, az 5. sz. elején elfoglalta a Pireneusi-félszigetet, és 418-ban Honorius császártól Gallia délnyugati részét, Aquitaniát is megkapta, Toulouse székhellyel. Később (507) Klodvig ezt a toulouse-i

vallásos monarchiát látunk, amelynek fő gondja az, hogy állami erejével érvényre juttassa az egyház rendeleteit. Ez a vizigót monarchia. Zsinatokat látunk, amelyek egybeolvadnak a politikai gyülekezetekkel: ezek a hispaniai zsinatok. Törvényeket látunk, amelyek már régóta helyt adtak a senior és a hűbéres viszonyának, hogy szabályozhassák, és ezekre az embert emberhez kötő kapcsolatokra igyekeztek katonai szervezetüket építeni: ezek a vizigót uralkodók törvényei. Az analógiák mellett persze nem nehéz különbségeket felfedezni. A legfőbb az, hogy amíg az első Karoling uralkodók kormányozták az egyházat, a 7. századi gót fejedelmeket viszont az egyház kormányozta. Ennek ellenére rendkívül megkapó a sok hasonlóság. Vajon e hasonlóságokat mindkét oldalon egy irányba ható, azonos okok termékének kell-e tekintenünk – és ezeknek az okoknak a természetét kell-e megmagyaráznunk? Vagy talán azt kell hinnünk, hogy – mivel az említett vizigót jelenségek határozottan korábbiak a frank jelenségeknél – a királyság és a királyság szerepének bizonyos koncepciója, bizonyos, a hűbéri rendszer kialakítását és az állam által való felhasználását célzó eszmék először Hispaniában jelentek meg, és miután itt belekerültek a törvénykönyvek szövegébe, a frank királyok környezete és maguk a királyok tudatosan átvették őket? A kérdés megválaszolása nyilvánvalóan részletes vizsgálatot igényelne, erre pedig itt nem nyílik lehetőségem. E vizsgálat fő tárgya annak felkutatása lenne, hogy milyen csatornákon hatolhatott be Gallia területére a vizigót befolyás. Néhány, általánosan ismert tény elég valószínűvé teszi a hispaniai befolyással kapcsolatos hipotézist. Vitathatatlan egy hispaniai diaszpóra léte a frank királyságban az arab hódítást követő évszázadban. A hispaniai menekültek, akiket Nagy Károly és Jámbor Lajos Délnyugat-Galliában (Septimania) telepített le, javarészt közemberek voltak; de akadtak soraikban magasabb osztályokhoz tartozó férfiúk (majores et potentiores) és papok is, tehát olyan emberek akik jól ismerték az elhagyott ország vallási és politikai szokásait. Néhány Galliába menekült hispaniai ragyogó pályát futott be az egyházban: Torinói Claudius, továbbá Agobard de Lyon, aki

királyságot felszámolta. A Pireneusi-félszigeten a vizigótok tovább uralkodtak egészen a mór (arab) foglalásig (711-től).

a frank birodalomban annak az egységes törvénykezésnek apostola lett, amelyet szülőhazájában megvalósulva látott, és főleg Théodulfe d'Orléans, aki elsőnek érkezett, és valószínűleg a legbefolyásosabb volt valamennyiük között. Végül pedig a hispaniai zsinati szöveggyűjtemények tagadhatatlan hatást gyakoroltak a Karoling-korszak kánonjogára; hogy milyen mértékben, ez még meghatározásra vár. Még egyszer hangsúlyozom, hogy nem áll szándékomban bármit is eldönteni. Remélem, mindenki el fogja ismerni, hogy ezt a problémát érdemes felvetni. Egyébként ez a probléma korántsem egyedi.

V.

„A hasonlóság a történelemben nem jelent mindig egyúttal kapcsolatot is” – mondta Renan Jézus és az esszénusok kérdésének vizsgálatánál. Jó néhány hasonlóságról lesz az a véleményünk tüzetesebb vizsgálat után, hogy nem magyarázza őket az utánczás. Legszívesebben azt mondanám, hogy éppen ezeket a legérdekesebb megfigyelni: segítségükkel fontos lépést tehetünk előre az okok utáni izgalmas hajszában. E téren teheti az összehasonlító módszer a legnagyobb szolgálatokat a történet-szeknek. Rávezeti őket az igazi okok felé vivő útra, és ami a fő – kezdjük e szerényebb, de szükséges jótétéménnyel –, eltéríti őket a hamis nyomokról, amelyeket követve zsákutcába kerülnének.

Mindenki tudja, hogy mit neveznek Franciaországban a 14–15. században rendi országgyűlésnek, illetve rendi tartománygyűlésnek (kényelmi szempontból szokásos, megközelítő értelmükben használok e fogalmakat, bár jól tudom, hogy jellegük fokozatosan változott, hogy teljes rendi országgyűlésre a valóságban szinte sohasem került sor, másfelől pedig, hogy a tartományi keretek hosszú időn keresztül igen elmosódottak voltak). Az utóbbi évek folyamán elég sok monográfiát írtak a rendi tartománygyűlésekről, különösen azokról, amelyeket a nagy feudális hercegségekben tartottak. Igen dicséretes tudományos erőfeszítésre vallanak e művek, annál is inkább, mivel rendkívül kevés okirat állt rendelkezésükre, legalábbis a kezdeti időkre vonatkozólag. Sok fontos pontot illetően igen értékes adatokkal szolgáltak. De szinte valamennyi szerző már a kez-

det kezdetén beleütközött egy olyan akadályba, amellyel nem tudott megbirkózni, sőt amelyet sokszor meg sem tudott érteni. Ez pedig az „eredet” problémája. Szándékosan használok a történeszeknek e kedvelt kifejezését, amely igen elterjedt, de értelmileg bizonytalan. Összekever két eltérő természetű és egyenlőtlen hatású szellemi műveletet. Egyrészt olyan régebbi intézményeket kutatunk (hercegi vagy grófi udvarokat például), amelyekből kifejlődtek a rendi gyűlések, s ez a vizsgálat tökéletesen jogos és szükséges; másrészt viszont – ez a másik művelet – fel kell ismernünk azokat az okokat, amelyek meg tudják magyarázni, hogyan terjedhettek el, és nyerhettek új jelentőséget e hagyományos szervek, hogyan alakulhattak át rendi gyűléssé, tehát politikai és elsősorban pénzügyi hatalommal felruházott gyülekezetté, amely tudatában volt annak, hogy hatalommal rendelkezik az uralkodóval és tanácsadóival szemben, és amelyben – a legkülönbélebb megoszlásban – az ország különböző társadalmi hatalmai nyertek képviselőt. A csírákat bemutatni vagy a csírázás okait megfejtetni – ez nem egy és ugyanaz. Márpedig remélhetjük-e, hogy felfedjük az okokat, ha csak Artois-ban maradjunk (amikor helyi, artois-i rendi gyűlésekről van szó), csak Bretagne-ban (amikor a breton gyűlésekről), vagy ha akár az egész francia királyságot bejárjuk szemünkkel? Egészen biztos, hogy nem. Ha így tennénk, belevesznénk a kis helyi jelenségek tömegének labirintusába, sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk ezeknek, mint amilyenre valaha is rendelkeztek; és feltétlenül szem elől tévesztenénk a lényeget. Általános jelenségnek ugyanis csak általános okai lehetnek; és ha egyáltalán létezik európai formátumú jelenség, a rendek kialakulása minden bizonnyal az. Más-más, de végeredményben egymáshoz elég közel fekvő időpontokban, egymás után bukkannak fel Franciaországban az États, Németországban a Stände (furcsa a két fogalom rokonsága), Hispaniában a Cortes, Itáliában a Parlamenti. Még a teljesen eltérő politikai környezetből kinőtt angol parlament létrejöttét sürgető körülmények és eszmék is hasonlóak azokhoz az áramlatokhoz, amelyek a német Ständestaat kialakításához vezettek. Ne értsenek félre! Fenntartás nélkül elismerem a helyi monográfiák roppant hasznosságát, és egyáltalán nem kívánom szerzőiktől, hogy lépjenek túl tanulmányuk kereteit, és lássanak az imént felvázolt nagy európai probléma megoldásához. Éppen ellenkezőleg, esengve kérem őket, vegyék tudomásul, hogy ők egyedül nem képesek ezt

megoldani. Azzal nyújthatják a legnagyobb segítséget nekünk, ha felfedik azokat a különféle politikai és társadalmi jelenségeket, amelyek az illető tartományban megelőzték, avagy végigkísérték az États vagy a Stände kialakulását, és amelyeket ily módon ideiglenesen e jelenség lehetséges okai közé sorolhatunk. Munkájukban nagy hasznukra lehet a más tartományokban már elért eredmények tanulmányozása, egyszóval egy kis összehasonlító történelem. Az átfogó összehasonlításra csak ezután kerülhet sor; előzetes helyi kutatások nélkül ez hiábavaló lenne. De csakis ez az átfogó összehasonlítás lesz képes arra, hogy kiválassza az elképzelhető okok kusza sűrűjéből azokat, amelyek általánosan hatottak, tehát a valóságos okokat.

Talán egyetértenek velem ugye, hogy nem lenne túlságosan nehéz egyéb példákat találni. Nyilvánvaló, hogy a német történészek a „territóriumok” tanulmányozása közben (e kis államok a 12., 13. században jöttek létre a császárság belsejében, és fokozatosan megszerezték maguknak a köz hatalom legjavát) nagyon gyakran úgy kezelték e jelenséget, mintha speciálisan germán volna. De hogyan különíthető ez el a feudális hercegségek franciaországi megszilárdulásától? S itt egy másik példa arra, hogy az összehasonlító módszernek óvatosságra kell intenie azokat a történészeket, akik kizárólag helyi okokkal magyarázzák a társadalmi átalakulásokat: a feudális birtok fejlődése a középkor utolsó századaiban és az újkor elején. A földesurak, akiknek a jövedelmét a pénzjáradékok értékcsökkenése fenyegette, első ízben ekkor döbrentek rá a vagyonukat már hosszú ideje fokról fokra veszélyeztető elszegényedésre; minden országban azon töprengtek, hogyan háríthatnák el ezt a vészt. Helytől függően nagyon különböző eszközöket használtak e célra, több-kevesebb sikerrel: felemeltek bizonyos mellékjövedelmeket, amelyet a szokások nem rögzítettek (az angol „fines”); a pénzben fizetett haszonbért felváltották, ahol ez jogilag lehetséges volt, a természetben fizetett díjjal, amely arányban volt a terméssel (ez magyarázza Franciaországban a feles bérletek széles körű elterjedését); vagy éppen erőszakosan megfosztották telkeiktől a parasztokat, helyenként változó módszerekkel (Angliában, Kelet-Németországban). A törekvés alapján véve ugyanazt célozta; rendkívül változatosak voltak viszont az alkalmazott eszközök, és még változóbb volt a siker. Itt tehát az összehasonlítás után országoként

igen erős eltéréseket kell megállapítanunk – mindjárt látni fogjuk, hogy ez mennyire lényeges; ugyanakkor viszont arra is késztet bennünket az összehasonlítás, hogy ebben az első neki-buzdulásban, amely annyiféle eredményt vont maga után, olyan európai jelenséget lássunk, amely csakis európai okokkal magyarázható. Ha valaki a mecklenburgi és pomerániai Gutsherrschaft kialakulását vagy az angol squire földszerzéseit kizárólag olyan jelenségekkel próbálná magyarázni, amelyeket Mecklenburgban, Pomerániában, Angliában lehet megfigyelni, és sehol egyebütt – eléggé értelmetlen agytornával fecsérelné el idejét.

VI.

De ne hagyjuk tovább élni azt a félreértést, amelytől épp eleget szenvedett az összehasonlító módszer. Nagyon gyakran azt hiszik – vagy legalábbis úgy tesznek, mintha azt hinnék –, hogy e módszernek egyetlen célja a hasonlóságok vadászása. Gyakran éri az a vád, hogy meglegszik az erőszakolt analógiákkal. Sőt, már olyasmit is hallottam, hogy maga találja ki őket, önkényes párhuzamokat vonva eltérő fejlődések között. Fölösleges azt kutatni, hogy valaha is jogosak voltak-e ezek a szemrehányások; hiszen nyilvánvaló, hogy az ily módon alkalmazott módszer nem lenne egyéb gonosz karikatúránál. A helyesen értelmezett módszer éppen a különbségek iránt érdeklődik különleges élénkséggel, függetlenül attól, hogy eredendő eltérések-e ezek, vagy pedig közös pontból szerteágazó utak következményei. A. Meillet *A germán nyelvek általános vonásai* c. művében, amelyet arra szánt, „hogy meghatározza, mi a germán nyelvek fejlődésének az összes indoeurópai nyelvtől eltérő közös sajátossága”, azt tekintette az összehasonlító nyelvészet egyik lényeges feladatának, hogy lankadatlan erőfeszítéssel „fényt derítsen a különböző nyelvek eredetiségére”. Ugyanígy, az összehasonlító történelemnek is feladata az, hogy kimutassa a különböző társadalmak „eredetiségét”. Talán nem felesleges megjegyeznünk, hogy ez rendkívül bonyolult munka, amely feltétlenül megkívánja az összehasonlító módszer alkalmazását. Nemcsak azt kell megállapítanunk nagyban és egészben, hogy két jelenség nem egyforma, hanem azt is – és ez sokkal nehezebb munkát igényel, bár igaz, sokkal érdekesebb is –, hogy ponto-

san melyik vonásaikban különböznek egymástól. Ehhez természetesen az első lépés az, hogy mindkettőt szemügyre vesszük.

Mindenekelőtt el kell takarítani az álhasonlóságokat, amelyek néha pusztá homonímián alapulnak. Némelyik igen alátomos.

Hányszor, de hányszor fordult elő, hogy azt hitték, a 13., 14. és 15. századbeli angol „villainage” megfelel a francia „servage”-nak!* Tény, hogy a kissé sietős tekintet könnyen hasonló pontokat vélne felfedezni a két intézményben. A serfet és a villaint a jog és a közvélemény egyaránt olyan embereknek tekintette, akiket megfosztottak „szabadságuktól”; ezen a címen néhány latin nyelvű szöveg servinek nevezi őket (angol írók, ha franciául fejezik ki magukat, minden további nélkül serfet írnak a villain szinonimájaként); s végül e „szabadság”-hiány, valamint e szolgai (servilis) név következtében gyakran azonosítják őket a római rabszolgákkal, még tudós történészek is. Felületes analógia ez: a nem-szabadság fogalmának tartalma nagyon változó volt országonként és koronként. A „villainage” speciálisan angol intézmény. Amint azt Vinogradov ma már klasszikusnak számító könyve kimutatta, egyedülálló fejlődésének sajátos vonásai abból a politikai környezetből nőttek ki, amelyben született.

Az angol királyok már a 12. század második felében – tehát francia kollégáiknál jóval hamarabb – egész országukat a királyi törvényszék hatalmának elismerésére kényszerítették. Ennek a koraérettségnek azonban meg is volt az ára. A társadalom felépítése ugyanis olyan volt, hogy a bírák egészen a középkor végéig nem hághattak át egy bizonyos határvonalat; tiszteletben kellett tartaniuk azt a szabályt, mely szerint sohasem avatkozhatnak be a földesúr és azok viszonyába, akik a földet „villainage”-ba kapták, tehát a „manor” (így nevezték Angliában a feudális birtokot) szokásjoga által megszabott terhek és főleg robot fejében művelhették. Ezek a telkesek igen eltérő társadalmi rétegekből származtak. Egyesek, a tulajdonképpeni villainek, szabadoknak számítottak, mivel csak a telkük folytán (tehát csak azért, mert a villához tartoztak) függtek a földesúrtól; másokat (servusok, nativusok) személyi és öröklött kötelék fűzött az urasághoz. Ezeket szolgának tekintették. De bármi is volt hagyományos állapotuk, valamennyien kívül estek a kirá-

* A magyar mindkettőt jobbágyságnak fordítaná.

lyi igazságszolgáltatáson. Urukhoz fűződő viszonyukban (és persze csupán e viszonyukban) teljesen kívül álltak az állami törvényszékek és az ezek által kidolgozott és alkalmazott jog, a királyság Common Law-ja hatáskörén. Ennek az lett az eredménye, hogy a 13. század folyamán éppen e szembetűnő és rendkívül sérelmes közös jogfosztottságuk következtében a köztük eredetileg fennállt különbségek ellenére egy osztállyá olvadtak össze. A jogászok csak ügyel-bajjal tudták definiálni ezt az ily heterogén elemekből összeállt új csoportot. Abban viszont gyorsan megegyeztek – s a köznyelv is velük tartott –, hogy szabadnak a király azon alattvalói tekinthetők csupán, akiket a király törvényszéke mindenkiel szemben és mindenki ellenében megvédelmez. Ez a szabadság új megfogalmazását jelentette. Az egykori villaint, azaz az egyszerű bérlőt nem sorolták ezentúl a liberi homines közé, egybefolyt a született servusszal, a nativusszal, mivel, akárcsak amannak, nem volt lehetősége arra, hogy a királyi ítélkezéshez folyamodjék. A servus és a villain szavakat szinonimáknak tartották. Ez a folyamat 1300 felé nagyjából befejeződött. Ugyanakkor bizonyos, lényegükönél fogva szolgaijelleg-terheket – mint például házasságkötési adót –, amelyek elvileg csakis az egykori servusok utódjait sújthatták, fokozatosan kiterjesztették, legalábbis igen sok manorban, az összes villainre (a szó új értelmében). Ez az átvitel, amely egyébként elég gyakori a középkori társadalmakban, itt különlegesen könnyedén ment végbe: nyilvánvalóan jogtalan volt ez az egybeolvasztás, de hogyan tiltakozhattak volna az áldozatok, amikor csakis az urasági igazságszolgáltatás – tehát a jogtalanság haszonélvezője – előtt emelhettek panaszt? És nagyon hamar törvénnyé lett az is, hogy a villainage öröklődővé vált, akárcsak a régi szolgasors. Ez megfelelt a kor általános tendenciáinak. Egy speciális körülmény még külön is siettetette. Időnként megesett, hogy egy magas rangú személy szerzett meg magának egy villainage alá tartozó telket. A telket természetesen továbbra is sújtotta az összes addigi teher és jogképtelenség. A vásárlónak tisztában kellett lennie azzal, hogy nem remélheti a királyi törvényszéktől birtoka védelmét az urasággal szemben. No de elképzelhetetlen lett volna, hogy maga a bérlő – aki előkelő úr – a nem szabadok közé kerüljön hirtelen. Szét kellett hát választani a föld és az ember társadalmi helyzetét, és le kellett szögezni, hogy villainnek kizárólag az eredeti

bérlők leszármazottai – de összes leszármazottai – tekintendők. Ezáltal új, alacsony kasztot teremtettek, amelynek lényegét a teoretikusok szívesen fogalmazták meg a következőképpen: a villain urának szolgája (servus). Tehát senki, még a király sem állhat a földesúr és a villain közé.

Franciaországban nem volt semmi ehhez hasonló. A királyi igazságszolgáltatás csak sokkal később terjedt el, és egészen más módon. Nyoma sincs olyan törvényhozó rendeleteknek, mint amilyeneket II. Henrik bocsátott ki Angliában. Itt nem rendszerezték azokat a különféle lehetőségeket, amelyeket a királyi törvényszékek a pereskedőknek biztosítottak (az angol writs). A király emberei csak lépésről lépésre, illetéktelen, nem is mindig előre kitervelt beavatkozások sorával építették ki uralmukat az országban, az egyik vidéken korábban, máshol csak évekkel később. De éppen azért, mert lassúak voltak, és mert, legalábbis kezdetben, semmilyen elvi alappal nem rendelkeztek, sokkal mélyebbre sikerült hatolniuk, mint Angliában. A heterogén hatalmi eredet – földesúri törvénykezési jogkör Franciaországban, csakúgy, mint Angliában – igen széles rétegekre terjedt ki: vazallus katonákra, polgárookra, szabad bérlőkre, jobbágyokra (serfs). A francia monarchia azonban egységes bánásmódban részesítette őket. A királyi törvényszékek meghagyták vagy elvették az ítélkezés jogát bizonyos perekben egy-egy uraságtól; ragaszkodtak vagy nem ragaszkodtak a fellebbezéshez való jog elismertetéséhez; eközben azonban semmiféle megkülönböztetést nem tettek az uraság alattvalói között. Így aztán észrevétlenül az úr és a földbérlő közé állt a királyi bíró. Franciaországban következésképpen semmi olyasmi nem volt, ami indokolta volna, hogy a serf fogalma egybeolvadjon a szabad földbérlő fogalmával, akit egyébként itt is villainnek neveztek. E két kategória egymás mellett végig fennmaradt. A 12. század kezdetén a francia serf jogi helyzete nagyon hasonló volt az angol servus, nativus avagy theow státusához; nyugodtan mondhatjuk, hogy egyazon intézmény két formájáról van itt szó. Azután Angliában kialakul a villainage, s ezzel megszűnik minden hasonlóság. A 14. században a francia serf az egyik oldalon, az angol villain a másikon – két teljesen eltérő társadalmi réteg. Érdemes összehasonlítani őket? Minden bizonnyal, de ezúttal a célból, hogy fény derüljön ellentéteikre, amelyekben megkapó módon fejeződik ki a két nemzet eltérő fejlődése.

Hatoljunk még mélyebbre az összehasonlítás részleteiben. A 13. és 14. századi angol manorokban nem volt mindig könnyű felismerni a rendkívül sokfajta dologi jog között azokat, amelyek a villainage név alatt csoportosítandók, és ezáltal gondosan elkülönítendőek a „szabad” jelzővel illetett földbérletek ugyancsak rendkívül változatos sokaságától. Ennek ellenére elengedhetetlen volt bizonyos, nagyjából állandó kritériumok kialakítása, hiszen meg kellett határozni, hogy melyek azok a földek – és legalábbis kezdetben azt is, hogy kik azok a bérlők –, amelyeket, illetve akiket nem oltalmazhatott a földesúri jogkörnek itt utat engedő királyi igazságszolgáltatás. A jogászok néha a földet sújtó terhek milyenségében vélték e kritériumokat felfedezni. Megalkották a „villain szolgáltatások” fogalmát. Ilyennek tartották a robotot, ha nagyszámú munkanapból állt, és különösen akkor, ha nem volt pontosan meghatározva a ledolgozandó napok száma vagy a munka természete, és így az uraság önkényesen dönthetett ebben is, abban is; ugyancsak a szabadságon esett foltnak számított, ha valamelyik bérlő kénytelen volt – akár tetszett, akár nem – elvállalni a falu vezetőjének (bírájának) súlyos terhet jelentő funkcióját. (A falu vezetője Angliában a reeve, aki az orosz regényekből megismert sztarosztához hasonlítható.) E normákat az angol jogtudósok és bírák nem a légből kapták. Nyugodtan válogathattak a többé-kevésbé homályos képzetek között, amelyeket már régóta létrehoztak a középkori társadalmak, a kontinensen csakúgy, mint Angliában. Az a gondolat, hogy a mezőgazdasági munka már önmagában valamiképpen összeegyeztethetetlen a szabadsággal, ott rejtőzik az emberi lélek ősi mélységeiben; ez a barbár korban az opera servilia szavakban fejeződik ki, amelyeket gyakorta használtak az ilyen jellegű tevékenység jelölésére. Az a gondolat, hogy a servust az általa végzendő robot meghatározatlan jellege különbözteti meg a szabad bérlőtől, szintén nem új, a rabszolgaság és a colonatus közötti ellentétből született, és különösen a Karoling Galliában és Itáliában volt nagy hatású. Sohasem tűnt el teljesen. A Capeting Franciaországban* „franchise”-nak (szabadság) nevezik azokat a kiváltságokat, amelyek korántsem szüntetik meg a parasztokra nehezedő terheket, de korlátokat szabnak nekik, és ami a legfontosabb, ponto-

* A Capet-ház 987-től uralkodott Franciaországban.

san rögzítik őket. Ami pedig a másik kényszert illeti, hogy az uraság a robot általános terhén túl kötelezheti a parasztot valamilyen speciális szolgálatra is (Angliában ez a kötelezettség a reeve funkciójára korlátozódott), Németországban ez sok helyütt szerves része volt a nem szabadok kötelességeinek; néhány 12. századi szövegben nyomot hagyott ez a fogalom Franciaországban is, bár itt sokkal kevésbé vált általánossá. De Franciaországban (hadd maradjak most itt) ezek az eszmék sohasem szerepeltek jogi építmények elemei között. Igaz, az egyik közülük – az, amelyik a mezőgazdasági foglalatosságokat lealacsonyítónak tartja – a 13. századtól kezdve a korábbinál élesebb határvonalat húzott az osztályok között. De nem a szabadokat és a nem szabadokat választotta el egymástól, mint Angliában, hanem azon vonások egyikének számított, amelyek segítségével megkülönböztethették a nemeseket (akik számára a fizikai munka olyan méltatlan foglalatosság volt, hogy a rangvesztés egyik formájának számított) a nem nemesek nagy sokaságától, amelyben mindig is voltak olyanok, egyre többen, akikről senki sem állította volna, hogy nem „szabadok”. Franciaországban is gyakran hajlottak azonban arra, hogy szintén a rájuk kényszerített szolgálatok sajátosságaival jellemezzék a nem szabadokat. Úgy tűnik, hogy az ilyen képzetek korántsem voltak idegenek a népi érzelmektől. Gonesse-ban, Párizs mellett, a 13. század elején néhány telkest serfnek tituláltak szomszédjaik, mivel különleges szolgálatokkal terhelte őket az uraság: foglyokat kellett kísérniük, ami igen megbecstelenítő foglalatosságnak számított. Az illetőknek viszont cseppet sem esett nehezükre, hogy elismertessék a királlyal: szabadságuk jogilag vitathatatlan. Francia jogászok, francia törvényszéken sohasem igyekeztek a szolgálat jellegével definiálni a serf fogalmát. Íme, milyen érdekesek és bonyolultak lehetnek az eltérések, amelyeket két rokon társadalom között tapasztalunk. A tendenciák mindkét oldalon hasonlóak. De az egyikben bizonytalanok, alakatlanok, és mivel nem találnak hivatalos elismerést, elvesznek az eszméknek és érzelmeknek abban a zavaros tömegében, amelyet közvéleménynek nevezünk. A másikon viszont kifejlődnek, és pontosan megrajzolt körvonalú jogi intézményekben öltenek testet.

Érdemes egy pillanatra megállnunk a középkori társadalmi osztályok történeténél. Egyetlen vizsgálat sem alkalmasabb ar-

ra, hogy mélyre nyúló eltéréseket fedjen fel e társadalmak között, eltéréseket, amelyek olyan mélyre nyúlnak, hogy igazság szerint nem is nagyon tudjuk megmagyarázni őket, és legalábbis most, meg kell elégednünk azzal, hogy pusztán konstatáljuk létüket.

Először is képzeljük magunkat Nyugat- és Közép-Európába a 10–11. század idején. Az a majd minden korszakra jellemző gondolat, hogy a születés felmérhetetlen különbségeket ékel az emberek közé, ekkor sem állt távol a köztudattól. 987-ben, amikor kimondták Lotaringiai Károlynak, a francia trón várományosának, a Karolingok törvényes örökösének kizárását, Aubéron érsek – vagy ha jobban tetszik, a történetíró Richer, aki talán hamis, de mindenképpen a kor gondolatvilágának megfelelő beszédet tulajdonított a főpapnak – azt hozza fel indokul, hogy a trónkövetelő rangon alul nősült; a vazallusok osztályából származó nőt vett feleségül. És melyik lovag fia tekintette volna magával egyenlőnek egy serf vagy egy villain fiát? Ne esünk azonban tévedésbe: az öröklés szerepe ez idő tájt még nem túlságosan jelentős a jogalkotásban. A társadalom sokkal inkább függőségi viszonyokon alapuló csoportokból, mint vér szerint elrendezett kasztokból állt; ezek a védelmezési és engedelmisségi kapcsolatok rendkívül erőteljesek voltak. Még Lotaringiai Károly esetében is – figyeljük csak meg, milyen fordulatot vesz szinte spontán módon Aubéron érvelése! Tény, hogy a főpap elsősorban a mezalianszot rója fel a Karoling hercegnek: „A vazallusok rendjéből vett magának asszonyt, aki nem volt egyenlő véle.” De közvetlenül ezután eszébe jut, hogy e nő atyja Francia (Île-de-France) hercegeit szolgálta, és hozzáteszi: „Hogyan viselne el királynéjául e nagy fejedelem (Hugues Capet) olyan nőt, aki saját vazallusai közül való?” S így rögtön személyi síkra tevődött át a kérdés. Egyedül a szolgasorsot tartották szigorúan örökletesnek: bár ez nem volt teljesen összeegyeztethetetlen a lovagi címmel. Ami pedig a szabadok jogait illeti, igaz, ezek rendkívül változók voltak, a különbségek oka azonban nem a születésben rejlett, hanem a helyi eltérésekben, a szerződésekben foglalt kapcsolatok fajtáiban, az egyén társadalmi helyzetében. Majd eljött a 12. és 13. század. Az eszmék és a jog terén szinte feltűnés nélkül döntő változás történt. A személyi kötelékek meggyengültek, a hűbéri hódolat – igaz, nagyon lassan – kezdett meglehetősen üres formalitássá válni; a

serf, a francia „homme de corps” fogalma ezentúl sokkal inkább azt jelzi, hogy az illető megvetett osztály tagja, és nem azt, hogy ura szolgája. Mindenütt kialakultak az öröklésen alapuló osztályok, mindegyiknek megvolt a saját jogrendszere. Ez a fejlődés azonban változatokban igen gazdag! Angliában megszilárdul a villainage; de szinte ez az egyetlen igazi osztály. A szabadok között semmiféle jogi eltérés nem létezett. Franciaországban a legalsó szinten helyezkedik el a jobbágyság. Az idetartozó serf számára most már elérhetetlen a lovagi cím. Felül pedig a nemesség helyezkedik el, amely a magánjogot, büntetőjogot és a pénzügyi jogot érintő egész sor kiváltság révén fokozatosan kiemelkedett a lakosság egyéb rétegei közül. És végül itt van Németország, ahol a 13. századtól kezdve a hierarchia eszménye páratlanul termékeny talajra talált. A jobbágylovagok, akiknek franciaországi eltűnéséhez elegendő volt az osztálytudat megszilárdulása, Németországban pontosan körülhatárolt társadalmi kategória magját alkotják, sőt Dél-Németországban két kategóriáét. A nemesség és a jobbágyság tömege is egy sor rétegre tagozódik: nem minden nemes ebenbürtig,* nem mindegyik rendelkezik connubiummal.** A jogászok csak a gyakorlatot követik, amikor kidolgozzák a társadalom felső részeinek osztályba rendezését célzó híres Heerschild*** elméletet: egyfajta létrát képzelnek el, ahol minden csoportnak megvan a maga kijelölt helye, e csoportok egyik tagja sem fogadhat el hűbérbirtokot olyasvalakitól, aki a létra alacsonyabb fokán áll, mert különben rangját vesztheti.

Egymással határos, kortárs társadalmak mindkét oldalon, egy irányba mutató fejlődés, a hierarchia és az öröklés felé. De e fejlődés menetében és eredményeiben olyan jelentős különbségek jelentkeznek, hogy már szinte alapvető eltérésnek tekinthetők, s mindenképpen az illető társadalmak jellegzetes ellentéteire utalnak. Ebben foglalható össze az általam igen röviden felvázolt példa tanulsága. Más ellentétek, amelyek észlelése

*Egyenrangú.

**Házasságkötéshez való jog.

*** Heerschild: a középkorban a lovagi hűbérbirtok elnyerésére való képesség. A *Szász tiikör* és a *Sváb tiikör* szerint a Heerschildrendnek 7 foka van: 1. a király, 2. az egyházi fejedelmek, 3. a világi fejedelmek, 4. a grófok és bárók, 5. az esküdtnek választható szabadok és ministerialisok, 6. ezek hűbéresei, 7. a többi lovagrendű.

könnyebb, ha magyarázata nem is, az eltérés egy más fajtájából következnek. Abból, hogy az egyik társadalomban nagyon sokáig fennmaradtak, a másokban viszont eltűntek egyes, eredetileg mindkettőjükre jellemző intézmények. A Karoling-korban azokon a területeken, amelyekből később Franciaország és Németország lett, a bérlőknek jutó föld nagy részét minden egyes uradalomban telkekre osztották (mansusokra – Romániában* ez volt a leghasználatosabb kifejezés; vagy pedig Hufékra – ez volt rá a germán megjelölés, amelyet egyébként a latin szövegekben a mansus szóval fordítottak). Gyakran megesett, hogy több földművelő család egyazon telken telepedett le, amely ennek ellenére az uraság szemében továbbra is egy egységnek számított; az adók és a robotok a telek egészét sújtották és nem részeit, a széttagolt földdarabkákat vagy az épületeket; elvben tehát soha nem került sor e kis parcellák felaprózására. Most menjünk át az 1200 körüli Franciaországba: szinte sehol sem használják már a mansus szót kataszteri egységként (van, ahol a szó fennmarad, „meix” vagy „mas” formában – de egészen mást jelent: házat, tanyát). Az oklevelek szerzői már nem a telkek számának feltüntetésével jelzik az urasági birtok nagyságát. A fejedelmi adószedők nem érik be többé a telkek felsorolásával, mint ahogyan egykor tették. Vagy minden földdarabot számba vesznek nagy részletességgel, vagy minden jobbágyot. A földbirtokok szerkezete ugyanis állandóan változik. A mezőket, szőlőket, kerteket egymástól függetlenül szétoszthatják az örökösök vagy különféle vásárlók között. Németországban viszont tilos feldarabolni a Hufét, amely így az uradalmak többségében továbbra is az adó- és robotbehajtás alapjául szolgál. Igaz, hogy végül a Hufe is eltűnik, de nagyon lassan és inkább névleg, mint ténylegesen, mivel a német földesurak a feudális rendszer legvégéig azon fognak igyekezni különböző módszerekkel, hogy megmaradjon a birtok oszthatatlanságának alapelve. Ez az igyekezet eléggé idegen francia kollégáiktól. Ez az ellentét igen réginek látszik, a telkek szétmorzsolódására a régi frank birodalom nyugati felében már Kopasz Károly uralkodásától kezdve vannak utalások. Nem is próbálkozom azzal, hogy felderítsem az okokat. De azt hiszem, mindenki belátja, hogy

* A késő latin szerzők ezzel a közös névvel jelölték a római uralom alá tartozó országok összességét.

nem teljesítheti hiánytalanul feladatát egyetlen, a francia avagy német mezőgazdaság történetét feldolgozó munka sem, amely figyelmen kívül hagyja ezt a kérdést. Ha csak az egyik országot vizsgáljuk a kettő közül, a telek halálát látnánk emitt, fennmaradását amott, s könnyen az az érzésünk támadhatna, hogy ez egész természetes jelenség, s nem szorul magyarázatra. Az összehasonlítás fedí csak fel a problémát. És ezzel nagyon nagy szolgálatot tesz nekünk, mert hiszen minden tudományban komoly veszélyt jelent, ha beleesünk a kísértésbe, és mindent „természetesnek” találunk.

VII.

Az összehasonlító nyelvtudomány ma már bátran vallhatja egyik legfontosabb célkitűzésének a különböző nyelvek eredeti jegyeinek feltárását. De ne felejtjük, hogy kezdeti erőfeszítései másfelé irányultak: a nyelvek közötti rokoni és leszármazási kapcsolatokat igyekeztek meghatározni, az ősnyelveket keresték. Körülhatárolták az indoeurópai csoportot, rekonstruálták lényeges vonásaiban az eredeti indoeurópai nyelvet, amely hipotetikus ugyan, de jól megalapozott feltevésekre épül – hogy csak néhányat idézzünk ennek a teljes egészében összehasonlításra alapuló módszernek legvisszhangosabb sikereiből. A társadalmi rend története ebből a szempontból sokkal kedvezőtlenebb helyzetben van. A nyelvek ugyanis sokkal egységesebb, sokkal könnyebben meghatározható szerkezettel rendelkeznek, mint bármelyik intézményrendszer; ezért egyszerű viszonylag a nyelvi rokonságok problémája. „Még sohasem találkoztunk olyan esettel – írja A. Meillet –, ahol azt kellett volna gondolnunk, hogy egy adott nyelv morfológiai rendszere két különálló nyelv morfológiájának keverékéből született. Eddig még valamennyi esetben egy nyelv folyamatos fejlődését figyelhettük meg.” Ez lehet a „szokásos alakulás: a régiek nyelvét átveszik az újak”, és következhet abból is, hogy „nyelvet változtatnak”. Tegyük azonban fel, hogy egy szép napon példát találnak az eddig még nem tapasztalt jelenségre, a nyelvek „keverékére”. Ekkor – tovább idézem A. Meillet-t: – „a nyelvészetnek majd új módszereket kell kidolgoznia.” Ha a nyelvészetben sor kerülne e félelmetes „keverék” hipotézis megvalósulására,

zavarba jönne ez a tudomány, amely az embert vizsgáló tudományok között jogosan a legmagabiztosabb. Márpedig a társadalmak történetét vizsgáló tudomány nap mint nap ebbe ütközik, nem a hipotézisbe, hanem magába a ténybe. Az, hogy a francia nyelv szókincsére és valószínűleg hangtanára is nagy hatást gyakoroltak a germán nyelvek, nem változtatja meg azt a nyilvánvaló tény, hogy e nyelv a Galliában beszélt latin önkéntelen és az emberek tudatától általában függetlenül végbemenő átalakulásából született. A germánok leszármazottai pedig, akik a latin dialektusokat tették magukévá, valóban nyelvet változtattak. Ki merné viszont azt állítani, hogy a középkor francia társadalma a gall-latin társadalom pusztá átalakulása révén született? Az összehasonlító történelem képes felfedni előttünk eddig ismeretlen kölcsönhatásokat az emberi társadalmak között. Ha viszont azt várnánk e módszertől, hogy – miközben olyan társadalmakra alkalmazzuk, amelyek között mostanáig semmiféle rokoni kapcsolatot nem tartottak valószínűnek – e csoportokban egy anyatársadalom régen szétvált töredékeit fedezze fel, nos, ekkor hiú reményeket táplálnánk csupán.

Néhány kivételes esetben azonban az összehasonlítás kimutathat történelmileg igen különböző társadalmak között rendkívül régi kapcsolatokat, amelyekből természetesen abszurd dolog lenne közös származásra következtetni, de viszont feljogosítanak legalább annak feltételezésére, hogy egy nagyon távoli korban bizonyos közösség volt e társadalmak között. A kutatók körében nem számít újnak az a gondolat, hogy az agrárszokások tanulmányozásának segítségével rekonstruálják Európa etnikai térképét abban a korban, amelyről még nincsenek írásos emlékeink. Mindnyájan jól ismerjük Meitzen nagy próbálkozását. S ma mindenki egyetért abban, hogy csődöt mondott. Nem akarom itt részletezni e bukás okait, csak röviden felsorolnám azokat a lényeges módszerbeli hibákat, amelyek felelősek a kudarcért: 1. Meitzen összekeverte a tények különböző osztályait, amelyeket a jó módszer először is szétválasztott volna; 2. „ősinek” nevezett sok olyan jelenséget, amelyeket gyakran a közeli múlt történelmében tapasztalhatunk, elfeledkezett arról, hogy viszonylag újabb átalakulások is eredményezhették ezeket; 3. egyes-egyedül anyagi jellegű tényeket vizsgált, így elhanyagolta a társadalmi szokásokat, pe-

dig e tények egy része éppen e szokások megjelenési formája; 4. csak a történelem írásos forrásaiban szereplő etnikai csoportokat vette figyelembe – a keltákat, germánokat, szlávokat –, akik valamennyien újonnan érkeztek lakóhelyükre, s ezáltal megtagadott minden szerepet az ott korábban élő népek névtelen sokaságától, a „szubsztrátumtól”, hogy a nyelvészek szavával éljünk; pedig semmi sem utal arra, hogy ezeket elpusztították volna a honfoglalók, vagy hogy ezek teljesen felhagytak volna régi életmódjukkal. Mit szűrhetünk le ezekből a tévedésekből? Nem feladni kell a kutatást, hanem tovább folytatni, biztosabb módszerrel, nyíltabb, kritikusabb szellemmel. Ma már magától adódik néhány megállapítás. A kicsinyre parcellázott földek, az elkerítetlen keskeny, hosszúkás mezők Európában hatalmas területeket borítottak be: Angliát, Észak- és Közép-Franciaországot, Németországot szinte teljes egészében, és valószínűleg Lengyelország és Oroszország nagy részét is. Különféle agráralakulatok helyezkedtek ezzel szembe: a szinte négyzet alakú földek Dél-Franciaországban, a bekerített birtokok Anglia és Franciaország nyugati vidékein. Európa agrártérképe végeredményben abszolúte nem egyezik meg politikai és nyelvészeti térképével. Talán korábbi ezeknél. Legalábbis ez az egyik feltevés, amelyet ma megkockáztathatunk. Jelenleg még csak az adatgyűjtésnél tartunk, az értelmezésre később kerül sor. Maradjunk egyelőre a mezőgazdasági terület fentebb jelzett első típusánál (hosszú és nyitott parcellák, feldarabolt birtokok), amely megdöbbenő módon elterjedt a teljesen elszigeteltnek látszó társadalmakban: nyilvánvaló, hogy először is egymás után ki kell próbálni az igen eltérő hipotetikus magyarázatokat, nemcsak azt, hogy fennállt egy kezdeti civilizációközösség, hanem azt is, hogy bizonyos technikai módszereket egy ősi központ sugárzott szét. Egyetlenegy dolog bizonyos. Sohasem magyarázhatnánk meg az angol open-fieldet, a német Gewann-dorfot, a francia „champs ouverts”-t, ha mindig csak Angliát, csak Németországot vagy csak Franciaországot vennénk figyelembe.

Az összehasonlító történelem legvilágosabb és legparancsolóbb tanulsága az, hogy most már igazán ideje lenne feltörni azokat az avult topográfiai rekeszeket, amelyekbe be akarjuk zárni a társadalmi realitásokat: nem állnak arányban azzal a tartalommal, amelyet beléjük gyömöszölnénk. Egy tiszteletre

méltó tudós egykor egész könyvet írt az Eure-et Loir département-i templomos lovagokról.* Mosolygunk csak ezen a naivitáson. De vajon nem esünk-e mi történészek szinte állandóan ebbe a gyarló hibába? Igaz, nemigen helyezzük át a mai megyéket a középkorba. De hányszor hittük a jelenlegi államhatárokat alkalmas keretnek a múlt jogi vagy gazdasági intézményeinek vizsgálatára? Ez kettős hiba. Először is anakronizmus, méghozzá nagyon nyilvánvaló: valamiféle homályos történelmi predesztinációban kell vakon hinni ahhoz, hogy jelentőséget – mondhatnám születés előtti létet – tulajdonítsunk e határoknak, még mielőtt megrajzolta volna őket a háborúk és a szerződések összjátéka. Egyszersmind alapvető tévedés is, amely még akkor is fennáll, amikor látszólag pontosabb módszerrel a jelenlegi politikai, közigazgatási és nemzeti megoszlások szerint választják ki a kutatás tárgyát képező jelenségeket: mert hiszen ki látott még olyat, hogy a társadalmi jelenségek – bármilyen korban ugyanazon határoknál tettek volna pontot fejlődésük végére, és ezek éppen egybeesnek a politikai, nemzeti határokkal? Mindenki jól tudja, hogy az észak- és délfancia nyelv (a langue d'oïl és a langue d'oc) közötti határvonal, valamint az északfrancia és a germán közötti, nem felel meg egyetlen állam vagy uradalom határának sem. Ugyanez vonatkozik a társadalom sok más jelenségére is. A középkori francia városok tanulmányozása a városok újjáéledésének idején két teljesen különböző jelenség önkényes egybeolvasztását jelentené, két olyan jelenséget, amelyeknek csak a nevük közös: egyfelől a régi mediterrán városok, a sík vidék életének hagyományos centrumai, az oppidumok, ahol mindig is a hatalmasok laktak, földesurak és „lovagok”; s velük szemben Franciaország egyéb vidékeinek városai, amelyeket főleg kereskedők népesítettek be, és emeltek fel. Ezt az utóbbi várostípust csak nagyon önkényes olló vágthatná el a rajnai Németország hasonló városaitól. Vagy itt van az urasági birtok a középkori Franciaországban: a történész, aki a Loire-től északra fekvő területek uradalmainak tanulmányozásába kezdett, bizony sokkal idegenebbül érzi magát languedoci szövegemlékek lapozgatása, mint a hainaut-i, sőt a moseli oklevelek böngészése közben.

*Métais, Ch.: *Les templiers en Eure-et-Loir*. 1896.

Meg kell végre találunk az európai társadalom minden egyes aspektusa számára a különböző korszakokban a megfelelő saját földrajzi keretet, amelyet nem külső, hanem belső tényezők határoznak meg. Nehéz kutatás ez, sok óvatosságot és nagyon-nagyon sok próbálkozást igényel. Csak restségét bizonyítaná, aki visszariadna tőle.

VIII.

Hogyan dolgozzunk a gyakorlatban ?

Az összehasonlításnak természetesen csak akkor van értelme, ha részletes, kritikus és oklevelekkel bizonyított tanulmányokon alapul. Ugyanilyen nyilvánvaló, hogy az emberi erő korlátozott volta nem tesz lehetővé túl tág földrajzi és kronológiai kereteket a közvetlen forrásból merítő kutatás számára. A tulajdonképpeni összehasonlító munkát sajnos mindig csak a történészek kis hányada végezheti majd. Ideje lenne talán megszervezni e munkát, pontosabban: helyet adni néki az egyetemi oktatásban. Ne titkoljuk azonban el, hogy a munka kezdetben nagyon lassan fog haladni, mivel sok területen még nagyon kezdetleges állapotban van a speciális kutatás. Éveken át tartó analízis szül meg egy szintézist, és tegyük hozzá Fustel de Coulanges maximájához, hogy az analízis csak akkor használható, ha már kezdettől a szintézist tartja szem előtt, és azt igyekszik szolgálni.

A monográfiák szerzői számára pedig ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy kötelességük elolvasni mindazt, amit előttük publikáltak témájukról, és nemcsak saját körzetükkel kapcsolatban – ezt mindannyian megteszik –, és nem is csupán a közvetlen szomszédos területekkel kapcsolatban – ezt majdnem mindnyájan megteszik –, hanem olyan távolabbi társadalmakkal kapcsolatban is, amelyekről a politikai viszonyok vagy a nemzeti hovatartozás választják el a tanulmány tárgyát – s ezt a legtöbbször elmulasztják. Még hozzátenném: ne csak az általános műveket olvassák el, hanem amennyiben módjukban áll, a saját munkájukhoz hasonló részmonográfiákat is; ezek rendszerint sokkal élethűbbek és erőteljesebbek a vastag kézikönyveknél. Ezekben az olvasmányokban fognak rábukkanni a választ sürgető kérdésekre s talán a hipotézisekre is, amelyek

irányt adhatnak a kutatásnak mindaddig, amíg az eredmények nem teszik szükségessé az útvonal módosítását vagy elvetését. Le fognak szokni arról, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítsanak a helyi álokoknak, ugyanakkor érzékenyebb szemmel fognak felfigyelni a sajátos eltérésekre.

Amikor erre a könyveken át vezető előzetes kutatásra szólítjuk fel történészeinket, nem sima utat kínálunk. Nem szeretnénk a tárgyi kényelmetlenségek részleteibe bocsátkozni, arra azonban fel kell hívnunk a figyelmet, hogy nem jelentéktelenek. Nehéz összegyűjteni a bibliográfiai adatokat, s még nehezebb hozzájutni magukhoz a művekhez. A könyvtárak közötti nemzetközi kölcsönzés jó és gyors lebonyolítást ígérő megszervezése, amely kiterjedne néhány, kincseit mindmáig féltékenyen őrző nagy országra is, sokkal nagyobb szolgálatot tenne az összehasonlító történetkutatás jövőjének, mint oly sok bölcs tanács. A fő akadály azonban nem tárgyi jellegű; bizonyos munkamódszerekből ered – amelyeket talán nem lehetetlen megreformálni.

A nyelvésznek, aki egy adott nyelv tanulmányozása közben szükségesnek érzi, hogy információkat szerezzen be egy másik nyelv jellegzetességeiről, általában nem nehéz a helyzete. Az idegen nyelvűtan az övéhez hasonló szempontok szerint csoportosítja a tényeket, és nagyjából megegyezik a terminológia is. A történész korántsem ilyen szerencsés! Ha például a francia társadalom vizsgálata közben egy-egy jelenséget szembe kíván állítani egy szomszéd társadalom, mondjuk a német társadalom analóg jelenségeivel, és belelapoz néhány német történelmi munkába – akár a legalapvetőbb kézikönyvbe is –, hirtelen elveszti minden biztonságérzetét, új, ismeretlen világban érzi magát.

A nyelvi különbségen múlna? Nem egészen, hiszen elvileg nincs semmi akadálya annak, hogy két nyelvben nagyjából pontosan megfeleljen egymásnak a tudományos terminológia. A természettudományok számos példát adnak az ilyen egyezésre. Az a nagy baj, hogy a német és a francia művek szavai legtöbbször egyáltalán nem fedik egymást. Hogyan fordíthatnánk franciára a német Hörige szót, vagy németre a francia tenancier-t? Van ugyan néhány elképzelhető fordítás, de ez vagy körülírás (az uradalomtól függők a Hörige számára), vagy megközelítés (a Zinsleute csak az úrbéri tenancier-t jelenthetné, vagyis csak egy részét az általánosabb fogalomnak),

vagy pedig elég kevésbé használatos kifejezés, amely nem fordul elő a könyvekben (ilyen a Hörige általam javasolt francia megfelelője). Az még elfogadható volna, ha a terminológia párhuzamosságának totális hiányát azzal magyarázhatnánk, hogy mindkét fél makacs hűséggel ragaszkodik a középkori köznyelv fordulataihoz, márpedig e nyelvek eltérése történelmi tény, amelyet bizony el kell fogadnunk. Szó sincs azonban erről! Ezeket az összeegyeztethetetlen szavakat többnyire maguk a történészek gyártották, vagy legalábbis ők határozták meg, és terjesztették ki jelentésüket. A terminológiákat mi magunk dolgoztuk ki, jól vagy rosszul, de többé-kevésbé mindig önkéntelenül. Minden nemzeti iskola megalkotta a sajátját, ügyet sem vett a szomszédéra. Az európai történettudomány így valóságos Bábellé változott. Ez rendkívül nagy veszélyt jelent a tapasztalatlan kutató számára – és melyiküket ne illetté ez a jelző, midőn túllép a nemzeti határokon? Egy kutató egy egykori germán országban a több falu által közösen használt határt tanulmányozta, amelyet a német művek, legalábbis egy bizonyos időszaktól fogva Marknak neveznek; bizony nagy nehezen tudtam csak meggyőzni őt arról, hogy hasonló eljárások Németországon kívül még számtalan országban, többek között Franciaországban is léteztek, sőt néha még ma is léteznek: ugyanis a francia könyveknek nincs külön szavuk e közös földre.

De a szóhasználati eltérés csupán megjelenési formája a sokkal mélyebb ellentéteknek. Akár francia, akár német, olasz vagy angol munkáról van szó, egyik oldalról sem vetik fel szinte soha ugyanazokat a kérdéseket. Fentebb idéztem már egy példát, az agrárátalakulásokkal kapcsolatos, állandóan visszatérő félreértést. Nem okozna különösebb nehézséget más hasonló, beszédes példák keresése. Itt van például a „ministerialitas” problémája, amelyről a középkori társadalmak leírói Franciaországban és Angliában a legutóbbi időkig teljesen megfeledkeztek, vagy a bíraskodási jogé, amelyet az egyes országokban teljesen eltérő szempontok szerint osztályoztak. Mi történik, ha a történész felteszi a kérdést, hogy nemzeti múltjának egy bizonyos intézménye vagy jelensége megtalálható-e másutt is, s ha igen, hogyan módosult, fejlődése hogyan torpant meg, vagy hogyan bontakozott ki teljesen? Legtöbb esetben képtelen kielégíteni jogos kíváncsiságát, mert mikor nem talál semmit az idevonatkozó könyvekben, nem fogja tudni eldönteni, hogy a könyvek

azért hallgatnak-e, mert a tények nem mondanak semmit, vagy azért, mert egy nagy probléma a felejtés áldozata lett.

Úgy gondolom, e kongresszuson sok szó esik majd arról, hogyan békíthetők össze a nemzetek a történelem révén. Ne ijedjenek meg: nem akarok rögtönzött értekezést elmondani e rendkívül kényes témáról. Az általam elképzelt összehasonlító történelem: tudomány, amely a megismerést célozza, és nem a politikát. De mit szólnának ahhoz, ha összebékítenénk terminológiánkat és feltett kérdéseinket? Forduljunk mindenekelőtt az általános kézikönyvek szerzőihez: szerepük elsődlegesen fontos, informálnak és kalauzolnak. Most még nem kérjük tőlük azt, hogy hagyják el a nemzeti keretet, ahová általában bezárkóznak. E keret mesterséges, ez egészen nyilvánvaló, de gyakorlati okok miatt egyelőre szükség van rá. A tudomány csak nagyon lassan érkezik majd el a tényekhez való tökéletesebb alkalmazkodás fokára. De viszont már most arra kérjük őket, ne felejtsek, hogy a határokon túl is vannak olvasók. Kérve kérjük őket – ahogyan a monográfiák szerzőit is kérleltük –, hogy gondolatmenetükben, a problémák felvetésében, tálalásában és az általuk használt kifejezésekben ne hagyják figyelmen kívül a külső országokban végzett munkák tanulságait. Így a kölcsönös jóakarat következtében fokozatosan kialakul majd a közös tudományos nyelv, amely a szó legnemesebb értelmében jelgyűjtemény és osztályozási rendszer is egyszerre. Az összehasonlító történelmet így könnyebb lesz ismerni és szolgálni is, új életet lehel majd a helyi kutatásokba, amelyek nélkül semmit sem tehet, és amelyek nélküle sehova sem vezetnének. Egyszerűen azt javasolom, szíves engedelmséggel: hagyjuk abba ezt az örökösen a nemzeti történelmekről szóló fecsegést, ahol nem értjük egymás szavát! Süketek párbeszéde ez, ahol az egyik úgy felel a másik kérdésére, hogy teljesen félreérti azokat; régi vígjátéki fogás, a derülni vágyó közönséget jól megnevetheti – a tudományok terén viszont kevésbé ajánlatos.

(Fordította Pataki Pál)

UTÓSZÓ

Marc Bloch (1886–1944) a francia és az egyetemes történetírás nagy alakja, a „francia történetírói forradalom” egyik atyja, az *Annales* című folyóirat alapítója. Neve és művei széles körben ismertek és népszerűek ma is. A történészszakma 1994-ben emlékezett meg Marc Bloch halálának fél évszázados évfordulójáról – 1944. június 16-án lőtték agyon a németek mint ellenálló francia hazafit. Ha megkésve is, a jelen kötet, *A történelem védelmében* első teljes magyar kiadása, tisztelgés a nagy francia történész emléke előtt. De egyben első darabja egy tervezett életmű sorozatnak, amelyik végre teljes magyar fordításban elérhetővé teszi Marc Bloch *A feudális társadalmát* és több más klasszikus munkáját. Magyarul mind ez ideig csak egy nem túl vastag válogatás jelent meg munkáiból 1974-ben Kosáry Domokos válogatásában. A magyar olvasók, történészhallgatók, kutatók az 1960-as évektől számos hivatkozással találkozhatnak Marc Bloch életművére, gondolataira, az 1989 után fellendülő könyvkiadás által eljuttatott új történeti munkákban is gyakran olvashatjuk nevét, de az eredeti művek eddig elérhetetlenek voltak a maguk teljességében, s az életpálya sem igazán ismert. Van mit bepótolni. Ez a rövid utószó csak első lépés a történész életpályának és munkásságának megismertetéséhez, azt szolgálja, hogy az olvasó mélyebbre hatolhasson az egyébként önmagukban is megérthető és világos szövegekben.

Az életrajz

Marc Bloch 1886. július 6-án született Lyonban. Apja Gustave Bloch, ismert ókortörténész, 1888-tól a párizsi École Normale Supérieure tanára. A Bloch család Elzászból származó francia zsidó család. Marc Bloch 1940-ben a következőképpen vallott családjáról: „Zsidó vagyok, nem a vallást tekintve, mert azt so-

sem követtem, ahogy más vallást sem, hanem születés által. ... Nekik [akik »idegenként« rágalmazták] mindössze azt felelem, hogy dédapám 93-ban [1793] katona volt, apám 1870-ben az ostromlott Strasbourg-ban szolgált; ő és két nagybátyám önként odahagyták szülőföldjüket, Elzászt, amikor azt a Második Birodalom annektálta; a patrióta hagyományok kultuszában nevelkedtem fel, amelyeket a leglelkesebben mindig az elzászi exodus izraelitái tartották fenn; végül pedig Franciaország, ahol egyesek ma örömmel mesterkednének azon, hogy onnan kutasítsanak, és talán (ki tudja?) ez sikerül is nekik, bármi történéj is, a hazám marad, amelytől a szívemet nem tudom elszakítani. Itt születtem, kultúrájának forrásából ittam, azonosultam a múltjával, csak az ő ege alatt érzem jól magam, és részemről mindent megtettem, hogy megvédjem."

A fiú az apai életpályát követi: a jó nevű párizsi Louis-Le-Grand Gimnáziumból 1904-ben veszik fel az École Normale Supérieure-re. A magyar Eötvös Kollégiumnak is mintául szolgáló nagy hagyományú elitképző iskola (a századfordulón, 1904-ig még független a Sorbonne-tól) a francia humán tudományos elit nemzedékeit nevelte fel. Gustave Bloch is ott tanult. Marc Bloch tanulmányai befejezését követően 1908-ban egy évet Berlinben és Lipcsében tanul, majd pedig három évet ösztöndíjasként a Thiers Alapítványban tölt, hogy doktori disszertációján dolgozzon. 1912-ben Montpellier-be kerül gimnáziumi tanárnak (1913-ban pedig átmegy Amiens-be tanítani). Bloch ahhoz a réteghez tartozott, amelyet Pierre Bourdieu az „örökösök” névvel jellemezett. Az otthonról hozott indíttatásokat és kultúrát egészítette ki az intézményes elitoktatás, a történészi hivatásra való felkészítés „királyi útja”. Marc Bloch hatalmas olvasottságot, nyelvismeretet halmozott fel, s gyorsan emelkedett a tanári pálya fokain.

A századforduló francia politikai és szellemi életének fontos, vízvonalasztó jellegű eseménye, a Dreyfus-ügy és a Dreyfus védelmében kialakult mozgalom (dreyfusard-ok) meghatározó hatással volt a fiatal gimnazistára, s megalapozta republikánus, szabadgondolkodó és patrióta eszméit. Marc Bloch *A történelem védelmében* című munkájában így ír erről: „Én egy olyan iskolába jártam, ahol a beiratkozási dátumok megkönnyítették a diákok azonosítását. Hamar kiismertem magam a magasabb évfolyamokban, de sokkal kevésbé ismertem az utánam jövőket.

Barátaim és én annak a generációnak az utoljába soroltuk magunkat, amelyet, azt hiszem, a Dreyfus-ügy nemzedékének lehetne nevezni. Az élettapasztalat nem is hazudtolta meg ezt az első benyomást.” Az 1904 után az École Normale Supérieure-re kerülő fiatalabb nemzedékek szellemi érdeklődése, politikai kötődései megváltoztak, mintegy a korábbi uralkodó szellemséggel szakítva irracionalista, nacionalista eszméket követtek (Péguy és Maurras hatása).

Nemzedékének másik nagy közös élményévé az első világháború vált. Marc Bloch az első naptól kezdve mozgósítva volt, s csak 1919-ben szerelt le, számos kitüntetést és századosi rendfokozatot szerzett, megtapasztalva a lövészárkot és a vezérkari szolgálatot egyaránt. A több értelmiségi évjáratot megtizedelő háború fontos tapasztalat volt a könyvtárakból a lövészárkokba kerülő társadalomtudósoknak. Marc Bloch életében nemcsak emberileg volt fontos a háború, hanem a történeti munkáját is befolyásolták ekkori élményei (vö. a rémhírekről írt részekkel A történelem védelmében című művében).

1919-ben az újra Franciaországhoz került Elzász fővárosában, Strasbourg-ban új francia egyetem alakult. A vezérkari szolgálatban ott tartozkodó Marc Blochot is ide helyezték. Végül, a leszerelést követően, 1919. október 1-jével kinevezik a középkori történelem tanszék vezetőjévé. 1919 nyarán meg-nősül, és közel másfél évtizedre Strasbourg-ban telepedik le. A feleség, Simone Vidal harmonikus családi otthont teremt, a házaspárnak hat gyermeke születik majd. A frissen alakult egyetem légköre, a kollégák szelleme adja meg a végső lökést ahhoz, hogy Bloch ezt követő munkáiban a történetírás, a történetmunka megújítójává váljon.

A francia kormány sok pénzt és nagy energiát áldozott a strasbourg-i új francia egyetemre, azt kirakatnak szánta Németország felé, és presztízsét növelő intézménynek tekintette. Neves tanárok, későbbi jelentős alkotók kerültek itt össze az egyetem öt karát magába foglaló Palais Universitaire épületében. Az egyetem új szerkezete, a tanárok egymáshoz való közelsége, a bölcsészkar tanárok szombati összejövetelei előmozdították a tudományágak közötti együttműködést és az interdiszciplináris munkát. A neves tanárok közül csak a durkheimista Maurice Halbwachsot, a jogász Gabriel Le Bras-t és a földrajztudós Henri Bauligot említjük meg. De elsősorban az idősebb történésszel,

a későbbi baráttal és küzdőtárral, Lucien Febvre-rel való találkozás volt sorsdöntő hatással a fiatal történettudósra. Társak lettek a történelem megújításáért folytatott munkában és harcban, együtt alapították és szerkesztették az új folyóiratot, az *Annales*-t. Az 1920-as években ismeri meg Henri Pirenne-t; a nagy belga történész személye és munkássága szintén felszabadító hatással volt rá. Az összehasonlító történelem gondolata Pirenne-től indul ki, s ezt formálja programmá és művelői később Bloch.

1920-ban – kihasználva a frontharcosok számára biztosított lehetőséget – rövidebb disszertációval megszerzi doktorátusát a Sorbonne-on. A Párizs környéki régióval foglalkozó mű a jobbagyság intézményének hanyatlását tanulmányozza (*Rois et serfs, un chapitre d'histoire capétienne*. 1920.).

Ezt követően születnek a valódi új művek Strasbourg-ban: 1924-ben a *Les rois thaumaturges* (A gyógyító királyi érintés), 1931-ben pedig az agrártörténetet megújító *Les caractères originaux de l'histoire rurale française* (A francia mezőgazdaság történetének sajátos jellemzői).

Az 1920-as években Marc Bloch aktívan bekapcsolódik a nemzetközi tudományos életbe, részt vesz a szerveződő nemzetközi történészkonferenciákon. A stockholmi konferencián hirdeti meg az összehasonlító történetírás programját (lásd e kötetben). 1929-ben Oslóban a Civilizációk Összehasonlító Kutatása Intézet vendége, az itt tartott nagy sikerű előadásait dolgozta át könyvvé agrártörténetében (1931-ben jelent meg).

1929-ben Lucien Febvre-rel közösen létrehozza az *Annales*-t. 1936-ban felkerül Párizsba, megkapja a Sorbonne gazdaságtörténeti tanszékének professzori állását. Ekkor *A feudális társadalom* című összefoglaló könyvön dolgozik, amelyik 1939–1940-ben meg is jelenik.

A francia viszonyok között gyors és szép egyetemi karrier egyetlen kudarcot mutat fel: 1933–35-ben Bloch a legnagyobb presztízsű felsőoktatási intézmény, a Collège de France tanári állását pályázta meg sikertelenül.

1939-ben a háború újra mozgósítja az ötvennégy éves Blochot, a „hadsereg legöregebb századosaként” vezérkari szolgálatra vonul be, a franciaországi hadjárat során végig katonára (Dunkerque-en át megjárja Angliát is). A zsidó származású Bloch a vichyi Franciaországban nehéz helyzetbe kerül. Áthe-

lyezik a meg nem szállt területre, Clermont-Ferrand-ba költözött strasbourg-i egyetemre. A család fougères-i házában húzódik meg, majd pedig 1941 őszén Montpellier-be helyezteti át magát. 1943 elején Lyonban csatlakozik az ellenálláshoz. Narbonne néven a lyoni ellenállási mozgalom egyik vezetője. A Gestapo 1944. március 8-án lefogja, megkínózzák, majd 1944. június 16-án huszonnyolc más fogollyal együtt agyonlövik.

Szellemi hatások

A századfordulót követő években, amikor Marc Bloch az École Normale Supérieure-ön megkezdte történeti tanulmányait, a történetírás nagy presztízssé, jelentős egyetemi pozíciókkal rendelkező nemzeti tudomány volt, de a 19. században kialakult tudományos szemlélete és módszertana megmerevedett, konzervatívvá vált. A szöveges források történeti kritikájára épülő módszertan, a szűk politikatörténeti érdeklődés (az eseménytörténet) – a pozitivistának nevezett történetírás jellemzői, amit Charles Seignobos és Charles-Victor Langlois 1898-ban megjelent kézikönyve emelt a történeti erudíció legmagasabb fokára – csökkentették a szellemi újdonságra fogékony fiatalok számára vonzerejét. Marc Bloch a pozitivista történetírás szellemében tanulta meg szakmáját, de a századforduló francia szellemi életének más áramlatai formálták gondolkodását. A fiatalember az École Normale Supérieure tagjaként a történelem mellett más tudományokkal is megismerkedik. Hallgatja Vidal de la Blache-t, a francia földrajzi iskola megteremtőjét, Antoine Meillet nyelvészeti összehasonlító kurzusát, Henri Bergson és mindenekelőtt Émile Durkheimet, a francia intézményes szociológia atyját. Németországban tovább folytatja földrajzi tanulmányait, de felszívja a német középkortudomány módszertani és szemléleti értékeit is. A nyelvészet, a német középkortudomány hatása végighúzódik munkásságán, *A történelem védelmében* című munkájában is tükröződik, de a meghatározó élmény a francia földrajzi iskola és a durkheimi szociológia.

Elsőként a francia emberföldrajz, mindenekelőtt Vidal de la Blache hatását kell kiemelni. A 19. század végén a földrajzi iskola a megmerevedett eseménytörténettel szemben tágabb, frissebb szellemet képviselt a francia egyetemeken. Ahogy a

későbbi barát, Lucien Febvre fogalmazott: „A földrajz a tiszta levegőt jelentette, a falusi sétákat, ágak és virágok nyalábjával, ragyogó szemekkel és tiszta aggyal való visszatérést és az elvontba belekapó való iránti hajlamot jelentette.” Bloch nemcsak Párizsban, hanem Németországban is hallgatott történeti földrajzot. A francia posszibilizmus mellett megismerte a német földrajzi determinizmust is (Ratzel). A francia iskola a tér és idő, valamint a táj és az ember kapcsolatával foglalkozott. Erősen hangsúlyozta az ember aktív szerepét a táj formálásában. Vidal de la Blache 1903-ban megírta a *Tableau de la géographie de la France* című kötetet, Franciaország történetének mintegy földrajzi bevezetéseként. A földrajztudománytól Bloch elsősorban a globalításra való törekvést, a térformáktól a házformákon át a faluhatárig terjedő jelenségek összefüggésben való látását tanulta. A földrajz nyitotta fel a történészek számára a szöveges okleveleken túli forrásokat: a tájat, a tárgyi és régészeti emlékeket. A globalítás mellett a másik jelentős hatás a regresszív módszer, amely oly nagy szerepet kap Blochnál, különösen *A történelem védelmében* című kötetében. Ez a jelenből – a még megfigyelhetőből – halad visszafelé a történelemben, feltárva a létező formák kialakulását.

A másik kiemelendő hatás Durkheim és a szociológia. Marc Bloch többször hangsúlyozta Durkheim meghatározó hatását nemzedékére. 1934-ben írta le: „Nemzedékem történészei többet köszönhetnek a régi *Année*-nak (*L'Année Sociologique*), mint amennyit képesek elmondani.” Már doktori disszertációjában a durkheimi „közös vagy társadalmi tudat” fogalma motiválta abban, hogy a középkorban a szabad állapot értelmét megvizsgálja. A nagy francia szociológus hatása a strasbourg-i években megerősödött a kolléga, Maurice Halbwachs befolyása révén. Bloch azt vallotta, hogy az egyén mögött a társadalmi csoportot kell megtalálni. Az osztályokat mentális struktúráknak tekintette, s *A feudális társadalom* című összefoglalásában a hangsúlyt a társadalmi struktúrára és a társadalmi kohéziót teremtő elemekre helyezte. A blochi társadalomtörténet alapvetően a durkheimi szociológia szemléletére épül.

De hatással volt a fiatal történészre a szociológusok (és Durkheim) történelemmel szembeni bírálata is. Durkheim 1896-ban az általa indított folyóirat (*L'Année Sociologique*) első számában írta: „A történelem csak akkor lehet tudománnyá, ha

magyarázatokat teremt, magyarázni pedig csak összehasonlítással lehet... De ahogy a történelem összehasonlítóvá válik, többé nem különbözik a szociológiától.” A későbbi blochi és annalista program erre épül, de Bloch mindig elutasította Durkheimnek és általában a szociológusoknak azt a nézetét, hogy a történelem kizárólag tényeket szállíthat a szociológiai elemzés számára, illetve az esetlegessel, az eseménnyel foglalkozik. Bloch későbbi vitapartnere, François Simiand a század elején nagy cikkben támadta meg a történeti módszert. Ebben a történészek bálványait bírálja. Ezek egyike szerint a kronológia bálványa, az a jelenség, hogy a történészek elvesznek az eredet keresésében. Negyven évvel később Marc Bloch is ezt veti történész társai szemére.

Bloch tehát megfogadta a szociológiai bírálatot, de a történetírás különállását védte – a kritika szellemében a történelem megújításán munkálkodott.

Végül a durkheimi szociológiai iskola abban az értelemben is hatással volt az új történetírás megteremtőire, hogy modellt, mintát adott ahhoz, hogyan szerveződik meg egy szellemi mozgalom, hogyan intézményesül. A *L'Année Sociologique* köré tömörült szociológustábor sikerei az egyetemekre való beépülésben lebeghetett szemük előtt, amikor saját folyóiratukat, az *Annales*-t megalapították.

A két nagy tudományos iskola hatása mellett megemlítendő még Henri Berr szellemi köre és folyóirata, a *Revue de Synthèse*. Ez elsősorban a más tudományokkal való párbeszédre teremtett lehetőséget. Marc Bloch első cikke az Île-de-France-ról itt jelent meg, s ez a folyóirat vált a történelem és földrajz közötti szorosabb kapcsolat előmozdítójává.

A művek

Marc Bloch doktori disszertációja még a hagyományos szakmai értékeket követi, de már itt is megtalálható a szabadság fogalmának értelmezésében a „közös tudat” fogalma. Az első igazán új szellemű mű *A gyógyító királyi érintés* című nagy, átfogó munka, „egy csoda totális története” (Le Goff). Ez az elemzés a 11. századtól a 18. századig követi nyomon a francia és angol királyokhoz kötődő hitet gyógyító erejű érintésükről. A korabeli

történetírás számára szokatlan és marginális téma régóta foglalkoztatta Marc Blochot, feltehetőleg a Thiers Alapítványnál töltött évek alatt alakult ki benne (a Kína-szakértő Marcel Granet hatására). Marc Bloch egyrészt hagyományos és mesteri filológiai munkával megírja, hogyan alakult ki a hit, hogyan használta ki azt a királyi propaganda. De emellett vizsgálja a kollektív mentalitásban azt, hogy miért hittek az emberek ebben a csodában. Ez teljesen újszerű kérdésfeltevés volt, ahogy szokatlan volt a „hosszú időtartam”, azaz a korabeli munkamegosztás által elválasztott korszakokat átfogó elemzés, amelyik a vizsgált jelenség saját kronológiáját és időbeliségét követte. Jelenleg sokan ezt a munkát tekintik Bloch legeredetibb művének, a még ma is központi kutatási téma, a mentalitástörténet és történeti antropológia úttörő jelentkezésének.

1931-ben jelent meg a francia agrárfejlődésről tartott előadásainak könyvvé formált változata, amelyik a történeti földrajz korabeli csúcsteljesítménye, és teljesen új utakra terelte a francia agrártörténetet. Bloch a földhasználat rendjéből indul ki, a kezdetektől nyomon követi a nagy irtások koráig, illetve a mezőgazdasági forradalomig. Részletesen leírja a nyomásos határhasználat formáit és a nyomukban kialakult jellegzetes francia tájakat. Ezt követően elemzi az uradalom (*seigneurie*) középkori formáit és átalakulását. A jogi keretek, a tulajdonformák után mutatja be a társadalmi csoportokat a faluközösségtől az osztályokig. Az utolsó fejezetek a mezőgazdasági forradalomig, sőt a jelenig követik a fejlődést. (Itt mutatja meg Bloch, hogyan határozza meg a múlt a jelent.) A szemléleti megújítást a forrásbázis kiszélesítése, a jelenségek széles körére kiterjedő globális szemlélet jelentette.

A feudális társadalom az érett történész nagy összefoglaló műve: ebben a jelenségek széles körét átfogó képet igyekszik adni a középkor társadalmáról, gazdaságáról, mentalitásáról, az emberek életéről. Ez a munka mutatja, hogy Marc Bloch a szociológia segítségével hogyan értékeli újra a feudális társadalom kialakulását. A munkát még a barát, Lucien Febvre is túl szociológusnak találta. Az összefoglaló máig megőrizte értékét, olvasmányossága révén pedig a nagyközönség is megszerette, számos nyelven, sok kiadásban jelent meg.

A fenti munkák jól mutatják, hogy Marc Bloch munkássága számos területen megújította a történetírás szemléletét, kibő-

vítette érdeklődését. Szakított a hagyományos időfelfogással, új forrásokat vont be. Emellett művei évtizedekig meghatározták egyes tudományterületek fejlődését.

Az Annales

A két barát és szövetséges, Marc Bloch és Lucien Febvre már a strasbourg-i évek elején gondolkodott azon, hogy az új szellemű gazdaság- és társadalomtörténetnek szüksége lenne egy folyóíratra (az 1903 óta nemzetközi szerkesztősséggel megjelenő *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1919-ben megszűnt). Henri Pirenne segítségével egy új, nemzetközi Gazdaság- és társadalomtörténeti szemlét terveztek. Az első szám megjelenését 1923 januárjára, a brüsszeli nemzetközi történetészkonferencia idejére tervezték. Az elhúzóódó előkészítés végül is kifulladt.

1928-ban Marc Bloch vetette fel újra a folyóirat ötletét. A példakép a földrajztudomány és a szociológia volt, mindkettő egy folyóirat körül szerveződött modern tudománnyá (*Annales de Géographie* és *L'Année Sociologique*). Végül 1929-ben jelent meg az első szám *Annales d'Histoire Économiques et Sociales* címen. A szerkesztőbizottság összetétele jól tükrözi a két alapító szellemi forrásait, interdiszciplináris törekvéseit: A. Demangeon, az emberföldrajz megteremtője, Maurice Halbwachs, strasbourg-i kollégájuk, durkheimista szociológus, Charles Rist közgazdász, André Siegfried politikai író (ma talán politológusnak neveznénk), Henri Pirenne belga történész, barát és harcostárs, André Piganiol ókortörténész és Henri Hauser gazdaságtörténész.

Az új történeti folyóirat kritikailag képviselte a történetírás blochi és febvre-i modelljét, megnyitotta kapuit a jelennel foglalkozó (főleg gazdasági) cikkek előtt, teljes mértékben szakított a politika hegemoniájával, és a gazdaság és társadalom felé fordult.

Az *Annales* egyrészt a problémaközpontú történetírást hirdette, másrészt a jelentudományok és a múlttal foglalkozó tudományok közötti határvonalak eltüntetése mellett emelt szót. A szerkesztők a jelen és a múlt kapcsolatát kölcsönösnek tekintették, a múlt nélkül nem érthető a jelen, de gyakran a múlt is csak a jelenből visszafelé fejthető meg – vallották.

Az új orgánum sokat tett a kollektív vállalkozások, a nagy „enquête”-nak nevezett kutatási programok beindításáért. Lucien Febvre a kollektív munkában látta a történetírás egyik jövőbeli lehetőségét. (Az 1950-es és 1960-as években majd a Fernand Braudel vezette 6. szekció az École Pratique des Hautes Études keretében törekszik ennek megvalósítására.)

Az *Annales* nagy korszaka 1934-ig tartott, ezután a két alapító távolabb került egymástól, más ügyeik elvonták a figyelmet a közös szerkesztéstől. Mindenesetre a folyóirat és a köréje gyűlt történészek, társadalomtudósok elindították azt a szellemi mozgást, amelyik 1945 után átformálta a francia történetírást, s a világban francia hegemoniát teremtett.

Az *Annales* megjelenését a háború 1939-ben megnehezítette, majd pedig a német megszállás idején más néven (Marc Bloch neve nélkül) jelent meg.

A történelem védelmében keletkezése

Marc Bloch érdeklődése a történetírás módszertani kérdései iránt végigkíséri történeti pályáját. 1914-ben az amiens-i gimnazistáknak „Történeti kritika és a tanúbizonyságok kritikája” címmel tart előadást. 1921-ben adja közre „Egy történész gondolatai a háborús rémhírekről” című írását a *Revue de Synthèse historique*-ban, amelyik a bírósági tanúk lélektanával foglalkozó írásoktól jut el saját háborús élményeinek elemzéséig: hogyan születtek és alakultak a rémhírek a lövészárkok világában az első világháború idején (az elemzés majd megismétlődik *A történelem védelmében* című munkában. Az 1920-as évek nagy műveiben is jelen vannak a szinte önállósuló módszertani elemzések, amelyek természetes módon beépülnek a későbbi, befejezetlen módszertani szintézisbe. Az 1930-as években Marc Bloch egy módszertani tanulmánykötetre tesz javaslatot a Gallimard Kiadónak „Történészek a műhelyben” címmel (a szándék nem valósult meg). 1939 szeptemberében a „furcsa háború” hosszú tétlensége idején a téma visszatér, s ekkor fogalmazódnak meg a későbbi mű bizonyos részei először egy tervezett francia társadalomtörténet elméleti bevezetőjeként. A munkát a háborús események megszakítják, majd pedig a vereséget követően Marc Bloch előbb háborús élményeit foglalja össze, és a francia

összeomlás okait elemzi *A különös vereség* című munkájában. De 1940–1941-ben már bizonyosan, hogy dolgozik a munka első változatán, ekkor a címe még „A történelem védelmében”, s célja a történetírás önigazolása. Majd 1942 őszétől 1943 tavaszáig újra a módszertani könyvet írja, átdolgozva a korábbi változatot a célból, hogy egy, a történetírás eljárásait és indítékait elemző szakmai kézikönyvet (*A történész mestersége*) formáljon belőle. A korábbi kézirat elkészült részeit átalakítja, további fejezeteket ír meg, de a munkát abbahagyja. 1943 tavaszán Marc Bloch megváltoztatja korábbi álláspontját, miszerint a szakmai munkával használhat legtöbbet Franciaországnak, s a cselekvés mellett dönt, bekapcsolódik az ellenállásba. *A történelem védelmében* befejezetlen maradt.

A történelem védelmében gondolatai

A történelem védelmében nem a történészek, a vájtfülűek számára készült kézikönyv, nem is polemikus, harcos kiáltványa egy új történetfelfogásnak. Az *Annales* alapítói közül Lucien Febvre a harcosabb egyéniség, ő majd *Küzdelmek a történelemért* címen jelenteti meg kisebb módszertani cikkeit. Bloch szélesebb körű közönséghez szól, egyrészt hogy megvédje a történelem hitelét, meghatározza helyét az emberi tudás, a tudományok között, másrészt hogy elmondja, hogyan dolgozik a történész, a szakma mestere. A könyvtáraktól, a jegyzeteitől való távolság is segíti abban, hogy a szöveg oldottabb legyen, személyesebb – az erudíciót bizonyítandó jegyzetanyag, hivatkozások nem akadályozzák a gondolatmenetet, az olvasmányosságot. Az elkészült szöveg valóban személyes és élvezhető mindenki számára. Bloch gondolataihoz nem szükséges hosszú bevezetés és interpretáció. Csak néhány elemre hívjuk itt fel a figyelmet.

A történelmet veszély fenyegeti – ez a megírás oka, a szöveg kiindulópontja. Honnan-e veszély? Marc Bloch szerint két oldalról jön a kritika: egyrészt a pozitivistá, historizáló történetírás egyes gondolkodókból azt a reakciót váltja ki, hogy a történelem semmire sem jó, sőt, mivel mindent igazol, veszélyes is lehet. A francia szellemi életben Paul Valéry fogalmazta meg legerőteljesebben ezt a nézetet. De Bloch és Lucien Febvre is úgy látták, hogy a felgyorsult változások megrendítették a tör-

ténelem iránti érdeklődést, általános az elfordulás a semmire nem jó tudástól. Másrészt Bloch észleli a társadalomtudományok oldaláról jövő veszélyt is. A korabeli szociológia ki akarja sajátítani a történelemből azt, ami az emberi társadalomból, a cselekvésből általános, és az eseményt, az esetlegest hagyja a történelemre. A kétoldalú bírálat és támadás indokolja, hogy Bloch a történelmet a társadalomban és időben élő ember tudományaként határozza meg, amely nem idézheti elő az általa megfigyelt jelenségeket, nem ismételheti meg a tapasztalatot, hanem nyomok alapján dolgozik. A nyomok (szöveges és másfajta források) kritikája lényegi eleme a szakmának. Bloch jelentős helyet szentel a kritikának, itt ifjúságához tér vissza.

De miközben fontosnak tartja és épít a történetírás által kidolgozott módszertani eredményekre, nem a tények (az adatok) elsődlegességéből indul ki, hanem az adatok és értelmezés összefonódásából. A források maguktól nem beszélnek, hanem meg kell szólaltatni őket. A blochi felfogás a kérdések elsődlegességét hangsúlyozza, a kérdőív fontosságát. A könyvön végighúzódik ez a felfogás, amit problémaközpontú történetírásnak nevezünk, és az *Annales*-iskola egyik paradigmájaként fogható fel.

A másik lényeges kérdés a jelen és a múlt szoros kapcsolata és ehhez kötődően a regresszív módszer. A jelen nem érthető a múlt nélkül, de a múlt is néha a jelen felől bontható ki. A társadalomtudományok egysége, a jelen ismerete a múlt megértéséhez a másik paradigmátikus elve az *Annales*-iskolának.

Az alapelvek tehát világosan kiemelhetők a blochi gondolatmenetből, de figyeljünk más remek részekre is. A fogalmi pontosítás ma is megoldandó feladat, a korszakolás kérdései sem vesztek aktualitásukból stb.

Végül a figyelmes olvasó felfedezheti a nagy elődök neveit. Peter Burke remek kis elemzéssel mutat rá, hogy alig említődnek a 19. század nagy történészei, a kivétel Michelet és Fustel de Coulanges. A két szerző Magyarországon kevésbé ismert. Mindkettő az átfogó szemlélet, az egységes – globális – történelem tudósa volt, s nem szakadt el korától sem, nem élettől elzárt tudományt művelt.

A történelem védelmében összevethető az *Annales* cikkeinek iránnyultságával is, s itt érezhető, hogy Bloch nem mindenben azt követi. Erre Lucien Febvre is felfigyelt a munkáról írt ismerteté-

sében (ilyen például a kollektív kutatásokról való hallgatás). A blochi gondolatok közül kiemelendő az is, hogy fiatalnak, formálódónak tartja a történelemtudományt. Ez egyben azt is eredményezi, hogy az ő gondolatai alapján is sokfelé indulhat el a történetírás, újra meg újra visszatérhet a helyét kereső történelem a blochi szöveghez, ahogy ezt a munka fogadtatás is bizonyítja.

A munka fogadtatása

A kéziratban maradt munkát Lucien Febvre adta ki 1949-ben az újra megjelenő *Annales* folyóirathoz kapcsolódó könyvsorozatban (*Cahiers des Annales*) az Étienne Bloch (a történész fia) által neki átadott kéziratból. A munka hamarosan olaszul és angolul is megjelent, kedvező volt a fogadtatása. Maga Lucien Febvre, aki a levelezés tanúsága szerint nem mindig értett egyet a tervezett könyvvvel, amelyről Marc Bloch tájékoztatta, teljesen azonosult halott barátja gondolataival.

A könyv hamarosan teljes sikert aratott. Franciaországban 1949 és 1974 között hét kiadásban jelent meg. Massimo Mastrogregori olasz történész összeállítása szerint Olaszországban nyolc kiadás fogyott el, megjelent Mexikóban (1952), Portugáliában (1965), Németországban (1974 és 1980), Angliában (1954 óta számos újranyomásban, legutóbb 1992-ben), a Szovjetunióban (1973). Lefordították lengyelre, csehre, japánra, hollandra. 1974-ben egyes részei magyarul is megjelentek.

Bár a legtöbb értékelés hangsúlyozza, hogy az ismertetett sajtós körülmények miatt számos megfogalmazás vázlatos, a szerző is sokat korrigált volna még a kéziraton a véglegesítésig, mégis azt a blochi történetiszemlélet fontos összefoglalásának ítélik. A teljes kritikai fogadtatás története meghaladja egy utószó lehetőségeit, és alaposabb stúdiumokat kívánna, de talán nem lényegtelen arra felhívni a figyelmet, hogy az első évtizedek sikere után az érdeklődés megcsappant a könyv iránt. A sikere csúcsán levő francia történeti iskola merészen újabb és újabb területeket hódított meg a történettudomány számára, módszertanilag is messze meghaladva a két nagy alapítót, Marc Blochot és Lucien Febvre-t. Ekkor sokan úgy érezték, a blochi szemlélet már számos ponton meghaladott.

Ezt a véleményt legtisztábban 1974-ben George Duby fogalmazta meg: „Ez a nagy szöveg előregedett. Csalódást okoz.” El-
lenvetéseit részletesen is kifejti: „Kicsit túlságosan nesztelen,
suttogó. Természetesen beleszorult, beleragadt abba, amit ma
úgy észlelünk, mint hagyományok és kötöttségek elavult ne-
hézkedése. Nagy mennyiségű visszamaradt salak terheli meg.
Abban a formában, ahogy az oksági probléma felmerül, a mi
szemünkben álproblémának tűnik. A forrásokról Marc Bloch
még azt várja el, hogy azok közvetítsék azt, amit Michel
Foucault a »ma már elhallgattatott hang nyelvezete«-ként jelöl
meg, amelynek »nyoma törékeny, de szerencsés esetben
megfejlthető«. Nem vár tőlük mást. Nem veszi észre, hogy az
»előítéleteket, a hamis óvatosságokat, a rövidlátásokat« saját
magukért kell tanulmányozni, mint egy koherens diszkurzus
elemeit, amelynek hatékonyságában való helyreállítása a törté-
nész elsődleges feladata. Számára ezek csak szennyeződések,
amelyeket el kell takarítani, el kell tüntetni, félre kell dobni,
hogy a látvány kiszabaduljon. A történelemhez vezető első lé-
pések oda vezetnek, hogy, elfeledve saját legtermékenyebb eljárá-
sait, az elbeszélő forrásoknál jobban szereti azt, amit »önkéntel-
len tanúbizonyságnak« nevez. Fellelkesedhetünk azon, hogy
felfigyel a »megszakítotttság« kérdésére, de hamar kiábrándu-
lunk: ezt csak a szerkesztés, egy periodizációs egység választá-
sára egyszerűsíti le, és keresése során oly fogalmakhoz jut le,
mint a nemzedék, a civilizáció, amelyek számunkra már érdek-
telenek.”

De Duby jóslata nem vált be. A munka iránti érdeklődés a
nyolcvanas években megélénkült. Az újra helyét kereső törté-
netírás megint csak felfedezhette Marc Blochot. Születésének
századik évfordulója fellendítette az életmű kutatását.
Massimo Mastrogregori olasz történész rekonstruálta a meg-
maradt kéziratos anyag kronológiáját, s feltárta a mű gondolati
szerkezetének változását. Ő mutatott rá arra, hogy a Lucien
Febvre által készített kiadás szövege két helyen hiányos (és ez-
által torzult). Ezt követően Étienne Bloch 1993-ban megvalósí-
totta a kézirat és a korábbi változatok kritikai kiadását. Ennek
előszavát Jacques Le Goff írta. Elemzése végén felteszi a kér-
dést: „Tehát vissza Marc Blochhoz? Bizonyára ez lesz a legter-
mékenyebb mindazon visszatérések közül, amelyek gyakran
nem egyebek, mint a történettudományi őstörténethez való

visszatérést rosszul álcázó divatok. De természetesen itt is meg kell fogadnunk Marc Bloch tanácsát: »Az ő tanításukhoz vagyok tehát hűséges, amikor teljesen szabadon bírálom őket, ha ezt hasznosnak ítélem; s remélem, egy napon az én tanítványaim is így kritizálnak majd engem.« Ez a könyv nem végpont, hanem kiindulás.”

Benda Gyula

Marc Bloch főbb művei

(Az első megjelenés évét adjuk meg, a legtöbb munka számos modernebb kiadásban is megjelent.)

L'Île-de-France: Les pays autour de Paris (Párizs környéke, az Ile-de-France). Paris, 1913.

Rois et serfs: Un chapitre d'histoire capétienne (Királyok és jobbágyok. A Capeting-kor történelmének egy fejezete). Paris, 1920.

Les rois thaumaturges: Etude sur le caractere surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre (A gyógyító királyi érintés. Tanulmány a királyi hatalomnak tulajdonított természetfeletti jellegről, különös tekintettel Farnciaországra és Angliára). Strasbourg, 1924.

Les caractères originaux de l'histoire rurale française (A francia mezőgazdaság történetének sajátos jellemzői). Oslo, 1931.

La société féodale (A feudális társadalom). I–II.

I. *La formation des liens de dépendance* (A függőségi kapcsolatok kialakulása). Paris, 1939.

II. *Les classes et le gouvernement des hommes* (Az osztályok és az emberek kormányzása). Paris, 1940.

The Rise of Dependent Cultivation and Seigneurial Institutions (A függő gazdálkodás és a földesúri intézmények kialakulása). *The Cambridge Economic History of Europe*. (Cambridge, 1941. I. VI. fejezet. 224–277.

L'étrange défaite: Témoignage écrit en 1940 (A különös vereség. 1940-ben írt tanúság). Paris, 1946.

Apologie pour l'histoire, ou Métier d'historien (A történelem védelmében avagy a történész mestersége). Paris, 1949.

Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe (Az európai pénztörténet vázlata). Paris, 1954.

La France sous les derniers Capétiens (1223-1328) (Franciaország az utolsó Capet-házi uralkodók alatt). Paris, 1958.
Seigneurie française et manoir anglais (A francia uradalom és az angol majorság). Paris, 1960.
Mélanges historiques (Történeti tanulmányok gyűjteménye) I–II. Paris, 1963.
Souvenirs de guerre, 1914–1915. (Háborús emlékek). Paris, 1969.

LEVELEZÉS:

Marc Bloch – Lucien Febvre: *Correspondance I. La naissance des Annales 1928-1933*. (Kiadta Bertrand Müller.) Fayard, 1994.

MAGYAR KIADÁS:

A történelem védelmében. Válogatott művek. Gondolat, 1974.

A MARC BLOCHRA ÉS AZ ANNALES-ISKOLÁRA VONATKOZÓ

IRODALOM:

- Hartmut Atsma – André Burguière (szerk.): *Marc Bloch aujourd'hui. Histoire comparée et sciences sociales*. Éditions de l'EHESS, Paris, 1990.
- André Burguière: *Histoire d'une histoire: la naissance des Annales. Annales*, 1989. 1347-1359.
- Peter Burke: Preface: *Marc Bloch and the New History*. Marc Bloch: *The Historian's Craft*. Manchester University Press, 1992. VII-XXII.
- Peter Burke: *The French Historical Revolution. The Annales School 1929-89*. Polity Press, 1990.
- Hervé Coutau-Bégarie: *Le phénomène Nouvelle Histoire*. Economica, 1983.
- Françoise Dosse: *L'histoire en miettes. Des „Annales” à la „nouvelle histoire”*. Éditions de la découverte, Paris, 1987.
- George Duby: *Préface. Marc Bloch: Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*. 7. kiadás. Librairie Armand Colin, 1974. 1-15.
- Lucien Febvre: *Combats pour l'histoire*. Librairie Armand Colin, 1953.
- Carole Fink: *Marc Bloch: A Life in History*. Cambridge University Press, 1989.
- Kosáry Domokos: *Marc Bloch: A történelem védelmében*. Válogatott művek. Gondolat, 1974. 7-26.

- Jacques Le Goff: *Van-e Annales-iskola?* Századok, 1968. 145-157.
- Jacques Le Goff: *Préface*. Marc Bloch: *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*. Édition critique préparée par Étienne Bloch. Armand Colin, 1993. 7-32.
- Makkai László: *Marc Bloch: Világtörténet*, 1964. 2-3. sz. 75-79.)
- Jacques Revel: *Histoire et sciences sociales: les paradigmes des Annales*. *Annales*, 1989. 1360-1376.
- Vekerdi László: *Az Annales történetiszemléletéről Befejezetlen jelen*. Bp., 1971. 9-32.
- François Simiand: *Méthode historique et science sociale*. *Revue de synthèse historique*, 1903.
- R. Colbert Rhodes: *Emile Durkheim and the Historical Thought of Marc Bloch*. *Theory and Society*, 1978. 5. évf. 1978. 45-73.
- Traian Stoianovich: *French historical method: the Annals paradigm*. Cornell University Press, Ithaca, London, 1976.

Osiris Könyvtár

NÉVMUTATÓ

- Aachen, város (Németország), Nagy Károly birodalmának székhelye 70
- Abesszínia 115
- Agobard (+840), 814-től lyoni érsek, több értekezés szerzője 180
- Aiszkhülosz (i.e. 525–456), görög drámaíró 94
- Alarik (+410), (395–410) vizigót király 179
- Alcofribas Nasier vagy Alcofribas mester, Rabelais korai álneve (1532 körül) 107
- Alcuin, Albinus Flaccus (kb.735–804), angolszász hittudós, jelentős szerepe volt a Karoling intellektuális reneszánszban 126
- Amiens, város Franciaországban (Somme dép.) 202
- Anglia 29, 176, 177, 184–189, 191, 195, 204, 215
- Annales (Annales d'histoire économiques et sociales)*, folyóirat 153, 204, 207, 209–212
- Antwerpen, németalföldi város, ma Belgiumban 121
- Aquitania, ókori római provincia a Pireneusok és a Loire között, a középkorban francia tartomány 179
- Arisztotelész (i.e. 384–322), görög gondolkodó 22, 73
- Arnauld, Antoine (1612–1694), francia filozófus, író 87
- Artois, régi tartomány Franciaország északi részén 182
- Athén, görög városállam, ma Görögország fővárosa 167
- Aubéron, Adalbéron (+1005), (984–989) metzi püspök 190
- Augsburg, német város 121, 163
- Augustus (+14) (i. e. 27–i.sz.14) római császár 39, 85
- Austerlitz (Slavkov u Brna, Csehország) 41, 46
- Bábel, bibliai város 199
- Babeuf, François Noël (1760–1797), francia forradalmár, kommunista gondolkodó 118
- Bacon, Francis (1561–1626), angol filozófus, kancellár 89
- Bacon, Roger (kb. 1220–1292), angol filozófus 89
- Bainville, Jacques (1879–1936), francia történész 66
- Bajkál-tó 44
- Bardi, firenzei kereskedőcsalád 163
- Barrès, Maurice (1862–1923), francia író, a francia új nacionalizmus vezéralakja 29
- Baulig, Henri, francia földrajztudós 203
- Bayle, Pierre (1647–1706), francia tudós, a *Dictionnaire historique et critique* szerzője 17, 63, 76, 127
- Benedek-rendiek 97
- Bergson, Henri (1859–1941), francia filozófus 131, 205

- Berlin, Németország fővárosa 202
- Bernard, Claude (1813–1936), francia fiziológus 64
- Bernát, Szent (1090–1153), egyházdoktor, cisztercita szerzetes, a clairvaux-i apátság alapítója 74, 75, 147
- Berr, Henri (1863–1954), francia történettudós, a *Revue de synthèse historique* alapítója 207
- Bibliotheca Hagiographica Latina* 55
- Bloch, Étienne. Marc Bloch fia 141, 145, 213, 214
- Bloch, Gustave. Marc Bloch apja 129, 201, 202
- Bloch, Marc (1886–1944) 141–145, 201–217
- Bolland, Jean (Bollandus) (1596–1665), németalföldi jezsuita, az *Acta Sanctorum* c. gyűjtemény elindítója, követői a bollandisták 55, 97
- Bolo, 1917-ben kivégzett francia kém 73
- Bonald, Louis Gabriel Amboise, vicomte de (1754–1840), francia államelméleti író 37
- Bonnard Szilveszter, Anatole France regényhőse 19
- Borel, Émile (1871–1956), francia matematikus 93
- Bossuet, Jacques-Bénigne. (1627–1704), francia író, hitszónok, 1681-től Meaux püspöke 29, 63
- Boucher de Perthes, Jacques (1788–1868), francia régész és író 51
- Bouguereau, William (1825–1905), francia festő 87
- Boulainvilliers, Henri de, Saint-Saire grófja (1658–1722), politikai író 118
- Bourdieu, Pierre (1930–), francia szociológus 202
- Braisne, (Braine, Airne dép.) francia város 77, 78
- Braudel, Fernand (1902–1985), francia történész 210
- Bréma, német város 77, 78
- Bretagne, félsziget, tartomány a régi Franciaországban 142, 182
- Brown, Robert (1773–1858), brit botanista, a Brown-féle mozgás felfedezője 43
- Bruges, város Flandriában (Brugge, Belgium) 24, 126
- Burke, Peter, angol történész 212, 216
- Caesar, Caius Iulius (i.e. 100–44) 26, 39, 68, 72, 76
- Canterbury, angol érseki székhely 72
- Capetingek, francia dinasztia, főága 987–1328 között uralkodott 188, 215, 216
- Caron, Pierre (1875–?) francia történész, levéltáros és bibliográfus 43
- Cato, Marcus Porcius (i.e. 234–149), római államférfi 111
- Cedame, luccai kereskedő 49
- Cézanne, Paul (1839–1906), francia festő 87
- Chasles, Michel (1793–1880), francia matematikus 71, 72
- Chatterton, Thomas (1752–1770), angol költő 70
- Chemin des Dames, út (Aisne dép.), első világháborús csatahely (1917–1918) 77
- Citeaux-i apátság (Saint-Nicola-les-Citeaux, Côte d’Or dép. Franciaország), 1098-ban alapított kolostor, ciszterciták 75
- Claparède, Edouard (1873–1940), francia svájci pszichológus és pedagógus 74

- Claudius (Clemens) Taurinensis (+830 k.), Torino spanyol származású püspöke, az egyház kultikus reformjára törekedett 180
- Clemenceau, Georges (1841–1929), francia politikus 158
- Clermont-Ferrand, francia város (Saône-et-Loire dép.) 205
- Clothilde de Surveille, állítólagos középkori költőnő 70
- I. Clovis (465–511), frank király 67, 93, 126
- Code Civil* I. Polgári Törvénykönyv
- Code Napoléon* I. Polgári Törvénykönyv
- Comte, Auguste (1798–1857) francia filozófus, a pozitivizmus és a szociológia tudományának megteremtője, követői a comtiánusok 17
- Condorcet, Marie Jean Antoine Caritat, C. márkija (1743–1794), francia matematikus, filozófus és politikus 125
- Cournot, Antoine Augustin (1801–1877), francia közgazdász és matematikus 12, 47, 95, 137, 157
- Cousin, Victor (1792–1867), francia történetfilozófus 28
- Crookes, Sir William (1832–1919), angol fizikus és kémikus 45
- Delahaye, Jules (1851–1925), atya, francia paleográfus 88
- Demangeon, Albert (1872–1940), francia földrajztudós 209
- Descartes, René (1596–1650), francia filozófus, matematikus, természettudós 64
- Detoef, Auguste (1883–1947), francia mérnök, író, újságíró 159, 167
- Diez, Friedrich (1794–1876), német nyelvész 139
- Dombasle, Christophe Joseph Mathieu de (1777–1843) francia mezőgazdász 112
- Dreyfus, Alfred (1859–1935), francia katonatiszt, kémkedés vádjával ártatlanul elítélték, Dreyfus-ügy 72, 129, 202, 203
- Duby, Georges (1919–) francia történész 214, 216
- Dumas, Alexandre, id. (1802–1870), francia író 13
- Duna folyó 81, 85
- Dunkerque, Dünkirchen, város Franciaországban (Nord dép.) 60, 142, 204
- Du Pin, Louis-Ellies (1657–1719) francia pap, történész és bibliográfus 63
- Durkheim, Émile (1858–1917), francia szociológus 18, 22, 138, 164, 203, 205–207
- Dutens, Louis (1730–1812), francia filológus, numizmatikus 138
- Egyiptom 47, 59
- Einhart, Eginhard (+840), frank krónikás, Nagy Károly életrajzírója 85
- Einstein, Albert (1879–1955), német származású amerikai fizikus, a relativitáselmélet megalkotója 19, 88, 127
- Elzász, történeti tartomány, jelenleg Franciaországban 141, 201, 203
- Erasmus (Desiderius Erasmus Roterodamus) (1469 körül–1536), németalföldi humanista író, filológus, pedagógus 110, 116
- Ervigius, Erwich, Ervich, (680–687) vizigót király 179
- Eufrátesz, folyó 44
- Eure-et-Loire, francia dép. 196

- Febvre, Lucien (1878–1956), francia történész, Marc Blochkal az *Annales* alapítója 32, 95, 108, 130, 138, 139, 141, 145, 153, 204, 206, 208–214, 216
- I. Ferenc (1494–1547) francia király 125
- Fermat, Pierre de (1601–1665), francia matematikus 93
- Flandria tartomány 121
- Florian, Jean-Pierre Claris de (1755–1794), francia író 107
- Florus, Publius Annius (i.sz. 1-2. sz.) római történétíró 49
- Focillon, Henri (1881–1943), francia művészettörténész 108
- Fontanelle, Bernard Le Bovier de (1657–1757), francia bölcselelő 121
- Fougères, város Franciaországban (Ille-et-Vilaine dép.) 7, 142, 205
- Földközi-tenger 49, 177, 178
- Franciaország 29, 55, 56, 69, 77, 92, 109, 112, 116, 117, 126, 142, 160, 161, 166, 177, 181, 187–192, 195, 196, 202–204, 206, 211, 215, 216
- frank birodalom, frankok 178–181
- Frazer, James George (1854–1941), skót folklórkutató és vallástörténész 173, 174
- I. Frigyes (Barbarossa) (+1190), (1155–1190) német-római császár 70, 72
- Froissart, Jean (1333–1404), francia krónikás 49
- Fuggerek, augsburgi kereskedőház, jelentős szerepet játszottak a 15–16. században 121, 163
- Fustel de Coulanges, Numa Denis (1830–1889), francia történész 17, 25, 38, 39, 65, 66, 109, 117, 138, 168, 197, 212
- II. Fülöp Ágost (+1223), (1180–1223) francia király 127
- III. Fülöp (Merész) (1245–1285) (1270–1285) francia király 68
- IV. Fülöp (Szép) (+1314), (1285–1314) francia király 121, 126, 160, 161
- Galilei, Galileo (1564–1642) itáliai fizikus, matematikus 72
- Gallia 27, 59, 124, 126, 179, 180, 194
- Genf, régi városállam, jelenleg Svájcban 126
- Genfi-tó (Lac Léman) 74
- VII. Gergely (1021 körül – 1085), bencés szerzetes, (1073–1085) pápa 100
- Germánia 31
- Germania*, Tacitus műve 94, 95
- Gide, André (1869–1951), francia író 14, 70
- Goethe, Johann Wolfgang von (1749–1832), német költő, író 32
- Gonesse, város Franciaországban, Párizs mellett (Seine-et-Oise dép.) 189
- Görögország 70, 122, 174
- Granet, Marcel, Kína-szakértő 208
- Grévy, Jules (1807–1891), francia politikus, (1879–1887) köztársasági elnök 127
- Guillaume de Saint-Thierry (1085 körül–1148), francia bencés szerzetes, Szent Bernát életrajzírója 74
- Guizot, François (1787–1874), francia történész és államférfi 125, 131
- György, Szent (4. sz.), legendája szerint legyőzte a sárkányt 84
- Hadtudományi Akadémia (École de Guerre), a francia tisztképzés legmagasabb szintű iskolája 55, 156

- Hainaut, Henegouwen, régen németalföldi tartomány 196
- Halbwachs, Maurice (1877–1945), francia szociológus 153, 203, 206, 209
- Hauser, Henri (1866–1946), francia történész 209
- Hébert, Jacques René (1757–1794), a baloldali jakobinusoknak, a „veszetteknek” vezetője a francia forradalomban 135
- Hekaté, Milétoszi (i.e. 6. sz.), görög földrajztudós és történész 22
- II. Henrik (+1189), Normandia hercege, majd (1154–1189) Anglia királya 187
- IV. Henrik (1050–1106), német király, majd (1056–1106) német-római császár 100
- Hérakleitosz (kb. i.e. 550–480), epheszoszi görög filozófus 159
- Hérodotosz (kb. i.e. 484–420), görög történész 34, 48, 49, 62, 98
- Hersfeld, hersfeldi kolostor 59
- Hispania, római tartomány, Spanyolország latin neve 180
- Hitler, Adolf (1889–1945), német nemzetiszocialista diktátor 89
- Holbein, Hans, az idősebb (kb. 1465–1524), német festő 110
- Honorius Flavius (384–423), (395–423) nyugat-római császár 179
- Hugues Capet, Capet I. Hugó, 987–996 francia király, a Capeting-dinasztia megalapítója 190
- Humboldt, Wilhelm, báró (1767–1835), német nyelvész és politikus 65
- Hume, David (1711–1776), angol filozófus 37
- Ignác, Szent, Loyolai (1491–1556), a jezsuita rend alapítója 36, 88, 93, 139
- Île-de-France, Francia, egykori tartomány Franciaország középső részén 190, 207, 215
- Iliász*, Homérosz eposza 34
- Indus folyó 47
- Itália 88, 121
- János evangélista 29
- János, Szent, Colombini 88, 93, 139
- Jézus Krisztus 29, 30, 124, 181
- Joffre, Joseph (1852–1931), francia marsall, a marne-i csata győztes hadvezére 1914-ben 49
- Jupiter 118 (I. Zeusz)
- Kaldea 47
- kaldeus, dél-mezopotámiai ókori arameus néptörzs 44
- Kálvin János (Jean Calvin) (1509–1564), genfi reformátor 36
- Karolingok 116, 178–181, 188, 190
- I. Károly (Nagy) (+814) 768-tól frank király, 800-tól császár 68, 70, 85, 180
- I. Károly (+992), (977–991) Alsó-Lotaringia hercege, a Karoling-család sarja 190
- II. Károly, Kopasz (823–877), 840-től frank király, 875-től császár
- Kárpátok 179
- IX. Kelemen, pápa 1667–1669 88
- XIV. Kelemen (1705–1774), (1769–1774) pápa 88
- Keller, Cristophe 124
- Kelvin, Lord, Thomson, Sir William (1824–1907), brit fizikus 22
- Keynes, John Maynard (1883–1946), angol közgazdász 122
- Kína 122, 130
- Klodvig, Chlodvig (+511), a Meroving-dinasztia megalapítója, (481–511) frank király 179

- I. Konstantin (Nagy), Constantinus Flavius Valerius, (311–337) római császár 61, 94
- Közép-Ázsia 47
- Közjóléti Bizottság (Comité de Salut Publique) (1793–1795), a francia forradalom vezető kormányzati szerve 56
- Kreuger-konzern, nagy svéd gyufakonzern, Ivar Kreuger (1880–1932) alapította 163
- Lachmann, Karl Konrad (1793–1851), német filológus 91
- Lafitau, Joseph François (1681–1740), jezsuita, a modern etnológia és az összehasonlító vallástörténet előfutára 173
- I. Lajos (Jámbor) (+840), Nagy Károly fia, (814–840) frank császár 180
- XI. Lajos (+1483), (1461–1483) francia király 160
- XIV. Lajos, a Napkirály (+1715), (1643–1715) francia király 50, 121, 126, 160
- XV. Lajos (+1774), (1715–1774) francia király 127
- Lamballe, Marie-Thérèse Louise de Savoie-Carignan, L. hercegnője (1749–1794), Marie-Antoinette barátnője 43
- Lamprecht, Karl (1856–1915), német történész 130
- Langevin, Paul (1872–1946), francia fizikus 22
- Langlois, Charles-Victor (1863–1929), francia történész, paleográfus és filológus 137, 141, 205
- Languedoc, történelmi tartomány Dél-Franciaországban 196
- Laplace, Pierre Simon, L. márkija (1749–1827), francia csillagász, matematikus és fizikus 93, 108
- Law, John (1671–1729), skót üzletember, nagy szerepet játszott Franciaország pénzügyeiben 133
- Le Bras, Gabriel (1891–), francia jogtörténész 116, 203
- Le Goff, Jacques (1924–), francia történész 207, 214, 217
- Lea, Henry Charles (1825–1909), angol vallástörténész 85
- Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716), német filozófus, matematikus 13, 34, 121
- Lengyelország 114, 195
- Lenormant, François (1802–1859), francia régész és numizmatikus 70
- Lenôtre, Gustave (helyesen Georges) (1855–1935), francia történetíró 107
- X. Leó (Medici) (1475–1521), 1513–1521 pápa 125
- Levassor, Michel 63
- Lille (Nord dép.), város Franciaországban 165
- Limousin, terület Franciaországban, a Francia-Középhegység észak-nyugati részén 172
- Lipcse 202
- Livius, Titus Livius (+i.sz. 17), római történetíró 49, 85
- Loire folyó 196
- London 24, 142
- Lotaringia, régi tartomány Franciaországban 166
- Louvre, párizsi királyi palota 68
- Lukács evangélista 29
- Luther Márton (Martin Luther) (1483–1546) német ágostai szerzetes, reformátor 27, 36, 100, 110
- Lübeck, német kikötőváros 126
- Lyon, város Franciaországban 69, 121, 201, 205

- Mabillon, Jean (1632–1707), francia bencés szerzetes, a diplomatika megalapozója. Művei: *Acta sanctorum ordinis sancti Benedicti*, *De re diplomatica* 62, 63, 64, 73, 80, 94
- Machiavelli, Niccolò (1469–1527), firenzei államférfi, író 37, 127, 159
- Magyarország 114, 163
- Maitland, Frederic William (1850–1906), angol jogász és jogtörténész 38, 39
- Malebranche, Nicolas de (1638–1715), francia oratoriánus szerzetes, filozófus 15
- Marbot, Antoine (1782–1854), francia tábornok, megírta emlékiratait 81, 85
- Marie-Antoinette (1755–1793), Mária Terézia leánya, francia királynő, XVI. Lajos felesége 68
- Márk evangélista 29
- Marx, Karl (1818–1883), német filozófus, közgazdász 118, 154
- Mastrogregori, Massimo, olasz történész 213, 214
- Máté evangélista 29
- Maurras, Charles (1868–1952), francia író és kiráypárti politikus 29, 66, 203
- Mecklenburg, német tartomány 184
- Meillet, Antoine (1866–1936) francia nyelvész 139, 184, 193, 205
- Meitzen, August (1822–1910), német statisztikus és közgazdász 194
- Mérimee, Prosper (1803–1870), francia író 70
- Merovingok, frank dinasztia, az 5. sz. végétől a 8. sz. közepéig uralkodott 48, 58, 178, 179
- Métais, Charles, apát, történettudós 196
- Michelet, Jules (1798–1874), francia történész 25, 34, 38, 50, 108, 109, 125, 132, 138, 164, 212
- Minósz, krétai király 99
- Moesia, római provincia a Duna alsó folyása és a Balkán-hegység között 179
- Molinier, Émile (1857–1906), francia történész 55
- Monod, Gabriel (1844–1912), francia történész, a *Revue historique* alapítója (1876) 138
- Montaigne, Michel Eyquem de (1533–1592), francia író 62, 63, 95, 99
- Montesquieu, Charles de Secondat (1689–1755), francia író 32, 118
- Montpellier, város Franciaországban (Hérault dép.) 202, 205
- Mózes 67
- Napoleon, Napoléon Bonaparte (1769–1821), francia hadvezér, császár 46, 81, 83, 89, 135, 157
- Németország 28, 74, 114, 141, 189, 191, 192, 195, 196, 203, 206
- Nemi, tó és helység Róma közelében 173, 174
- Newton, Isaac (1643–1727), angol fizikus 17, 71, 109, 127
- New York, város az Amerikai Egyesült Államokban 24
- Niebuhr, Barthold Georg (1776–1831), német ókortörténész 49
- Occame, olasz kereskedőcsalád 126
- Óceánia 118
- Odessza, kikötőváros Oroszországban 68
- Oroszország 114, 195
- Osló, norvégia fővárosa 204
- Osszián (3. sz.), gael bárd 70

- I. Ottó (Nagy) (+973), 936–tól német király, (962–973) német-római császár 62
- III. Ottó (980–1002), (996–1002) német-római császár 61
- Ozirisz, egyiptomi isten 99
- Païs Ettore (1856–1939), olasz történész 89
- Papebroeck, van, Daniel atya (1628–1714), holland bollandista jezsuita szerzetes 62, 63
- Paré, Ambroise (kb.1509–1590), francia sebészorvos 78
- Párizs, Franciaország fővárosa 12, 69, 204, 206, 215
- Pascal, Blaise (1623–1662), francia természettudós, filozófus és író 29, 48, 71, 72, 87, 88, 99, 107
- Pasteur, Louis (1822–1895), francia természettudós 127, 138
- Péguy, Charles–Pierre (1873–1914), francia író 20, 203
- Pelet, Jean-Jacques-Germain (1777–1850), francia tábornok és katonai író 85
- Periklész (kb. i.e. 495–429), athéni államférfi 126
- Piganiol, André (1883–1968), francia ókortörténész 209
- Pikardia, Picardie, régen tartomány Észak-Franciaországban 166
- Pilátus, Poncius (1.sz.), 26–36 római helytartó Júdeában 29
- Pippin, Pipin (Kis) (+768), Martell Károly fia, 751–től frank király, Nagy Károly császár apja 179
- Pireneusi-félsziget 179, 180
- Pireneusok 179
- Pirenne, Henri (1862–1935), belga történétíró 38, 39, 66, 142, 162, 167, 204, 209
- Plehanov, Georgij Valentinovics (1856–1918), orosz szocialista, marxista gondolkodó 66
- Polgári Törvénykönyv (*Code Civil*, *Code Napoléon*), Franciaország polgári törvénykönyve 35, 166
- Polübiosz (kb.i.e. 200–120), görög történétíró 85
- Pomeránia, német tartomány 184
- Pompeius, Cnaeus Pompeius Magnus (i.e. 106–48), római államférfi 76
- Pompeji, római város, 79-ben a Vezúv kitörése elpusztította 57
- Pomponazzi, Pietro (1462–1525), olasz filozófus 96
- Provence, francia tartomány 177, 178
- Quentin, Dom Henri (1872–1935), tudós francia bencés szerzetes 91
- Quintilianus, Marcus Fabius (kb. 30– kb.100), római szónok 73
- Rabelais, François (kb. 1494–1553), francia szerzetes, pap, író 95, 107, 124
- Rajna, folyó 69, 196
- Rámájána*, hindu eposz 34
- Ramszesz, tizenegy egyiptomi fáraó neve 41
- Ranke, Leopold von (1795–1886), német történész, a német történettudomány atyja 98
- Ratzel, Friedrich (1844–1904) német földrajztudós 206
- Renan, Ernest (1823–1892), francia vallástörténész 27, 28, 65, 136, 181
- Revue de Synthèse Historique*, folyóirat 207, 210
- Richelieu, Armand Jean du Plessis, bíboros (1585–1642), francia főpap és politikus 99

- Richer, 10. sz.-i francia krónikás 190
- Rist, Charles (1874–1955), francia közgazdász 209
- Robespierre, Maximilien de (1758–1794), francia politikus, a jakobinusok vezéralakja 99, 135
- Rollin, Charles (1661–1741), francia pedagógus 49
- Róma, város, ókori birodalom, jelenleg Olaszország fővárosa 31, 88, 99, 113, 117, 173
- Római Birodalom 111, 125, 130, 159, 163, 174
- Romania, a római uralom alá tartozó területek neve a késői latin szerzőknél 192
- Románia 114
- Ronsard, Pierre de (1524–1585), francia költő 124
- Rousseau, Jean-Jacques (1712–1778), francia filozófus és író, a felvilágosodás egyik vezéralakja 118
- Saint-Benoît-sur-Loire, helység Franciaországban (Loiret dép.) 650 körül alapított bencés apátsággal 59
- Saint-Denis, saint-denisi apátság 57, 58, 68
- Sainte-Beuve, Charles Augustin (1804–1869), francia író 27, 108
- Saint-Simon, Louis de Rouvroy, S. hercege (1675–1755), Emlékiratairól ismert francia író 50, 121
- Sanchoniathon I. Szankhuniathon, Bérütiosz vagy Türiosz 70
- Sée, Henri (1864–1936), francia gazdaságtörténész 177
- Ségur, Philippe-Paul (1780–1873), francia tábornok és hadtörténész, megírta Napóleon és a Grande Armée történetét 85
- Seignobos, Charles (1854–1942), francia történész 19, 31, 137, 141, 205
- Septimania, Gallia délnyugati részének neve az ókorban, később hercegség, majd örgrófság 180
- Siegfried, André (1875–1959), francia politológus 209
- Siena, város Olaszországban 88
- Simiand, François (1873–1935), francia szociológus 45, 120, 134, 135, 148, 168, 207, 217
- Simmel, Georg (1858–1918), német filozófus, szociológus 135
- Simon, Richard (1638–1712), francia oratoriánus szerzetes és történész, a bibliai exegétia megalapítója 63, 96, 147
- Smith, Adam (1723–1790), angol közgazdász 154
- Sombart, Werner (1863–1941), német közgazdász, szociológus 128
- Somme, francia folyó 51
- Spinoza, Baruch (1632–1677), holland filozófus 64
- Stockholm, Svédország fővárosa 38, 204
- Strasbourg, Strassburg, francia város (Bas-Rhin dép.) 69, 129, 202, 203, 204
- Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus, II. sz.-i római történetíró 49, 85
- Sulla, Lucius Cornelius (i.e. 138–78), római hadvezér és politikus 99
- Sváb tükör (Schwabenspiegel)*, XIII. sz.-ban létrejött német joggyűjtemény 191
- Szaitaphernész, szkéta király az i.e. 3. sz. végén, állítólagos tiarája hamisítványnak bizonyult 68

- Szankhuniathón, Bérütiosz vagy Türiosz, Szakhóniathón (i. e. 2. évezred 2. fele körül, az antik Berytus, ma Bejrút), föníciai író 70
- Szász tükör (Sachsenspiegel)*, német törvénygyűjtemény; Eike von Repgau 1220 és 1235 között készítette 191
- Szíria 44, 45
- Szolón (i.e. 640–559), athéni törvényhozó 167
- Tacitus, Cornelius (kb.55–120), római történetíró 59, 62, 94
- Taine, Hippolyte (1828–1893), francia történész 29, 131
- Tamás, Szent, aquinói (1225–1274), dominikánus teológus, a tomista filozófia megteremtője 126
- Temple, a templomos lovagok erősített kolostora Párizsban (épült a XIII. sz., lebontották 1808), a francia forradalom idején börtön 43
- Terentius, Publius Terentius Afer (i.e. kb.190–159), római költő 92
- Théodulfe d'Orléans (+1821), itáliai v. pireneusi-félszigeti eredetű pap, Orléans püspöke, 798–tól királyi missus, költő 181
- Thiers, Adolphe (1797–1877), francia politikus, történész, az 1830-as években miniszter és miniszterelnök, 1871–1873 köztársasági elnök 69
- Thierry-Maulnier; Jacques Louis Talagrand (1909–?), francia író és újságíró 128
- Thuküdidész (i.e. 460–400), görög történetíró 34
- Toulouse, város Franciaországban 179
- Ur, ókori város az Eufrátesz déli folyásánál 44
- Valens, Flavius (328–378), (364–378) római császár, társuralkodó testvére, I. Valentinianus mellett 179
- Valéry, Paul (1871–1945), francia költő, író 52, 110, 211
- Vespasianus, Titus Flavius (9–79), 69–79 római császár 63
- Vezúv (Vesuvio, Olaszország) 1277 m magas vulkán, 79-ben a kitörése elpusztította Pompejait 57
- Vichy, város Franciaországban, 1940–44-ben a Pétain vezette bábállam fővárosa 204
- Vidal de la Blache, Paul (1845–1918), francia földrajztudós, az emberföldrajz francia iskolájának megalapítója (*Tableau de la géographie de la France, Principes de géographie humaine*) 138, 205, 206
- Vidal, Simonne. Marc Bloch felesége 203
- Villemarqué, Théodore-Claude-Henri, de la (1815–1895), francia irodalmár 70
- I. Vilmos (Hódító) (+1087), Normandia hercege, majd (1066–1087) angol király 115
- Vinogradov (Vinogradoff), Paul (1854–1925), orosz származású oxfordi történész és jogszociológus 185
- Volney, Constantin François de Chasseboeuf, V. grófja (1757–1820), francia filozófus 62, 93
- Volta, Alessandro, gróf (1745–1827), olasz fizikus 35
- Voltaire, Jean Marie Arouet (1694–1778), francia filozófus, a felvilágosodás egyik vezéralakja 48, 62, 87, 124, 125

Vrain-Lucas (1818–?), francia irodalmi hamisító 71, 72, 88

ros, ahol 1517-ben Luther Márton kitűzte híres 95 pontját 27

Waterloo, csatahely (Belgium) 83
Welserek, augsburgi bankárcsalád a 16. sz.-ban 163

Ypres (Jeper – Belgium), jelentős flamand középkori város 57

Weser folyó 77

Zeusz, a görög mitológia istene 118

Wittenberg (Németország – Szász-Anhalt tartomány), egyetemi vá-

Zwin, holland delta 24

A kiadásért felel Gyurgyák János
Olvasószerkesztő Koltai Tamásné
Sorozatterv Környei Anikó
A fedélen Virágszedő lány, falfestmény Stabiaeből
(i. sz. 1. sz. Nápoly) látható
Műszaki szerkesztő Kállainé Horváth Andrea
A szedés és tördelés az Osiris Kft. munkája
Tördelő Lipót Éva
Nyomás és a kötés a Széchenyi Nyomda Kft. munkája
Győr 95.K-477
Felelős vezető Nagy Iván ügyvezető igazgató

ISBN 963 379 103 0

ISSN 1219-2201